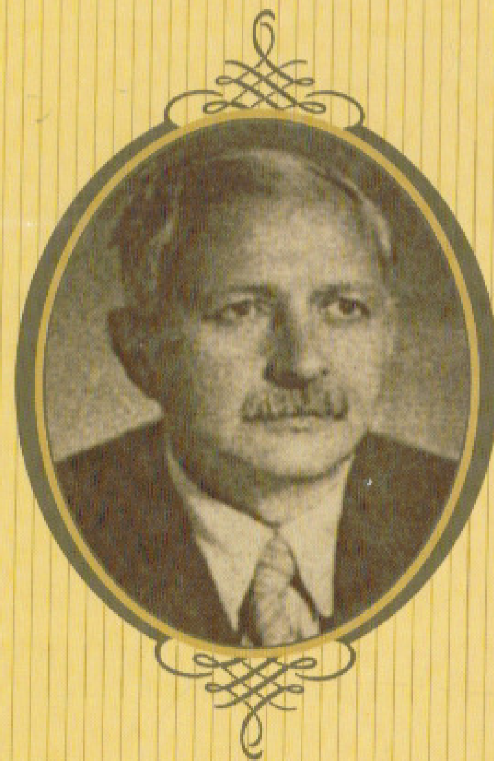
Димитър Съсълов

БЪЛГАРИТЕ ОТПРЕДИ ДВЕ ХИЛЯДОЛЕТИЯ

СЛОВО

ДИМИТЪР СЪСЪЛОВ

БЪЛГАРИТЕ 滿 離 侯 ОТПРЕДИ ДВЕ ХИЛЯДОЛЕТИЯ

(Писано – 1950 г., допълвано – 1957 г.)

Велико Търново
2006

ISBN 10: 954-439-852-X
ISBN 13: 978-954-439-852-1

Димитър Съсълов
БЪЛГАРИТЕ 浦離侯
ОТПРЕДИ ДВЕ ХИЛЯДОЛЕТИЯ
Писано – 1950 г., допълвано – 1957 г.

Българска, първо издание

Редактор: Йордан ДАЧЕВ
Художник на дизайна: Евелина ГЕОРГИЕВА
Художествено оформление на корицата: Петър КРУСЕВ
Коректор: Ани ВЛАДЕВА

Формат 84 x 108/32
Печатни коли 18

Издателство „СЛОВО“ – Велико Търново

Адрес на издателството:
5000 Велико Търново, п. к. 467
тел. 062/ 62-79-90, тел./ факс 062/ 62-79-70
e-mail: slovo_vt@abv.bg; slovo_vt@mail.bg
търговски отдел: 062/ 64-48-19
офис в София: ул. „Мизия“ № 17, тел. 02/ 944-01-66

Печат: „Абагар“ АД – Велико Търново

СЪДЪРЖАНИЕ

Бележка на издателя:

Китайските писмени знаци, рисунките, скиците в текста и приложените карти публикуваме по оригиналния ръкопис на автора.

ДИМИТЪР СЪСЪЛОВ – ЕДНО ОТ ИМЕНАТА НА ИНТЕЛЕКТУАЛНИЯ НИ ЕЛИТ

Голямата личност – дори и когато е със строго специализирани интереси – може да спечели съмишленици, да се радва на поклонници и в области на познанието, които нямат никаква връзка с проблемите, които са я занимавали. Изненадващото е, че в този си вариант ефектът и адмирациите от съприкосновението и преклонението са изцяло безкористни и непрофесионално ангажирани. Смея да твърдя, че са по-истински.

Повод за преоткриването на тези банални истини е историкът календарист Димитър Д. Съсълов (1894 – 30.12. 1973). Напомням ги и заради готовността на един скромен литератор, занимаващ се с българската литература на Новото време от XIX–XX в., да попадне в обсега на неговото магнетично въздействие не толкова като календарист, а като личност. Това е единствената причина да се включа с този малък жест за популяризиране на човека и делото му.

Първопричината за интереса ми към личността на Димитър Съсълов и към неговата книга „Пътят на България" (1936) е писателят Йордан Вълчев. Той ми е говорил неколкократно за личните си срещи с него. Още навремето, някъде през 70-те години, ме подтикна да се запозная с капиталния му труд. Направих го добросъвестно, но признавам и сега, че тогава с много малко от съдържанието си „Пътят на България" влезе в съзнанието ми – говоря за същинската му проблематика, а и за възможността с „нещо" тя да хвърли „мост" към литературата на Възраждането.

Сега и двамата – Димитър Съсълов и Йордан Вълчев – са покойници. Предпоставките от моя страна за поддържан жив интерес към всеки от тях са много различни. Той преминава от единия към другия, за да придаде сигурност

на обобщенията ми за творчеството на Йордан Вълчев, но и да ме въвлече в кръга от позакъснели ценители на Димитър Съсълов.

В първия случай, поне в някаква степен, се чувствам специалист. Зад гърба си имам близо двадесет и пет годишно активно общуване с човека и писателя Йордан Вълчев. И оттам самочувствието да анализирам и преценявам качествата било на сборника „Родихме се змейове", било на романа „Стъпала към небе".

Във втория случай оправданията за намеса в отношението на нашата съвременност към Димитър Съсълов и за оценка на личността и делото му не са на професионална основа, а са от морално-психологическо естество. В основата им заляга болезнената ми чувствителност към дефицита от достойни интелектуалци, които да са в активното поле на мислене у съвременника – примери не на партийно издигани и по същата логика подменяни, а на автономно, суверенно, благодарение на своя талант и воля осъществили се предходници. Сред тях е Димитър Съсълов.

Занимавайки се с българското възрожденско минало, но в невъзможност изцяло да се изолирам от порядките и нравите на днешния ден, често ме спохожда носталгията по личности с твърд характер и съзнание за мисия в средите на българската интелигенция, личности, за които са неприсъщи конюнктурата, „нискостеблените" амбиции и обслужващите роли. Като един от красноречивите примери на опора виждам Димитър Съсълов.

Както преди, така и сега, у нас винаги се е усещала крещящата нужда от концептуалност в подхода към българското минало – с корените и спецификата на родното, в името на родното. Винаги е било по-лесно и е по-често срещано да се подкрепи зададена от чуждия опит, съзряла в недрата на други традиции, идея, отколкото тя да бъде открита по собствени пътища. Дори след примера с Паисий Хилендарски и неговата „История славянобългарска" е много рядко срещана възможността да се категоризират личности с делата им в този дух. Запознаем ли се с „Пътят на България", с предложеното тук произведение „Българите

отпреди две хилядолетия", с ръкописите „За българското летоброене" и „За българското писмо", се убеждаваме, че един от тях е Димитър Съсълов.

Пък и продължавам да храня илюзията, че с появата и присъствието си високоморални и суверенно мислещи личности, обречени да съставят интелектуалния елит на отечеството, ще „дадат нещо" и на родната художествена литература – като набор от идеи, като мярка за персонаж, като хоризонт на очовечаване на живота. Била винаги опора и в помощ на българина в продължение на столетия, днес като че ли тя, литературата, има нужда от неговата подкрепа. Убеден съм, че миналото се превръща наистина в история едва когато „стане" и литература. А сега те и двете са обхванати от дълбока криза и в еднаква степен говорят за „застрашеността на живота" (Васил Попов). В този план потуленият от обстоятелствата с делото и идеите си Димитър Съсълов като пример ни е така нужен и е така обнадеждаващ.

Професионален дълг, над четвъртвековно плътно общуване и даден обет си казаха думата и написах книгата „Йордан Вълчев. Живот и дело, време и съвременници" (В. Търново, изд. „Слово", 2005). В нея, наред с другото, се опитах да развия и темата за белетриста като „поклонник на Димитър Съсълов", възприел и продължил, придал публичност на голяма част от възгледите му за праисторическото минало на българите и за техния календар. По този повод се запознах със запазените в личния архив на Йордан Вълчев писма, разменени между него и Димитър Съсълов във времето от 1961 до август 1973 г. Изненада за мен бяха любопитството и настървението, с които по-младият държи да усвои натрупаните изводи и знания от въдворения по политически причини в Пирдоп календарист, за да ги вкара в обращение и да обогати личното си творчество.

Но по-голямата, истинската ми изненада, бе образът на Димитър Съсълов, който извайваха епистоларните страници, оставени между двамата. Приех като израз на професионална коректност готовността му да бъде изчерпателен

в препредаване на свидетелствата, достигнати от него с къртовски труд и много лутаници. Вместо мнителност, недоверие и подозрителност, пасажите в писмата му излъчваха щедростта на човек, готов да сподели всичко свое в името на обща мисия. Убедих се как много често усилията му напускат обичайната колегиалност и коректност и прерастват в така рядко срещана пълна всеотдайност спрямо другите. Как старателността да преподнесе лично издиреното съвсем безкористно преминава във вдъхновена интерпретация, а непостигнатото – в повод за предвардване на идващите от излитания и прибързани заключения.

Кореспонденцията на Димитър Съсълов ме дари с усещането за личност с изключителен морал – отправен с цялата си строгост към самия него, диктуващ отношенията му с другите, определящ позицията и основанията на самочувствието му в социума. Доказателствата не са в демонстрационни и показни жестове, затова са и по-показателни. Моралът е в основата на волята му в изключително трудни обстоятелства и в трайно установилата се атмосфера на безизходица да продължи с издирванията си. Той подхранва равновесието на духа, самочувствието в смисъла на подобен тип скрита, „домашна“, а не публично оповестявана реализация. Налице са случаи, в които неговата едва ли не по детски изразена всеотдайност и безкористност среща склонността към спекулативност и използвачество, така неприсъщи на хуманитаристиката. Тогава той деликатно, без скандали и разпри, но категорично слага край на отношенията, затваря се в себе си и продължава по своя път. Да не се изненадваме защо в „речника“ на контактите му с другите възловата дума е „доверие“...

С личността и делото си като тип гражданско присъствие Димитър Съсълов е поредният пример за това, колко малко знаем за интелектуалния елит на България. Днес, когато още по-настоятелно започват да се ширят шумотевицата и медийният интерес около фигури с политическо и скандално минало и те да се натрапват и фетишизират без доказан реален, траен дял в живота на нацията, подобни явления се омаловажават и забравят. Установяващата се

практика е по-удобна, изглежда, и за тези, които го правят, и за другите, които възприемат плодовете ѝ. Всеки опит да се включи ново име среща неимоверни трудности. Страхувам се, че придържайки се към тази практика, новите поколения се разминават с истинските интелектуалци на нацията, че един могъщ наш ресурс от варианти и примери на завещаното го поглъща небитието, а ни се натрапват съмнителни алтернативи за опори и поведение.

По разбираеми причини и по може би оправдани цели началата и традициите на националния живот у нас обикновено изтласкват високо фигурите на един Христо Ботев, П. К. Яворов или Гео Милев с тяхната пожертвователност и трагизъм като мярка за същността и съдбата на интелектуалния ни елит. Но самата интелигенция не бива да забравя, поне тя трябва да живее със съзнанието, че той има не по-скромно защитените си проявления чрез личности като Любен Каравелов, Пенчо Славейков, Алеко Константинов, д-р К. Кръстев, Боян Пенев, Николай Лилиев, Владимир Василев, Атанас Далчев... В този „ред“ сме длъжни да положим и името на Димитър Съсълов.

* * *

Един от основните въпроси за Димитър Съсълов, а и за нас в оценката ни за делото му, е как гледа той на историята. Вместо цял трактат, какъвто въпросът заслужава, тук ще се задоволя с бегли бележки. И те няма да са за отношението му към реалните факти на миналото – това читателят разбира от текстовете му. По-труден, но несъмнено необходим, е отговорът на това, как Съсълов разбира историографския подход, как предпочита да реконструира българската история. Дал ни го е с безподобна краткост и яснота още в издадената през 1936 г. книга „Пътят на България“, но ние и сега с лекота го подминаваме.

Естествено е човек с отговорност към словото като Димитър Съсълов да стои зад всеки свой написан текст. Но с рядко постигната категоричност и деликатност това личи в десетината реда „послеслов“ към Увода на тази негова книга. Възприемам го като добре премерен и обмислен акт на висша изповедност. Не е важно дали е писан в късни

часове, или в ранна утрин след безсънна нощ, че не изразява впечатляваща емоционалност и задъхано откровениче-не. В него Съсълов вербализира така ясно, точно и лаконично същността си, та трябва да сме сериозно увредени от нравите на съвременността, за да не я схванем. Длъжен съм да го припомня в неговата пълнота:

„ТАЗИ КНИГА, КОЯТО ДЪРЖИШ В РЪЦЕТЕ СИ, ЧИТАТЕЛЮ, не е история. Тя нито е замислена като история, нито пък иска да бъде история. Ако и в нея почти изключително да се говори само за миналото, и то главно за далечното минало, тя е писана само с мисъл и с оглед на бъдещето, и то предимно, ако не и единствено, за бъдещето на България.

Тя не е писана по начините и способите на така наричаното „историческо изследване", с които начини и способи не би искала да има нищо общо. Осветлението на събитията, дадено в нея, не е нито „обективно", нито „безпристрастно", а то не е, защото такова осветление е въобще невъзможно и немислимо, не е и защото „обективните" и „безпристрастни" осветления обикновено са само прикритие за незабелязано прокарване на съмнителни разбирания, а защото тя би желала осветлението, дадено в нея, да е преди всичко българско.

Ние познаваме, доколкото добре сме го познавали, миналото на България под всевъзможни и все „обективни" и „безпристрастни" осветления. Само под българско осветление ние като че ли никога не сме го виждали. И затова, когато разгърнеш следващите страници, ако се решиш да ги разгърнеш, читателю, чети ги само с една мисъл, с която са написани всички те – С МИСЪЛТА ЗА БЪДЕЩЕТО НА БЪЛГАРИЯ".

На пръв поглед заявленията на Съсълов в „послеслова" изненадват, стъписват и объркват. По този елегантен, но категоричен начин, залагайки на иронията, той се разграничава от така наложената традиция и властваща практика на историографското мислене у нас. Не, той също ще прави „история", ще ни накара да завидим на сдържаността и предпазливостта при изводите (а това ще рече „обективност и безпристрастност"), за да докаже своята визия за миналото. Ще разберем, че в типично негов стил ще осъществи и „рецензията" си над доминираща тип историография и ще обозначи собствените си възгледи. Но „Пътят на България" не трябва да бъде – и не е – просто една от многото писани „истории", тя е друг тип „история".

Как ми се иска тази изповед на Димитър Съсълов да присъства в читанките и в учебниците по история на всяко българско дете! Защото тези десетина реда са лично, интимно споделено „Евангелие" на интелектуалец от висока класа. Но в тях се оглеждат събрани в едно и Паисиевото разбиране за българското минало, и Ботевото верую за „народа вчера, днес и утре". Тук няма директни нападки, не са посочени с пръст „книжниците и фарисеите". В замяна на това ясно и точно, извисяващо и съдбовно са изречени разбиранията за истински ценности, които ще бъдат извлечени от автентични свидетелства за далечното ни минало като народ.

На това си верую – независимо от превратности и груби политически намеси в личния живот, независимо от липсата на каквато и да е възможност за публична изява – Димитър Съсълов остава верен. Оказва се, че нищо не е в състояние да го разколебае и да го подведе с изкушенията си. Разбираме го и от книгата, която читателят за пръв път държи в ръце. Стряскащият с необичайността си надслов също не преследва реклама, ефект, евтина настройка на патриотарска вълна. Той се налага естествено от обхвата на използваните свидетелства във времето, от настоятелните усилия да се разпростре нашето познание за самите нас назад през столетията. Добросъвестно до скрупульозност са обозначени китайските извори и работата на европейски учени с тях, със същата коректност се осъществява интерпретацията над тях, предлагат се изводите.

Дали вярвам на Димитър Съсълов и дали приемам твърденията му, залегнали в книгата „Българите отпреди две хилядолетия"? Пред мен този въпрос въобще не стои. Не защото се изживявам като новоoглашен негов поклонник, готов да адмирира всеки жест на всепризнатия „гуру". Не защото чертая планове тепърва да навлизам в тази проб-

лематика и да се надявам на дивиденти. За мен винаги по-важното е било да повярвам в морала и в отговорността на дадена личност към целите, които преследва, към идеите, които я занимават. Димитър Съсълов ме е убедил, че именно те са мярка в нагласите и подхода му, че въз основа на тях определя задачите си, насочва усилията си, осмисля живота си. И това е достатъчната гаранция да му вярвам, да го приемам – не толкова в конкретните изводи, колкото в общата насоченост. Останалото е наистина „от лукавия" и в повечето от случаите има за последица псевдообективността и страха от промяна.

Още навремето ме впечатли с ретроградността си, затова и тук ще повторя изреченото през 1980 г. от медиевиста историк проф. Петър Петров по повод на съчинение от друг календарист: „Ако ръкописът на Й. Вълчев бъде отпечатан, всички учебници по история трябва да бъдат бракувани като неудобни и неверни..." Тогава не се намира един, който да попита: защо не, ако са в посоката на истини, които са по-приемливи от залегналите в досегашните учебници? Пък и какво лошо има, след като разполагаме според Д. Съсълов с автентични свидетелства, да знаем историята си от две хилядолетия преди Христа?

Трудно ми е да открия думата, която най-пълно изразява същността на Д. Съсълов. Раздвоявам се между спечелилия ме негов професионализъм и суверенност в мисленето, неговата твърдост и устойчивост, достойнство и самовзискателност, морал и достолепие, с които преминава през годините. Един от добре познаващите го негови съмишленици (Тачо Танев) го нарича „последния възрожденец". Да, Димитър Съсълов въплъщава много от чертите, благодарение на които българинът доказа себе си през XVIII–XIX в., макар че за самия него това време е изкушило народа ни да тръгне по несвои пътища. Но нека припомня по-цялостната му характеристика, оставена от Тачо Танев:

„Той гореше и изгоря от съвсем друга любов, не към науката – от любов към българщината. Поради тази си любов се зае с наука, както отец Паисий с история и Раковски с езикознание. И тримата не са „учени", но още по-малко

научни любители. Те са и ще бъдат завинаги народни вдъхновители. За мен Съсълов бе последният възрожденец, доживял по чудо до наши дни."

В условията на новото време съдбата на големи личности с характера, морала и нагласите на Димитър Съсълов е едновременно и трагична, и извисена. Традиционалист, той поема риска да застане против дълбоко вкоренена традиция в практиките на историческата ни наука (от проф. Васил Златарски до акад. Димитър Ангелов); консервативно устроен, е принуден да влезе в ролята на реформатор и да „революционизира" представите ни за далечното минало. Скритият трагизъм на съдбата му произтича от факта, че не тръгва на борба със стихиите, за да открои осанката си на ярка личност, а определя за свой „враг" ширещите се конформизъм, конюнктурщина, инерция и нагажденство в сферите на духа, познанието и творчеството. Колкото до извисеността – тя ще дойде като резултат от благородството и достолепието, от вътрешната убеденост и непоклатимост, с които отстоява суверенността на позициите и вижданията си.

* * *

Създаденото от Димитър Съсълов е вече част от културното ни наследство, а продължават да са оскъдни преценките за мястото му в развоя на историческата наука, календаристиката и философията на българската история. Същото се отнася и за свидетелствата от личен характер за него като човек. Книгата „Пътят на България" стъписва мнозина, но не предизвиква очаквания и предполаган отзвук. Все още ги няма съмишлениците публично да я подкрепят, а „противниците" избират по-удобния и безопасен ход – да замълчат за появата на издание, осъществено в името на нетрадиционна гледна точка и от една друга, неизползвана позиция за българското минало. Авторът отчита факта, но не прави от драма, убеден в правотата си. В замяна на това в „Списък на вредна литература" (1957, св. II), предназначен за „служебно ползване", е включена не само книгата му „Пътят на България", но и „Велика Сърбия или България" (1932). Малко преди него в списъка ще се окаже

близкият му Николай Станишев с „Кратка история на българите“ (1942), а по-долу – Димитър Талев... Да се изненадваме ли, че и строго справочните издания, дори в най-ново време – иначе изпълвани от титуловани „историци“ на партизанското, на младежкото революционно и пионерско движение – „изпускат“ да споменат Димитър Съсълов (вж. Петър Чолов. Български историци. Биографично-библиографски справочник. С., изд. „Проф. М. Дринов“, 1999 г.).

На практика за човека, историка и календариста Димитър Съсълов като че ли разполагаме само с оценките на хора от неговия кръг – Николай Станишев, Гено Матеев, Тачо Танев, Вера Гюлгелиева, Йордан Вълчев. Любопитно е, че синът арх. Д. Д. Съселов в послеслова към второто издание на „Пътят на България“ (2000) предпочита не спомените, а поглед към проявленията на бащата като календарист. Естествено е най-близо до представата за личността да са със свидетелствата си именно те, които продължително време са общували с нея. Макар и да съдържа субективни елементи и да плаща данък на личните пристрастия, на ефекта, който се простира и върху собствените им персони, тяхната визия ни е особено нужна.

С удовлетвореност установявам, че образът, който чертаят близките на Димитър Съсълов, напълно се покрива с онова, за което говорят текстовете и поведението му. Дори ми се струва, че те разширяват кръга от проявления на характера и възгледите му, идват да ни го покажат по-многостранно и с по-голяма сигурност във внушенията. Няма как да минем без твърденията на Николай Станишев, сред които четем: „Димитър Д. Съсълов беше остър наблюдател и безмилостен анализатор. Той не само разбираше живота, той го виждаше. Беше мислител мъдрец. Би могъл да стане велик философ. Родолюбието му го превърна в историк в най-пълния смисъл на думата – проникновен претворител на станалите събития и вестител на другите, които ще дойдат... Той винаги е бил само един голям българин“.

През последните години единствена Вера Гюлгелиева включи в книга портрета на Димитър Съсълов, и то в тясна връзка с дейността на „Българска орда“. Прави го в

томчето „Спомени за достойни българи“ (Пловдив, 1994 г., с. 86-111). Авторката очевидно разполага с богат архив за календариста и контактите си с него, но не всичко е привлякла в отпечатаните страници – говори за съхранени над 80 писма от Съсълов, за копия на десетина от ръкописните му съчинения. В последно време за пръв път и един авторитетен историк – проф. Георги Бакалов, изрази оценката си за делото му, като написа предговора към второто издание на „Пътят на България“ (2000). В него той подчертава: „От книгата на Д. Съсълов читателят ще научи за събития, исторически личности и факти, за които никога нищо не е прочел в официалната научна и публицистична литература“.

* * *

Димитър Съсълов свързва името си през втората половина на 30-те години с учредяването на малката затворена общност „Българска орда“. Не зная каква е нейната роля в политическия и духовния живот, за да бъдат членовете ѝ след 1944 г. преследвани и интернирани вън от София. Със самия факт на присъствието си в тази среда личност с морала, патриотизма и философията на Съсълов предопределя същността на целите и идеите, които занимават и останалите. „Обречен“ – фамилно, емоционално, професионално – на патриотизъм, като всяка изключителна личност той има право на малки илюзии по пътя на голямата надежда за достойна съдба и бъдеще на своя народ. Истината е, че с идеите и книгите си „Пътят на България“ и „Велика Сърбия или България“ от 20-те и 30-те години, с поведението си и със създаването на новите си съчинения в областта на историята и календаристиката от 40-те до 70-те години Димитър Съсълов достойно се нарежда сред интелектуалния елит на отечеството.

януари 2006 г.
Велико Търново — ***акад. Иван Радев***

ПРЕДГОВОР

Българите отпреди две хилядолетия и техните деди и прадеди са първите, които са носили това име, носили са го с ненадминато достойнство и са единствените, които имат най-голямо право на него. Обикновено когато се говори за неднешните, за някогашните българи, за отличие от сегашните се употребяват названията „прабългари", „първобългари" или „старобългари". Тук обаче твърде рядко ще става дума за днешните българи, така че едва ли ще има опасност от някакво смесване и объркване, още повече че в такива случаи ще се внимава днешните българи да не бъдат отбелязвани като днешни, сегашни българи. Освен това названията „старобългари", „прабългари" и „първобългари" са били употребявани досега за обозначение най-вече на ония, които стават известни в Европа в V в., та до времето на разделянето им на крайдунавски и крайволжки. След това едните и другите се примесват отделно със славянски и други чужди племена и престават да представят една и съща народностна общност. Но и преди това вече българите са били поели в себе си примеси от славянски и други племена, дори частично и турски, и то по времето между III и VII в. включително, и по този начин вече са се различавали по кръв от ония българи отпреди две хилядолетия, за които ще става дума сега. Естествено, да ги наречем „прабългари", „първобългари" или пък „старобългари" и да ги уеднаквим напълно с ония от времето между III и VII в. би било също така едно смесване и объркване. А да им даваме на тях, най-чистите българи, някакво ново друго название, би било и несправедливо, и нецелесъобразно. Ето защо тук поне ще предпочетем да ги наричаме просто само „българи", с името което, както изглежда, те сами са си дали и с което са се гордели както никои други досега.

Почти всичко, което се отнася до българите от ония далечни времена, с твърде малко, нищожно изключение ни

е известно само благодарение на китайските летописи, които се отнасят до тези времена. Българи тогава е имало и до пределите, че дори и в самата Европа, в областта между Каспийско и Черно море, на север от Кавказ и по самия Кавказ. Но освен няколкото бележки на Мар Абаз, сирийски писател, предадени чрез Арменската история на Мойсей Хоренски, никакви други известия за българите от ония времена не са останали или поне не са станали досега известни. Като че ли западните писатели и особено европейските или не ще да са чули нищо, или пък ще са предпочели да не пишат за българите. Затова пък китайците много пъти са отбелязвали българското име и ако и да не са писали много пряко за българите, дали са косвено сравнително много и ценни сведения за тях.

Когато са се запознали по-отблизо с тях, изглежда, че българите са им направили толкова силно впечатление, щото те, китайците, не само че се опитали да запишат името им по множество начини, търсейки може би най-сполучливия, но дори и започнали да го прикачват към званията на свои пълководци и политици – пратеници. Когато пък проникнали в западните страни, те почти навсякъде срещали българското име. Езера, реки, долини, планини и проходи носели българско име. Така в своите най-добре съчинени летописи, тези от времето на династиите Хан, китайците са ни запазили българското име, записано по толкова много различни начини, че разнообразието надвишава и онова, с което те са се опитвали да предадат дори името на хунорите.

Главните източници са следните китайски летописи: „Шъ-ки"[1] – „Исторически писания", съчинени от Се-Ма-Тан и сина му Се-Ма-Циен, известен и като „велик княз астролог" при Ву-ти. Цялата 110 глава в тази летопис се занимава само с хунорите и обхваща събитията докъм 97 г. пр.Хр. Тя е почти буквално предадена в гл. 94 на летописа на „старата Хан" – „Циен-хан-шу"[2], която летопис съдържа и едно про-

---

[1] 史 記 – шон-ки.

[2] 春 秋 – циен-хан-шу.

дължение, обхващащо събитията докъм 25 г. Писана е от Пан-Ку и довършена от сестра му Пан-Чао. Ценни сведения съдържат и „Цун-чиу“[1] – „Годишници“, за които се смята, че били съставени от Кунг-фу-дзъ. Освен това от значение са и по-късните „Хоу-хан-шу“[2] – „Книги за Новата Хан“ и „Пен-ки“[3] – „Коренни записвания“. Всички сведения, които се съдържат в тези летописи, са ни станали достъпни благодарение главно на превода им, извършен от Де Гроот в неговите неоценими за нас ,българите, книги за „хунорите от предхристиянско време“, именно: I. I. M. de Groot. Die Hunnen der Verchzistlichen Zeit, 1921; Chinesischr Urkunden zur Geschichte vesiens, II t. – Die Westlande Chinas in der Vorchristlichen Zeit, 1926.

От също така голямо значение както книгите на Де Гроот за тази ми работа са били и статиите на Леополд де Сосюр, събрани и издадени след смъртта му в една книга под надслов „Произход на китайската астрономия“[4]. Възможността да видя тези статии дължа на г-н Тачо Танев, на когото има и за други още неща да благодаря. Във връзка със сведенията, които дава Де Сосюр, от особено значение бе и книгата на Д. Маринов „Народна вяра и религиозни народни обичаи“, СНУ на БАН, 1914 г., а също и работата на Йордан Д. Ковачев „Народна астрономия и метеорология“, СНУ на БАН, 1914 г. От голяма полза се оказаха и сведенията в следните съчинения: книгите на Свен Хедин за последните му проучвания в Синкианг[5], Г. Е. Грум-Гржимайло – „Описание путешествия в Западный Китай“, ОГИЗ, 1951 г.; книгата на В. Еберхард върху културата и поселенията на китайските народи[6], проф. д-р Ив. Д. Шишманов – „Критичен преглед на въпроса за произхода на прабълга-

[1] -本紀 – цун-чиу.

[2] -前漢書 – хоу-хан-шу.

[3] -漢書 – пен-ки.

[4] Leopold de Saissure. Les Origines de l'Astronomie Chinoise, Paris.

[5] Sven Hedin. Die Fluent des Grossen Pierdes, 1936; Der Wanderude See, 1941.

[6] W. Eberhard. Kultur und Siedlung der Randvelker Chinas, deiden – 1941.

рите“, и Тачо Танев – „Българското везмо и изтокът“. Използвани са също книгата на Рене Грусе „История на Далечния изток“ I и II т.[1] и тази на Х. д'Арден де Тизак за класическото китайско изкуство[2]. Използвани са и речниците за китайски: „Китайско-русский словарь“ под редакцията на проф. И. Ошанин, Москва, 1952 г. и китайско-немският на В. Рюденберг. Препращанията към всички използвани съчинения ще става по съкратен начин с посочване името само на автора.

Звуковото предаване тук на китайските писмени знаци ще става с български букви обикновено без никакви допълнителни знаци. Само когато ще е необходимо да се отбележат точно гласът и ударението, гласът ще бъде означаван със знаци над звука, който поема и ударението, по начин, който ще бъде указан на самото място.

Тази работа бе написана през 1950 г., преди да бях видял някои от работите, особено книгата на Де Сосюр. Сега, след като успях да се запозная с нея, книгата бе прегледана и поразширена с две глави, отнасящи се до българското звездоведство и времечислене и до българските основни разбирания. Също и главата за българската веществена култура бе допълнена с някои нови данни.

Златица,
началото на 11-я бълг. месец,
1957 год.

Д. Д. Съсълов

[1] Rene Grousset. Histoire de l'extreme Orient, I-II.

[2] H. d'Ardenne de Tizac. L'art Chinois Classique.

I. АЗИЯ ПО ВРЕМЕТО НА ДВЕТЕ СТОЛЕТИЯ ПРЕДИ ХРИСТА

В Крайния изток, отвъд огромния азиатски материк, в Островите на изгряващото слънце, както оттогава, та и досега е била наричана тази страна, по онова време – двете столетия пр.Хр. – се е пораждал един нов народ и се е основавала една нова държава, твърде различна от дотогавашните известни азиатски народи и държави.

Преселници от Северна и Средна Азия, минали през Корея и островчетата Цушима, смесени с други преселници, доплували далече от юг, са се били вече твърдо установили по южните брегове на острова Хондо или Хоншу, най-големия измежду Островите на изгряващото слънце. Тук вече те се примесили и продължавали да се примесват дори до неотдавна със заварените жители – аините, и така тази най-малко тройна смес давала начало на новия тогава народ – японския.

В езика на този народ най-слабо се оказало южното влияние, докато северното и средноазиатското били най-силни. Също така и аинският език оставил доста голямо наследство. Немалки били и заемките от китайски, но те се дължали на по-късни влияния.

По-късните японски летописи – „Кожики" и „Нихонги", дават ценни описания за живота по онова време в Япония, но тяхната достоверност за историческите събития от ония два века се смята съмнителна и е силно оспорвана. Оспорвана е тя не само за тези два века пр.Хр., но и за по-късни времена, почти приблизително до времето, когато са били съставени – именно към края на седмия и началото на осмия век. Във всеки случай, общият ход на събитията в твърде едри черти ще е бил предаден достатъчно правдоподобно. Неведнъж се е установявало, че устните предания твърде вярно запазват хода на описваните от тях събития.

Приемниците на Джиму Тен-но – първия японски владетел – неговите потомци, подпомагани от своите първи помощници и съветници, изхождащи главно от рода на Таке-но Учи-но Секуне, закрепват все повече основаната държава, разширяват землището ѝ в южната и югозападната част на острова, борят се успешно срещу аините на север и чрез многоженството и други брачни обичаи, като например задължението на братята да вземат за жени братовите си вдовици, създават постепенно от първоначално само механичния примес един нов народ, който устройват по началата на родовото устройство.

Начело на държавата стоял Тено, наричан още и Даири или Микадо. Поради произхода и положението си Тено бил почитан като божество и е представлявал както своя народ пред боговете, така и боговете пред народа си. Народностното японско вероизповедание е било свързано с природата, с народа и държавата. По-късно за отличие от будизма то е било наречено „шинто". Тази народна вяра е била толкова дълбоко вкоренена в душата на японския народ, че успяла да положи отпечатъка си и върху всички други внесени отвън вероизповедания.

Нравите на този млад народ били сурови и прости. В много отношения те били съвсем подобни на онези от северно- и средноазиатските племена: така освен брачните и погребалните обичаи и символизиращите прочистване измивания са били от средноазиатски произход. Строежът, както жилищният, така и храмовият, бил съвсем прост – обикновена дървена сграда, покрита със слама. Обаче в обработката на металите, и главно желязото, те били твърде много напред и не отстъпвали на съвременниците си от материка.

Били храбри и противно на китайците – войнствени, като същевременно били добри земеделци и занаятчии. Днешната им, макар и само повърхностна, прилика с китайците, изглежда, че по онова време не ще е съществувала. Навярно защото по онова време не е съществувал още никакъв досег почти между Япония и Китай. Като единствено съприкосновение по времето пр.Хр между тези две държави се смята едно доста съмнително нападение, което би-

ло уж извършено към 437 г. пр.Хр.[1] В действителност едва около Р.Хр., когато японците се закрепват здраво върху острова Хоншу, те започват нападения над Корея, която пък по това време се намирала отчасти под силно китайско влияние. В първото столетие пр.Хр. северната част на Корея е била завладяна от китайците и оттогава влиянието им върху тази страна никога не е преставало напълно. Навярно по това време или до около столетие и половина по-късно ще да са започнали и по-редовните контакти между Китай и Япония. Така се съобщава в китайските летописи за едно японско пратеничество в Китай към 57 год. Но и тогава все още контактите са бивали съвсем редки. Те се засилили твърде по-късно и станали редовни по време, което вече не се отнася до предмета, който ни занимава. Така Япония създала своето държавно и народностно устройство без почти никакво странично външно влияние и го изградила върху унаследени и донесени от нейните основатели родови начала.

На запад от тези острови, почти непосредствено до тях, се намира югоизточният край на Корейския полуостров. Племената, които са го населявали по онова време, са били разпокъсани и образували няколко държавици с полунезависимо управление. Докъм края на втория век пр.Хр. те били подчинени на хунорската държава, която се простирала по цяла Средна и Северна Азия. Това подчинение ще да е било твърде повърхностно, защото, като не е граничила с никоя друга държава освен с хунорите, Корея не е могла да бъде застрашавана от никоя друга враждебна на хунорите страна. През първото столетие пр.Хр., след като китайците успяват да омаломощят източното хунорско крило и да откъснат източнохунорските племена уи и бик и тунгуското охуан, те подчинили и севернокорейските държавици и въпреки че това подчинение било повече привидно, успели все пак да установят своето влияние върху целия полуостров. Населението продължавало и занапред да бъде разпокъсано в няколко малки държавици, борещи се помежду си.

[1] Някои предполагат, че изпратените от Шъхуанди търсачи на безсмъртната „жива“ вода към непознатите острови в източна посока ще са слезли наистина на японска земя. Няма обаче никакви данни за съдбата на това пратеничество, което не се е завърнало никога вече в Китай.

Тяхното минало от ония времена, въпреки че освен в корейските летописи има сведения и в китайските, не е много по-добре известно от миналото на Япония за същите времена. Понеже както хунорското, така и китайското владичество ще да е засягало почти изключително само северната част, именно държавата, известна под името Чао-Хсиен, то и влиянието надолу по полуострова ще е било само посредствено. Все пак то ще е било много по-значително, отколкото в Япония.

Произходът и породата на корейските племена са твърде тъмни и все още неустановени. Известно сродство между корейци и японци съществува несъмнено, както съществува такова сродство и в езика им, но тези сродства са твърде слаби. Приема се, че както във външния изглед, така и в езика на корейците имало твърде несъмнени кавказки черти. Но и тези черти, изглежда, ще да са от доста ограничено естество. Най-много като че ли сходства както във външния изглед, така и в езика имало с източните хунори и затова се говори най-често за „тунгуска“ основа у корейците. Предполага се, че едно голямо нахлуване на орди хсиенци – сабири, било извършено в Корея в предисторически времена и че тъкмо тези хсиенци дали първия подтик за образуването на корейските държавици. По-късно, когато по времето на Шъхуанди множество китайци бягали от неговата твърда власт, голяма част от тях се били установили в Корея. С това известно количество китайска кръв и китайско културно влияние се настанили в Корея още преди тя да попадне под хунорско и китайско господство.

Въпръки различните влияния и примеси или може би тъкмо поради тях, корейците си останали предимно селски земеделски народ, силно разпокъсан и почти съвсем лишен от държавнически способности.

По времето, когато Китай вече се настанявал и политически в Северна Корея, японците започнали да нахлуват в южната част на полуострова. По-късно, около Р.Хр., и китайци, и японци загубват своето владичество, но влиянието

им, особено китайското, вече не преставало никога оттогава. То било упражнявано или пряко, или чрез ония източнохунорски племена, които, като завладявали временно части от Китай, усвоявали неговата култура и цивилизация и я разпространявали както между собствените си, така и между другите владени от тях племена и народи.

Самата Корея и нейните населения в ония времена, които ни занимават сега тук, едва ли са могли да оказват някакво чувствително обратно влияние било върху по-силните и напреднали свои съседи, било върху по-отдалечени азиатски племена и народи.

* * *

Югозападно от Япония и Корея, в плодородните земи между двете големи източноазиатски реки Хуанхъ и Янгцекианг, по това време вече се била затвърдила и процъфтявала огромната по простори и по население Китайска империя, която туку-що се била разширила и на юг, и на изток до моретата, а на запад – почти до недостъпните високи планини на Тибет. Към края на III в. пр.Хр. Шъхуанди – първият китайски император, бил вече обединил в една държава всички земи, които и днес образуват същинския Китай, и със здравата си ръка споил подчинените от него китайски населения в една обща маса, която макар и да не могла да бъде превърната в единен народ, образувала все пак едно вече твърде еднородно население.

Преди Шъхуанди, който, както е известно, заел кралския престол в полукитайската държава Цин в 244 г. пр.Хр., Китай бил разединен на множество държави и държавици, кралства и княжества, които само по име признавали върховната власт на общия цар, и то, може да се каже, само неговата духовна – вероизповедна власт. Сам този цар обаче бил лишен от всякаква действителна сила и се поставял полупринудително под покровителството на някого измежду най-могъщите крале; в последно време главно под покровителството на кралете на Цин, които бранели лично него и малкото му владение от нападенията на страшните хун-но(ри). Всички останали кралства воювали жестоко помежду си, като се съюзявали срещу

по-силните, понякога дори и със самите хунори, които им били най-опасните врагове. Феодалният строй, или по-право феодалното разстройство, бил в пълния си разцвет и съвпадал добре с основните китайски разбирания.

Само наполовина хунорски, каквито всъщност са били и повечето от севернокитайските кралства по онова време, Цин имал твърде много хунорски обичаи и нрави; твърде подобно на хунорското държавно и военно устройство, както и най-важното – много от основните разбирания не само на населението, но и на управниците му са били хунорски. И тъкмо в това отношение съществувало непримиримо противоречие между схващанията на Цин и на останалия Китай, който имал вече отдавна затвърдените разбирания за Ли – правила за живота и добрите нрави, и за И – чувство на дълг и справедливост, разбирания, влезли както в основата на вероизповеданието им, така и в тази на обществените им отношения. А не бива да се забравя, че вътрешните отношения на китайските населения тогава, та дори и досега са изградени върху обществени, а не върху народностни основи. Понятието за народност е било и си е останало чуждо за китайците.

Животът в семейството, особената почит, с която се е ползвал мъжът съпруг и най-вече бащата – глава на семейството, боготворенето на починалите прадеди, жертвоприношенията, които редовно са им били правени, обожаването на земята и почвата, която им давала жътвите, на водите и планините, на небето и на светилата – всичко това е представлявало въплъщение на тези Ли и И. Но също така и феодалното държавно устройство, общото владение на обработваемата земя, разпределянето на времето – календарът им, та дори и някои от астрономическите им разбирания са отразявали тези основни китайски разбирания. Тъкмо върху тези, унаследени от хилядагодишни старини, разбирания великият мъдрец Конфуций[1] само няколко века по-рано бил изградил своето учение, което по-късно се превърнало в същинско вероизповедане за китайците.

[1] Кун-фу-дзъ, роденъ в 551, а умрял в 479 г. пр.Хр.

Редът, който би трябвало да съществува между човеците на земята въз основа на тези Ли и И, редът в работата, която е имало да се извършва, редът в богослуженията и жертвоприношенията и въобще редът на всяка човешка дейност – правосъдие, наказания, воюване и т.н., този ред според китайските разбирания бил или поне би трябвало да бъде отражение на строгия ред, на който се подчинявали небесните светила. Но и нещо повече: небесният ред и редът на Земята взаимно си влиели и нарушения в реда на Земята можели да предизвикат отклонения и в реда на небето, а с това и страшни народни бедствия и особени природни явления – проливни дъждове, наводнения, земетръси, студове, бури, суши, неплодородие и болести.

Успоредно на тези разбирания, от една страна, като тяхна основа, но от друга, и в тяхна противоположност, може би отчасти и под чужди влияния, неуяснени още, се е развивало и друго схващане за света, както и за реда в него. Две основни начала – Ян и Ин, съставят основата на света и на всички явления в него. Но тези две начала не се противопоставят едно на друго, не са враждебни помежду си, не се намират в борба, не олицетворяват в себе си „доброто“ и „злото“, както това е при западноазиатските дуалистически учения, а напротив, те се допълват, съгласуват и подпомагат. Тяхното взаимодействие никога не е борба, а съгласувано съчетание по безчислено множество начини. Ян е било началото на светлината, топлината, сухотата – дейното, мъжественото начало, а Ин – на тъмнината, студа, влагата, неподвижността – почивното, зачеващото, женственото начало. Постепенно всички неща биват разпределени между тези две начала Ян и Ин.

Но в същинска противоположност на основните китайски разбирания за Ли и И, в противоположност и на Конфуциевото учение се явява учението за Тао[1]. Според китайските схващания Тао ту произхожда от съчетанията на Ян и Ин, ту пък то самото ги излъчва. Това последното схващане изглеж-

[1] 道 – тао, сегашно произношение „дао“, вж реч. на Ошанин, зн. 6480 – „път“, „орбита“, „подход“, „начало“ и др.; Рюденберг, зн. 415 – „път“, „природа“, „световен порядък“, учение

да е било внесено в Китай и развито от мислителя Лао-дзъ[1]. Нему била приписвана от учениците му книгата „Тао тъ кинг“. Повечето изследователи смятат, че Лао-дзъ лично не е писал и че „Тао тъ кинг“ е била съставена от учениците му. Други пък отричат дори и съществуването на Лао-дзъ и смятат всички предания за него измислена приказка. Разбира се, отричането на съществуването на Лао-дзъ е напълно прекалено, защото в никакъв случай не може да се отдаде на безименното народно творчество тъкмо учението, което отрича почти изцяло вековно установени и всеобщо възприемани разбирания и което от своя страна е останало съвсем чуждо на китайските население – само твърде малцина измежду китайските първенци на духа са ставали последователи на Лао-дзъ. От друга страна, не би могло да се припишат и мислите в „Тао тъ кинг“ на когото и да било от учениците му, защото без тия мисли на Лао-дзъ не би имало и негови ученици, нито пък те биха могли да доизграждат и доразвиват това учение по същия начин, по който са го сторили, ако самите те биха го били създали от самото начало.

Според това учение Тао е единственото първично, вечно и неизменно начало. Намира се навсякъде и във всичко; безкрайно по време и пространство, Тао съставя същината на света. То е в нагледността на нещата, но не се вижда; същината на звука е, но не се чува; придава осезаемостта и твърдостта на нещата, но не се напипва. То не може да бъде описано, нито изучено. Дори когато бъде назовано, то вече не е истинското Тао. В своя непрестанен и равномерен туптеж Тао излъчва последователно двете основни начала

и др. Макар и общо за почти всички народи в Средна и Източна Азия, понятието Тао е не-преводимо на който и да било европейски език, тъй като е чуждо на европейските народи; хунорското му название китайците са превеждали с Тиен-Ии, което значи „Върховно единство“.

[1] Животът на Лао-дзъ е покрит с непроницаема мъгла, поради което мнозина са готови да отричат и съществуването му. Смята се, че бил роден към 570 г. пр.Хр. в областта Хонан (не е съвсем сигурно) и че изчезнал на път към Запад в 490 г. пр.Хр. Схващанията му явно са съвсем чужди, дори противни на общокитайските разбирания, както и на тези на Конфуций. Въпреки това преданието твърди, че Конфуций бил правил посещение на вежливост на Лао-дзъ.

Ян и Ин, различните съчетания на които образуват целия видим и невидим свят. Всяко нещо произхожда от Тао и се връща пак към него. Всичко друго освен Тао е временен непостоянен образ – нещо като мираж.

Учението на Лао-дзъ било доразвито от учениците му и особено от последователя му Чуанг-дзъ, който бил смятан за най-блестящия писател на Китай до времето на Хан. Въпреки това то останало твърде слабо разпространено и почти никак не успяло да проникне до низините на китайските населения.

Когато Шъхуанди завладявал Китай, обединявал земите и населенията му и създавал единната китайска държава. Като унищожавал феодалния строй със самите феодали. Той срещнал съпротива не само от засегнатите владетели, но и от почти цялото китайско общество начело с многобройните последователи на Конфуций, както и на почти цялото население, привързано към своите дотогавашни разбирания за Ли и И. Само последователите на Лао-дзъ се държали с безразличие. Тази съпротива срещу противокитайския дух на преобразованията се изразила в множество опити да се посегне върху живота на Шъхуанди, често пъти с които се натоварвали сами учени и книжовници.[1] Естествено съпротивата предизвикала противодействието на Шъхуанди, който през 213 г. пр.Хр. заповядал да бъдат изгорени почти всички книги с твърде малки изключения[2]. Разбира се, самите китайски схващания не могли да бъдат унищожени с това.

Макар и да унищожил голяма част от книгите, Шъхуанди не бил против самата писменост. Напротив, по негово нареждане китайското писмо било уеднаквено, знаците усъвършенствани, опростени и подобрени, а чрез въвеждане на новата писмена четчица писмото станало по-леко, по-четливо и добило своя художествен външен изглед. Друго негово голямо преобразование била поправката на календара, като и при този случай били въведени чужди на китайските разбирания способи. Разбира се, те не предизвикали такива вълнения и съпротива, въпреки че не успели да се задържат задълго в Китай и никога не проникнали до самото население.

Освен че обединил всички китайски земи, Шъхуанди завладял и земите на юг до Южното море и включил в пределите на държавата множество некитайски населения. На север той предпочел да изгради една преграда, като включил в нея съществуващите гранични укрепления и валове – това била Великата китайска стена.

Този могъщ император умрял в 210 г. пр.Хр. Неговият син се оказал неспособен да удържи тежкото наследство и бил погубен в избухналите въстания. Но създадената от Шъхуанди държава не била разрушена. Тя просъществувала почти такава, каквато той я бил учредил, в продължение на повече от две хилядолетия – туку до наши дни.

Няколко въстанически главатари си оспорвали властта над империята, докато Лиу Панг – в началото обикновен войник, който се бил нарекъл крал на Хан, успял да победи съперниците си и се прогласил за император към 202 г. пр.Хр. Така Лиу Панг, наречен след смъртта му Као, станал основател на династията Хан – една от най-великите на Китай, която с малко прекъсване около Р.Хр. управлявала цели четири века – до 220 г. Макар сам Лиу Панг да не успял да задържи всички земи, които Шъхуанди бил включил в империята, приемниците му постепенно си ги възвърнали и дори разширили още пределите ѝ в две посоки: североизточно в Манджурия и Корея и западно, където цялата Таримска котловина и околните земи попаднали под китайско владичество, а по-късно и Тибет.

Когато Лиу Панг завзел властта, гоатсите, които дотогава се намирали в подчинение на Цин, станали напълно независими и стояли на върха на своето могъщество. Те обаче продължавали да бъдат в доброволен вече съюз с Китай против най-опасния и за двете държави враг – хунорите. Лиу Панг се опитал с тяхна помощ да срази хунорите, но това му начинание завършило с толкова съкрушително и позорно

[1] Знаменит е опитът, добре скроен, но несполучливо проведен, на книжовника Кинг-ко в 227 г., който послужил като предмет на работите на множество художници от времето на Хан.

[2] Освен съчиненията по технически въпроси и летописите на собственото си кралство – Цин, Шъхуанди позволил на неколцина учени, в които имал доверие, да запазят по един препис от всички унищожени съчинения, така че за пълно унищожение на книжнината и дума не може да става.

поражение и също така позорен мир, че той трябвало да се откаже завинаги от война против хунорите.

Вътре в страната от Лиу Панг очаквали големи преобразования и връщане към феодалния строй. Но тези очаквания се оказали напразни. Той не променил почти нищо съществено от устройството, оставено от Шъхуанди. Разбира се, забраната за старите китайски книги не била прилагана, а по-късно и вдигната и запазените скрити дотогава съчинения излезли отново на бял свят. Избуялата наново книжнина се надпреварвала да хули предишния император, а това затвърдявало положението на новия. Така с умереност и предпазливост вътре, с наложена му отстъпчивост и примирителност навън, особено към хунорите, Лиу Панг успял да затвърди престола си и да го обезпечи за своите приемници. Плахите опити на първите му приемници да се отклонят от позорните условия на договора за мир с хунорите в продължение на няколко десетилетия довеждали само до нови унижения. Хунорите сега били единствените северни, североизточни и северозападни съседи на Китай, тъй като източните хунори били обединени в общата държава, а гоатсите като китайски съюзници били победени и изгонени далече на запад. Първоначално опитите за разширения на югозапад били по-успешни, но и те не били задоволителни.

Вътрешно обаче развитието на Китай вървяло с големи крачки напред. Държавното устройство, въведено от Шъхуанди до голяма степен по хунорски образец, постепенно било приспособено към Китай. С феодализма било свършено завинаги. Наистина пак били давани кралски и княжески звания, пак бивали отделяни области като владения, но званията имали само почетно значение, а владенията давали само доход на владетеля си, който нямал в тях никаква своя власт и най-често не живеел дори там, а в столицата. Поспособните и бележити измежду кралете и князете заемали придворни или министерски служби. Един съвет, който трябвало да наподобява навярно малкия хунорски съвет, бил учреден, за да подпомага императора в управлението. Както и при хунорите, този съвет трябвало да се състои от военачалници, но по китайски включвал като най-важен съветник и един „велик княз астролог". Била въведена отговорност за недобри съвети и неспособни действия.

Народностното устройство обаче си оставало старото – основано върху семейното начало – без родова спойка и съвсем халтаво. Наистина разместванията и примесванията, които Шъхуанди принудително извършил навремето, полудоброволните разселвания, които и до по-късно продължавали, уеднаквените писмени знаци, избуялата писменост и свързаното с нея небивало дотогава развитие на наука и изкуства създавали от разнородните населения една вече твърде уеднаквена маса. Огромната държава както по простори, така и по населения, огромна дори и по днешни схващания, обезпечавала на своите населения непознат дотогава вътрешен ред, мир и спокойствие. Новите военни пътища – сухоземни и водни, строежите на нови градове и нови дворци създавали нови възможности за най-работливото от всички населения на земята. Създалото се по този начин благосъстояние, което бързо се увеличавало, привързало към новия държавен ред – макар че му бил чужд – миролюбивото китайско население. А всичко това натрупвало огромни веществени и нравствени сили, готови да бъдат употребени в защита на империята или в опити за нейното разширение.

Освен това съветниците на императорите започнали грижливо да проучват причините за пораженията, които хунорите, пък нерядко и другите неприятели, им нанасяли. Още от доста по-рано китайците били възприели за войските си не само много по-удобното хунорско военно облекло и подоброто им въоръжение[1], но също така били заменили част от бойните колесници с лека и бързоподвижна конница. Сега вече разбрали, че и самият начин на воюване би трябвало да бъде променен, като се възприеме хунорският. И нещо повече – ученият държавник Цаоцо в доклад до императора

[1] За такива заемки има доста данни в китайските летописи, така напр.: „Крал Ву-лианг (325–298 г. пр.Хр.) от Чао промени нравите, носеше ху(норско) облекло, обучаваше езда и стрелба с лък, потегли на север и... изгради една дълга стена" (вж Де Гроот, ч. I, с. 34). Съвсем неосновно е твърдението на Кисельов (пос. съч., с. 320-322), че китайците били възприели не хунорско, а „западно" облекло и въоръжение посредством юе-чи-те (гоатсите).

съветвал да се възложи защитата на империята на лица от хунорски произход, като по всевъзможни начини бъдат привличани и други хунори и хунорски племена, освен живеещите в пределите на държавата, да се заселват в Китай.

Не само в това, що се отнася до военното дело, китайците са търсили поука от хунорите. Новите проучвания показват, че както в областта на изкуствата, така дори и в астрономията[1] китайците са заемали твърде много от северните си съседи. Разбира се, заемането е бивало подлагано на преработка, за да бъде по-добре съгласувано с китайските разбирания. Така с времето хунорските оръжия и бойното облекло били подобрени и приспособени по-добре за китайците; обработката на металите била усъвършенствана, а и цели хунорски племена били привлечени с богати подаръци на служба в Китай. Така че когато на китайския престол стъпил енергичният и упорит Ву-ти, средствата били почти вече готови и империята можела да започне разширението си във всички посоки на сухоземните си граници.

Ву-ти умеел добре да подбира помощниците си и неговите пълководци повечето пъти доста успешно изпълнявали възложените им задачи. Голяма част от земите южно от Янгцекианг, които били загубени в междуособиците след падането на Цин, били отново завладени. През Кансу, която област Ву-ти успял да си възвърне, китайците стигнали до вратите на Таримската котловина. Сега вече, търсейки съюзници против хунорите, Ву-ти изпратил своя служител Чанг-киен да дири хунорските врагове – гоатсите, които като китайски съюзници били бити и прогонени от хунорите далече на запад, западно от Памирския възел. След тринадесетгодишно отсъствие пратеникът се завърнал и донесъл първите сведения за „западните страни“. Гоатсите не се съгласявали повече да се опълчват против хунорите, но затова пък осуните – покровителствани дотогава от хунорите – изглеждали по-склонни да станат китайски съюзници.

[1] По отношение северното „туранско“ влияние в областта на изкуствата вж. книгата на Д'Арден де Тизак върху китайското класическо изкуство (пос. съч.), а по отношение влиянието в областта на астрономията – работите на Леополд де Сосюр (пос. съч.), които са от неоценимо значение за нас, българите.

В същото това време войната против хунорите била водена с непозната дотогава упоритост, при много загуби и променливи успехи, но все пак китайците успявали да си пробият път на запад през Таримската долина към Предна Азия и Индия, а по-късно да дочуят нещо и за Рим. Опитите да се намери друг сухоземен път за Индия – било през Тибет, било през Анам, Малая и Бирма, се оказали безуспешни, така че китайците били принудени постоянно да си пробиват път през Таримската долина. Въпреки променливия ход на военните действия все пак този път бил държан отворен в продължение на няколко десетилетия, до около Р.Хр. Успехите на Ву-ти не били само по бойните полета. Цели племена се отцепили от хунорите и се прехвърлили в Китай. Изкуствата и науките намерили широка подкрепа. Появили се и първите – най-добрите на Китай – летописци – Се Ма Тан и синът му Се Ма Циен, който бил и най-добрият на времето си астроном на Китай и заемал длъжността „велик княз астролог“ при Ву-ти.

По време на не особено способните, а в някои случаи и съвсем некадърни приемници на Ву-ти, успехите продължили като по инерция. Към 53 г. пр.Хр. хунорският кан-ю Хоханша приел китайско върховенство и съюз. Страшният северен враг бил сломен и обвързан. Пътят към запад бил обезпечен, но Китай започнал отново да изживява опасностите на дворцовите сплетни и вътрешни размирици. По времето около Р.Хр. династията Хан била временно свалена и престолът бил зает от самозванеца Ванг-ман, който управлявал империята най-напред като регент, а после и като император до 23 г., когато едно странично разклонение на Хан успяло да си възвърне похитения престол. Ванг-ман обаче за две десетилетия успял да пропилее почти всичките успехи и завоевания, та „Новата Хан“ трябвало да започва едва ли не отначало. Наистина сега страшният северен враг – могъщата Хунорска империя – почти не съществувал.

* * *

В същите времена, по които в Китай са били родени Лао-дзъ и Конфуций, оттатък Хималаите се родил (в 563 г.

пр.Хр.) Сидарта от рода Сакия, който по-късно бил наречен Буда – Събудения – най-великият мъдрец на Индия[1]. Според неговото учение животът е страдание. Раждането, желанията и тяхното насищане, страстите, болестите, старостта и смъртта са само различните проявления на живота страдание. Привързаността към живота е поради незнание. Тя произлиза от унаследеното минало – карман, от предишните съществувания. Така страданието се увековечава до безкрайност. Разпръсне ли се обаче тъмнината на незнанието, насъбраният у човека карман се изпарява, привързаността към живота изчезва и кръгът на прераждането се прекъсва, а човек преминава в Нирвана – блаженото небитие.

Както и неговият съвременник Конфуций в Китай, който бил основал своето учение върху вкоренените разбирания на своите сънародници, така до голяма степен и Буда е черпил в Индия от въплътените схващания на своя народ. Огромното различие между тези две учения най-ясно показва различието между тези два най-големи на земята народа. Въпреки че по-късно учението на Буда си е пробило път дори до Китай, където по едно време станало и господстващо вероизповедание и оттам заляло почти цяла Източна Азия, това коренно различие между двата народа не е изчезнало дори и досега. Обаче между учението на Буда и това на Лао-дзъ има някои, макар и слаби, сходства, които сочат за възможен общ корен в твърде далечно минало на някои от основните им мисли.

Индусите, от които произлизал Сидарта, са били по онова време сравнително нови преселници в Индия, дошли там едва ли по-рано от 6-7 века преди неговото раждане.

[1] Както за китайския Лао-дзъ, така и за Буда мнозина изследователи смятат почти всичко, което е известно за тях от преданията, та дори и самото им съществуване, за измислена приказка. Това крайно късогледо схващане, което пренебрегва безсмъртните мисли и търси истината само в написани думи, не държи сметка за обстоятелството, че такива учения могат да бъдат сътворени само от великани на духа като Буда, Лао-дзъ и Христос, каквито не могат да се раждат всяко столетие дори и у такива големи народи, и в никакъв случай не и от безименното народно творчество, чиято стихия е в съвсем друга област.

Индия, както е известно, е огромен полуостров, отлично запазен от почти всички страни от големи естествени прегради. Из-гледно тя образува триъгълник, заграден откъм югозапад и югоизток с Индийския океан, от североизток и север с почти непрохоимите, особено тогава, Хималаи, Тибет и Каракорум, а откъм северозапад – с Хиндокуш и по-лесно проходимите Белуджистански планини, които образуват и единствената врата към Индия. Освен откъм северозапад това са препятствия, непроходими за какъвто и да било завоевател от ония времена.

И тъкмо през този северозападен отвор са минали в XV до XII в. пр.Хр. тогавашните завоеватели на Индия – арийте, един клон на разраснала се по онова време порода, която сега бива наричана „индоевропейска". Още преди това обаче Индия е била вече преживяла времена на голям разцвет, веществените паметници[1] на който разцвет са били унищожени от нахлули чужди завоеватели. Това ще да са били или самите арии или заварените и настанили се преди тях там племена. Тези заварени от арийте племена не са били от индоевропейско потекло и са говорели различни групи езици – дравида и мунда.

Арийте, както това са правели обикновено завоевателите, изтребили по-голямата част от заварените племена, една част поробили, а другите били изтласкани дълбоко на юг или далече на изток – към Бирма, или през океана към островите на Малая. Но тъй като намерили страната защитена от всички страни почти напълно, те, арийте, не се видели принудени да устроят една по-голяма и мощна държава, както поради хунорските нападения са били принудени да сторят това китайците. Едва след нашествието на персите в Пенджап – Петоречието, при Дария към края на VI в. пр.Хр. и още повече след проникването на Александър Македонски оттатък р. Инд към края на IV в. пр.Хр. у индусите назряло времето за образуване на голяма и силна държава, която успешно да може да се брани от чужди нашествия. Към

[1] Останки от тези веществени паметници, които изглежда са били величествени, били открити при разкопките в Моханджо-Даро и Харапа, направени между 1920 и 1926 г.

322 г. пр.Хр., само 3-4 години след нашествието на Александър Македонски, един индуски воин – Сандрагупта, завоювал северозападната част на Индия и образувал така първата индийска империя, която все пак успяла да просъществува докъм 185 г. пр.Хр. Внукът на Сандрагупта – Ашока, третият по ред император, бил най-великият от своя род. Той успял да завладее по-голямата част от индийските земи и след като към 260 г. пр.Хр. възприел учението на Буда, започнал да живее като същински светец. Ръководните начала на този източен император проличават в надписите, които той заповядал да бъдат издълбани по скали или върху нарочно издигнати каменни стълбове из всички краища на обширната му империя. Тези надписи изразяват неговото доброжелателство не само към всички хора, но и към всички живи същества въобще.

В грижата си да разпространи тези свои разбирания Ашока изпратил нарочни будистки пратеничества в Египет, Сирия, Македония и Гърция, а също на юг и на изток оттатък през моретата. На запад, разбира се, пратениците му нямали никакав успех. На юг и на изток учението на Буда намерило широко разпространение. Дори и на североизток то успяло да проникне у някои хунорски племена[1]. Приемниците на Ашока не успели задълго да задържат империята. Нападения от северозапад, които не могли да бъдат отбивани, завършили с откъсването на цели области и с един преврат, при който в 185 г. пр.Хр. друг индуски воин – Пусямитра, завзел властта и основал нова династия, която управлявала малко повече от едно столетие. Тя била съборена към 73 г. пр.Хр. Но и следващата династия Канва не успяла да се задържи поне половин век. В това време натискът откъм северозапад постоянно се засилвал поради придвижването на гоатсите на юг и индийската империя съвършено се разпаднала вече към третото десетилетие

[1] Предполага се, че плячкосаното от китайците през 121 г. пр.Хр. златно изображение, принадлежащо на краля на Хиу-то, което му било служило при жертвоприношения, ще да е било будистко и че този крал и племето му (макар и не цялото) ще да са били привърженици на учението на Буда (вж. Де Гроот, ч. I, с. 120).

пр.Хр. След кратковременно владичество на саките и партяните Северозападна Индия попада за по-дълго време под властта на гоатсите, известни вече под името индоскити.

Вътрешното устройство на краткотрайната Индийска империя не е имало никаква здрава основа, никаква особена народностна черта. Родовото начало било известно, но си останало съвършено недоразвито и като се изключи отражението му в краткотрайните династии, не е взело никакво участие в изграждането на империята, не се е проявило ни най-малко в създаване на някакво народностно устройство, каквото въобще липсвало на Индия. И тази империя, както и почти всички западни империи по това време, представлявала нещо като частно владение на императора, каквато е била и империята на Александър Македонски, която е служела и за единствен пример. Никаква потрайна мисъл или цел освен личното благополучие на владетеля и неговото семейство не е служела като ръководно начало. Опитът на Ашока да даде верска и нравствена основа на империята заглъхнал с неговата смърт.

Индийските войски както в далечното минало, така и по-късно, съвсем рядко са напускали същинските индийски земи. Но затова пък индийското културно влияние още от твърде ранни времена е преливало на големи вълни пределите на Индия. На изток това влияние се разпростряло през морето в Бирма, Малая, островите Суматра и Ява, навлязло в Сиам и Индокитай. На юг то достигнало дори до Мадагаскар. Индийците били добри мореплаватели и от твърде далечни времена били влезли в постоянни връзки с населенията на изток и на юг от Индия, прекосявайки широките морета. По този начин твърде рано, още два до три века пр. Хр., индийското влияние, култура, вярвания и език достигнали дори до Индокитай, където за известно време индийският език станал официален. Тук по времето на Шъхуанди това влияние се срещнало и сблъскало с китайското. Но индийското влияние било мирно, културно, не дори политическо – в самата Индия имало твърде мъгляви политически схващания – та и поради това не успяло да установи никаква по-пряка връзка с Китай нито в този, нито в следващите

близки векове, въпреки че морето представлявало за индийците удобен и сравнително обезпечен път.

Но в Бирма и по островите Суматра и Ява били образувани държави, които възприели напълно индийската култура и език, вярвания и обичаи. Тези държави процъфтявали и просъществували като напълно самостоятелни в продължение на много векове. Също така, като противовес на опасното за тях китайско влияние, в Сиам и Индокитай се образували няколко държави, които охотно възприемали безопасното индийско влияние и успявали да се задържат много векове независими от Китай и от останалия свят.

* * *

На северозападните граници на Китай, в западен Кансу и пò на запад, до Тунхоан, допреди времето на Хан са живели гоатсите[1]. Навярно те ще са заемали и част от поречието на Едзин (Ике)гол, но без долното течение и езерата, в които се влива. По времето на Цин, в продължение на няколко века, ще да са били в някакав неравен съюз[2] с тази силна полукитайска държава. След свалянето на рода Цин от императорския престол на Китай гоатсите навярно са успели да добият напълно своята независимост, като са се освободили от неравния си съюз с Китай на Цин. Така че те се появяват в летописите от времето на Хан като напълно самостоятелна и независима държава, толкова силна, че не се бояла дори и от хунорите. „Първоначално Голямата Гоатси беше номадска държава [...] нейните нрави и обичаи бяха като на хун-но(рите). Нейните стрелци (с лъкове) бяха повече от десет пъти десет хиляди на брой и затова бе така силна, че презираше дори хун-но(рите).“[3] Но въпреки че летописците отбелязват както за гоатсите, така и за осуните[4] еднакви нрави и обичаи като хунорските, тези две племена все пак не са били от еднакъв с хунорите произход. Установено е вече, че те са говорели един особен език, клон от голямата индоевропейска езикова общност. Мнозина ги смя-

[1] 月 氏 – гоат-си; вж Де Гроот, ч. I, с. 47; някои четат „юе-чи“.
[2] Де Гроот, ч. I, с. 21, смята, че са били подчинени на Цин.
[3] В „Циен-хан-шу“, гл. 96; вж Де Гроот, ч. II, с. 95.
[4] 烏 孫 – о-сун; вж Де Гроот, ч. I, с. 76.

тат за еднакви с гетите (масагетите)[1]. Навярно са били клон от индоевропейската порода.

Презрението им към хунорите, а вероятно и вече доброволният им съюз с Китай на Хан, станали, както изглежда, причина за унищожаване на държавата им край западните граници на Китай и за изгонването им далеч на запад. Това не станало наведнъж. Към 176 г. пр.Хр. те били разбити от хунорите, като осуните се подчинили напълно на хунорите. Не много по-късно обаче гоатсите отново били разбити от хунорите, които този път обезглавили предводителя им, направили си от черепа му клетвена чаша и ги изгонили съвсем от дотогавашните им живелища. Преди това, изглежда, гоатсите ще да са били нападнали осуните и да са убили предводителя им[2]. Една част от гоатсите, която не могла да отстъпи на запад, избягала в планините около езерото Кокунор, където станала известна като Малка гоатси. Ония, които избягали на запад, отначало се установили в долината на р. Нарин и около западния край на езерото Исиккул, като прогонили оттам дотогавашното население, което китайците посочват с наименованието сак-онг[3]. Но и тук гоатсите не могли задълго да се задържат. Осуните изглежда е трябвало да бъдат също отдалечени повечко от Китай и затова, подпомогнати от хунорите, те е трябвало да прогонят гоатсите още пò на югозапад, като сега пък осуните се настанили по техните места около Исиккул и по долината на Нарин. Гоатсите заели бреговете на р. Амударя, откъдето отново прогонили саките. Тези събития са описани на няколко места в китайските летописи. Ето извадки от едно такова описание: „Бащата на Кунбок (краля на Осун) – Лантоби, отначало живееше заедно с Голямата гоатси между Килиен[4] и Тунхон. Неговата

[1] Също и Кисельов, пос. съч., с. 322.
[2] Вж Де Гроот, ч. II, с. 24.
[3] 塞 王 – сак-онг – саки; вж Де Гроот, ч. II, с. 24.
[4] Килиен, а всъщност Шириен или Ширине (вж Де Гроот, ч. II, с. 16, 17), според китайците означавало на хунорски (български) Небесна планина – Тиеншан. Не е обаче ясно дали тук се касае наистина за най-югоизточните разклонения на Тиеншан или за Наншан. Също така съвсем съмнително е, че и двете тези планини са били наричани от хунорите и българите със същото име.

държава беше по-малката. Голямата Гоатси нападна Ланто-би, уби го и отне земята му и населението избяга в Хун-но. Неговият син Кунбок бе туку-що роден и възпитателят му Поциу ябгу го взе на ръце и избяга с него [...] Той го отнесе в Хун-но, където кан-ю го обикна и отгледа. Когато той възмъжа, предаде му народа на баща му и го направи предводител на войските (осунските – б. м., Д. С.) [...] По това време, разбит от Хун-но, Гоатси избяга на запад, нападна Сак-онг; Сак-онг избяга на юг далече и гоатсите се установиха в техните земи. Кунбок, който тогава бе вече як и силен, помоли позволение от кан-ю да отмъсти за злото, което баща му бе претърпял (от гоатсите – б. м., Д. С.), запъти се подир тях на запад и нанесе поражение на Голямата Гоатси. Отново избягаха гоатсите на запад и отидоха в земята Та-ха (Тохара – б. м., Д. С.), Кунбок завзе техния народ и остана да живее там."[1]

Тук, в Согдиана (Тохара), гоатсите заварили изгонените от тях саки, прогонили ги отново и покорили местното население. Както китайците съобщават, това население било „меко", невойнствено и се страхувало от войната. Тук границите на гоатсите се очертавали приблизително: на югоизток – саките, които сега установили държавата си в Капича; на югозапад – О-ик-сан-ли (Александрия); на запад – Ансик (Арсак) – Персия при Арсаковците; на север – Канг-ки и Таван (Фергана), а на изток – бу-луи (българите)[2]. С това гоатсите, както и саките, и кангките по-рано, навлезли дълбоко във владенията на едни от приемниците на Александър Македонски и ги прогонили на юг и югоизток към Индия, а по-късно ги доунищожили и там.

Както е известно, в своя поход на изток Александър Македонски стигнал до Памирския възел и преди още да навлезе в Индия, основал или преименувал на свое име множество градове и военни селища, в които оставил за охрана свои военни части. След смъртта му, последвала след неговото завръщане от Индия, империята му се разпаднала на

[1] „Циен-хан-шу", гл. 61, из биографията на Чанкиен; вж Де Гроот, ч. II, с. 23, 24.

[2] За границите на гоатсите по онова време вж Де Гроот, ч. II, с. 16, 81, 86, 93 и др. и Р. Грусе, пос. съч., ч. I, с. 59.

няколко самостоятелни държави, а и някои от тези държави впоследствие още повече се раздробили. Предводителят на партяните Арсак I успял да освободи Персия и по този начин прекъснал преките връзки между Сирийското царство и подвластните му земи на изток до Памир и Индия, в които се образували нови държави начело с дотогавашните военни управители там и с населения от различни скитски и други племена. Някои от тези племена, като саките, наскоро ще да са попаднали под хунорско върховенство и са се освободили напълно от господството на македонските завоеватели. Други пък ще да са се освободили едва когато саките и гоатсите успели да прогонят завоевателите на юг и към Индия.

Северно и северозападно от реките Амударя и особено от Сърдаря земите и населенията не са били засегнати от походите и завоеванията на Александър Македонски. Тамошните населения, главно от скито-сарматски произход, постепенно попаднали под хунорско върховенство, още повече че северно от тях се простирали живелищата на киргизите, които, макар да не са от чисто хунорски произход, били твърде близки до същинските хунори.

Още пò на запад, западно и югозападно от възстановената от Арсаковци Персия, са се намирали по-западните владения на приемниците на Александър Македонски – в Мала Азия, Египет и на Балканския п-в. Още пò на запад оттам – Рим, току-що започнал да се превръща от град държава в империя.

Но всички тези земи и техните населения не ни занимават сега тук. Вниманието ни е насочено на север. На север от Китай, на север от високите вериги на Кунлун, към оная обширна област, разположена между бреговете на Тихия океан от изток и реките Волга и Дон на запад. Към този огромен пояс, простиращ се надлъж през цяла Азия, земите на който станали родина на ония многобройни племена, и към самите тези войнствени племена, които в двата века преди Христа са се били вече обединили в най-обширната империя, каквато светът не познавал дотогава.

II. ХУНОРСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ ДВАТА ВЕКА ДО ХРИСТА

На запад от Корея, западно от големия залив на Тихия океан, наричан Хуанхай (Жълто или по-вярно – Средно море), северно от Китай – на север до почти безлюдните и тогава сибирски гори и тундри, и на запад, първоначално поне докъм езерата Ебинор и Улунгур, а по-сетне и до бреговете на Волга и Дон, до Черно море и до Кавказ са се простирали хунорските племена. Племена, чието общо име китайците са отбелязвали с множество различни свои знаци, от съпоставянето на които може да се заключи с най-голяма вероятност, че името, което са искали да означат с тези си знаци, ще да е звучало именно Хунор[1].

Отначало, много отдавна, тези племена ще да са живели отделно, примесени някъде и с племена от чужда им порода. Но все пак от доста ранно време – поне 25-26 века пр.Хр., измежду тях ще да се е била образувала поне една здрава, трайна ядка[2], около която са се вкупявали в различни времена, повече или по-малко, други хунорски племена. Тази ядка е била наричана от китайците „хунори" или по-късно вече – „западни хунори", в отличие на появилата се вече и втора такава ядка, която китайците наричали „тунг-ху" – „източни хунори". Но тази втора ядка се е появила доста по-късно и била отбелязана от тях не по-рано от VI в. пр.Хр. И двете ядки обединявали по няколко хунорски племена, докато другите племена оставали още самостоятелни. Към края на III в. пр.Хр. или най-късно в началото на II в. пр.Хр. всички хунорски племена, които съществували в това време – както източните, така и тези, които дотогава били независими – били обединени към ядката на същинските хунори, които китайците наричали просто Хун-но. Поради факта, че обединението станало доста късно – когато китайците вече живо се интересували от това, което се случвало у северните им съседи, имената на ония хунорски племена, които едва тогава били обединени, са най-добре известни – те бивали съобщавани на китайците от самите хунори. За имената на другите хунорски племена – ония, които от самото начало са се намирали в основната ядка, китайците съобщават само когато те по някоя причина са се изпречвали самостоятелно в полезрението им.

В самото начало на II в. пр.Хр. великият хунорски кан-ю Мо-тун (Бортур или Богадур) освобождава от китайско владичество племената Лоухуан и Боян[1], разположени в северната чупка на р. Хуанхъ. Малко по-късно той присъединява и племената Хун-у, Кут-ша (Чу-шо)[2], Тинг-лин и Кик-кун

[1] За знаците, с които е било отбелязвано името на хунорите, вж де Гроот, ч. I, с. 1, 2 и сл., а също и в „Пътят на България".

[2] Според „Шъ-ки" (вж Де Гроот, ч. I, с. 1-2) хунорите произхождали от Сунуи или Хун-ок, син на лишения от Тао и изгонен поради това китайски цар Кие от владетелския род Хсия. Самият Хун-ок (Сун-уи) имал хунорски нрави (взел напр. за жени бащините си вдовици и избягал при хунорите). Явно е, че в тази басня има и следа от истина, а именно, че китайската династия Хсия е била по произход хунорска и е запазила хунорските си нрави дори до изгонването ѝ. Но не само родът Хсия е бил от хунорски произход. И други владетелски родове, като напр. Джоу и Цин, са били несъмнено от хунорски произход. Преди Хсия пък – който е бил първият наследствен владетелски род в Китай – навярно повечето от царете са били също хунори по произход. Великият Яо, известен с големите си преобразования, ще да е бил също от хунорски произход – нещо, което личи от прокарваните от него и съвсем чужди на китайския дух нововъведения в астрономията и в календара. Така че още отпреди времето на Яо в Китай ще да е съществувала една здрава и трайна хунорска ядка с високоразвити звездоведски познания и със съвършено времечисление. Китайците са знаели за тази ядка, ако и да не са помнели истинската ѝ старинност, като са поставяли началото ѝ с времето на Сун-уи (Хун-ок), от което време насетне държавата, ту по-голяма ту по-малка, съществувала непрекъснато (вж де Гроот, ч. I, с. 53).

[1] Вж Де Гроот, ч. I, с. 52; 白羊 – пе-ян, е несъмнено Бо-ян; вж Ошан., зн. 1627, 2498; Рюд., зн. 79, 5984.

[2] Де Гроот, ч. I, с. 61, смята, че знаците 屈射 – кут-ша, би трябвало да бъдат четени „куча" и че означавали гр. Куча в Таримската котловина. „Шъ-ки" обаче изрично бележи, че тези пет племена са се намирали на север, а не на юг или югозапад. При това за завоеванията си в Таримската котловина Мо-тун съобщава дос-

(Киргиз)[1], а също и вероятно нехунорсксото Син-ли. Ако се приеме, че тези пет северни племена са изброени поред от изток към запад, което без съмнение се отнася поне до три от тях – Хун-у, Тинг-лин и Кик-кун, то с името Син-ли в такъв случай на западното вероятно ще да е било отбелязано името на известните в Европа скити или може би сармати – тези, които са живели северно от Каспийско и Черно море.

Двадесетина години по-късно Мо-тун съобщил писмено на китайците, че след като прогонил гоатсите, завладял на запад следните държави: Ло-лан, Осун и Хо-кут заедно с „26 прилежащи държави". Няма съмнение, че между тези „26 прилежащи държави" са и таримските градове държавици, между които и Куча, а Хо-кут е племето уйгур, чието име по-късно китайците бележат и с други знаци[2]. Освен племето Хок-ут (уйгур) всички сега завладени племена не ще да са били от хунорки произход. Измежду източнохунорските племена, присъединени от Мо-тун, се споменават Тунг-ху, О-хуан, в което обикновено виждат по-късните авари, Хсиен-пи – сабирите, Уи и Бик, а така също и не съвсем хунорското Су-шен.

В тази своя обединителна и завоевателска дейност Мо-тун успял, защото в началото се възползвал от заетостта на Китай във вътрешните му борби, последвали свалянето на Цин, а след съкрушителната победа, която нанесъл на Хан с обграждането на Лиу-панг на Петенгското възвишение и крайно неизгодния и позорен мир, който наложил след цялото си царуване, китайците мирували. Но дори и след смъртта му в първите десетилетия отделните плахи опити на китайците да отхвърлят хунорското господство били посрещани с такава твърдост от приемниците на Мо-тун – Киок и Кун-син, че китайците после задълго не се решавали да ги повторят. И понеже военните опити им носели само нови поражения и разорения, те се опитали с други средства да се борят против хунорското господство. В 148 г. пр.Хр., подмамени от китайците, няколко хунорски племена, според едни сведения – две, според други – четири, начело с племето суло[1], се прехвърлили в Китай, където императорът ги посрещнал с особено големи почести, наградил предводителя им, като им дал и китайски княжески титли. Това бил първият признак, първото проявление на големия духовен и нравствен упадък в някои от хунорските племена, който по-късно засегнал почти всички освен българите.

След този голям успех китайците засилили опитите си в това направление и се опитвали да ги съчетаят с военни действия. Изглежда, че поне отначало хунорите не обърнали достатъчно внимание на тази опасност.

В 133 г. пр.Хр. китайският Ву-ти се опитал да устрои клопка на кан-ю Кун-син в гр. Мажи. Кун-син, вече доста стар, ловко се изплъзнал от нея, обаче не предприел нищо значително против китайците за възмездие. Насърчен от това държание на Кун-син, пет години по-късно Ву-ти изпратил неколцина пълководци против хунорите. И този опит се оказал напълно несполучлив, хунорите разбили китайските вой-ски и пленили един от военачалниците им. Дясното хунор-ско крило умело успявало да обезвреди всеки китайски удар. Но и този път хунорите се задоволили с отбрана и сами не предприели нищо за наказание на нападателя. На следната година – 127 пр.Хр., китайците предприели нов опит, като нападнали вече дясното крило. По неизвестни причини то не получило обикновената помощ и поддръжка от средището и източното ляво крило и понесло значителни загуби. Племената лоухуан и бояп в северната чупка на р. Хуанхо били бити и ограбени, племето хули било също така бито и

та по-късно, така че става съвсем невероятно с тези знаци да е било отбелязвано името на гр. Куча. Най-после същите тези знаци по съвременния севернокитайски пекински говор се произнасят още и: знакът 屈 – „чу", вж Ошан., зн. 1015; Рюд., зн. 5219; а 射 – „шъ", вж Ошан., зн. 3144; Рюд., зн. 4602. Твърде възможно е подобно произношение да е съществувало още по онова време в Северен Китай, особено между хунорските по произход поданици и служители на Хан. В такъв случай явява се питането: под това записване – „чу-ша", не се ли крие, съкратено до най-особените му срички, името на сегашните чу-(ва)-ша – чуваши, напразно смятани за по-късно появили се потомци на предишните българи?

[1] Вж Де Гроот, ч. I, с. 61, 62.

[2] Де Гроот, ч. I, с. 76-79.

[1] Де Гроот ч. I, с. 92.

едва когато на бойното поле се явили ордите на племето Поле – българите, китайците се видели принудени да се оттеглят[1]. На следната година кан-ю Кун-син се поминал.

В 126 г. пр.Хр. на престола се възкачил И-ти-ша, като прогонил законния престолонаследник, Кун-синовия син У-тан. Две години по-късно дясното крило отново било нападнато от стохилядна китайска войска, предвождана от бележития пълководец Вей-цинг. Десният кан-догри[2], смятайки, че китайците са още далеч, се напил вечерта и през нощта бил обграден от тях. В настъпилата бъркотия китайците успели да избият или пленят около 15 000 души от двата пола и да плячкосат голямо количество едър и дребен добитък. Пияният кан-догри успял да избяга с конницата си, а китайците побързали да отстъпят. Къде се е развило това сражение? Де Гроот мисли, че китайците са успели да проникнат до устията на р. Ике (Едзин или Морин кол), където той предполага, че се е намирал главният стан на десния кан-догри, защото иначе трябвало да се допусне, че обграждането е станало сред пустинята Алашан, както би било, ако се приеме за вярно даденото в „Шъ-ки" разстояние – около 600-700 ли от Као-кие (при днешния гр. Нингша). Де Гроот мисли също, че десният кан-догри едва ли би излязъл толкова далеч в пустинята да пресрещне своя враг. В Алашанската пустиня има множество сладководни извори с изобилна вода и няколко рекички, вливащи се в малки езера, достатъчни, за да дадат удобства на временен или дори постоянен преден стражеви стан. Никак не би било чудно, напротив, твърде редно би било, ако десният кан-догри би излязъл да пресрещне неприятеля далеч от средищния си онгъл, и това важи дори и за този явно лекомислен кан-догри. Освен това, макар и със стохилядна войска, Вей-цинг не би могъл да обгради с изненада, и то само за една нощ стан, разположен в устията на Едзин (Морин) кол, които заедно

[1] Де Гроот, ч. I, с. 107-110; П. Б., с. 120 и 230-238; също и подолу, гл. III и IV.

[2] Де Гроот, ч. I, с. 55. Главният управител в дадено крило и първи по реда в престолонаследието носел званието, записано от китайците със знаци то-ки, което се чете „догри" – превъзходен.

с езерата, образувани от тая река, заемат огромно прост-ран-ство. Така че съображенията на Де Гроот са съвсем неубедителни. Няма никакво съмнение, че отстоянието, дадено в „Шъ-ки", не е погрешно, а съвсем вярно и че обграждането ще е станало край някой преден или временен стан.

След като се изплъзнал от обграждането, десният кан-догри не сторил нищо, за да отвърне на удара с противоудар. Не направили почти нищо и средището, и лявото крило.[1] Това бездействие твърде много насърчило китайците и те още на следната година – 123 пр.Хр., нападнали средищната област с над стотина хиляди бойци. След загуби първоначално хунорите успели най-после да отблъснат това нападение, като нанесли на китайците тежко поражение – пленили една цяла войскова част заедно с предводителя й. Но инициативата вече била преминала у китайците. Две години по-късно – през 121 г. пр.Хр., дясното крило било отново нападнато, и то на два пъти. Нападенията били извършени с голяма бързина – светкавично, по хунорски, и заварили дясното крило и двата пъти неподготвено. Убити били кановете на Циет-лан, Ло-хо и др., пленени били синът на кана Хунша и племенният кан Хохуто заедно със синовете му, а с многото плячка била взета и една малка златна статуйка на кана на Хиуто[2], която служела при жертвоприношения. Неспособният и лекомислен десен кан-догри и този път не пред-приел никакъв противоудар. Но възможно е вече да е бил зает и другаде[3].

Това бездействие срещу китайските нападения внесло страшно разложение в дясното крило. Канът на Хунша убил

[1] Само през есента било извършено едно малко нападение в областта Таи, където били избити тамошният китайски генерал-комендант и други длъжностни лица (вж де Гроот, ч. I, с. 115).

[2] Де Гроот, ч. I, с. 120. Отнася се вероятно до будистко изображение; вж и по-горе, с. 15.

[3] Около това време, между 127 и 114 г. пр.Хр., според съобщението на сирийския писател Мар Абаз, в земята на българите северно от Кавказ се били появили големи смутове, които ги принудили да минат южно от тази планина. Не е чудно, ако тези смутове са се били разпрострели и източно и да са станали причина за застоя не само на цялото българско племе, но и на самия кан-догри на дясната област.

кана на Хиуто и като подбрал неговото и своето племе, отишъл и се предал на китайците още същата есен. По този начин дясното крило загубило отведнъж не само около стотина хиляди души (двете племена), но и почти цялата област между Наншан и Пейшан, която преграждала пътя за към Таримската долина[1]. След като дясното крило било така омаломощено, без да получи значителна подкрепа от другите области, китайците отново в 119 г. пр.Хр. нападнали средищната област и лявото крило. И хунори, и китайци понесли страшни загуби, които обаче за хунорите били по-труднопоправими. Това омаломощение и на двете страни предизвикало затишие в бойната дейност. Обаче към 108 г. пр.Хр. хунорите изгубили, без да противодействат дори, върховенството си над племената Уи и Биг и над Корея[2] в полза на Китай.

След тези неуспехи още един тежък удар постигнал хунорите. В 105 г. пр.Хр. умрял кан-ю Оуи и бил наследен от сина му О-су-ли, който бил още дете. С О-су-ли започва една редица от канове деца, които управляват само по няколко години и умират съвсем млади може би под тежкото бреме на управлението, затруднено още повече от непрестанните нещастия, а може би и от нещо по-друго – например китайска отрова. Тези юначни деца със своето държание и дела представят единствен пример в световната история. Но тяхното юначество и самоотверженост, тяхното държание на истински господари, преизпълнено с царствено достойнство и държание, което вбесявало и в действителност подлудило китайския император Ву-ти, не могло да спаси от гибел Хунорската империя, разяждана отвътре от развала, умело провокирана чрез китайското културно влияние и съпътстващите я предателства. Така например левият генерал-командант[3] се уговорил с китайците да убие детето

[1] Де Гроот, ч. I, с. 126.
[2] Де Гроот, ч. I, с. 149.
[3] Този генерал-командант, чието име китайците не дават, е първият от големия род на хунорските кан-ю, който се е бил поддал на китайската развала и се оказал готов за измяна както против своя кан-ю, така и против собствения си род и държава. Това показва колко силно и дълбоко нравствената развала и духовното падение са били засегнали дори и главното средищно хунорско племе.

кан-ю О-су-ли. Китайците му изпратили един помощен отряд от над 20 000 души. Детето кан-ю обаче открило намеренията на предателя, пресрещнало го, убило го, а после с неговите войски разгромило изпратените китайци. Но едва след три години управление детето кан-ю се поминало от болест, както казват китайските литописи[1].

Следващият кан-ю Ху-ли-хо управлява само една година, заболява и умира в 101 г. пр.Хр. Цу-те-хо – по-младият брат на Ху-ли-хо, също така младеж, заема престола. Китайският Ву-ти пак се опитва да устройва заговор чрез своите пратеничества. Изпълнението на заговора не успява. Децата и жените на кан-ю, който отсъствал, успели да отбият нападението и дори да заловят предводителя на заговорниците, което дало възможност целият заговор да бъде разкрит[2]. Военните действия, заглъхнали замалко, сега избухнали с нова сила. В 99 г. пр.Хр. големи китайски войски нападат едновременно средището и дясното крило. И двете китайски войски били унищожени почти напълно и пленени заедно с някои от предводителите им[3]. Две години по-късно отново бива нападната средищната област с около 200-хилядна войска, а също и лявото крило. И този поход завършил с голямо поражение за китайците. Военачалниците били наказани тежко поради неуспеха им. Обаче още на следната година – 96 пр.Хр., и този юначен младеж, кан-ю Цу-те-хо, умира – китайските летописи не казват от какво.

Хо-лок-хо, наследникът на Цу-те-хо, също така млад, а и болен, се мъчил да поддържа мирни отношения с Китай. Това му се удавало в продължение на 5-6 години. Хо-лок-хо успял да пооправи здравето си и да повъзмъжее. В 90 г. пр. Хр. китайците започнали нов поход с около 150 000 войни-

[1] Де Гроот, ч. I, с. 153.
[2] Главен предводител на тези заговорници бил „кралят“ Као – сестрин син на предателя кан-ю на Хунпа, отгледан и възпитан в Китай, където станал голям военачалник, един измежду предводителите на 20-те хиляди конници, изпратени в помощ на заговора против О-су-ли, от когото бил пленен при разгромяването им. Пощаден от кан-ю, той получил и доверена служба.
[3] Де Гроот, ч. I, с. 162-163, 172-175.

ци. Хо-лок-хо ги увлякъл навътре в пустинята, заобиколил ги и след продължителни кръвопролитни боеве ги унищожил, като останалите живи принудил да се предадат заедно с най-добрите военачалници на Китай. Този страшен удар съвсем побъркал остарелия вече Ву-ти, който с големи жестокости над приближените си отмъщавал за огромните поражения. Три години по-късно той умрял. Но и храбрият млад кан-ю Хо-лок-хо „се разболял" и умрял[1].

Смъртта на Хо-лок-хо била последвана от заговори, измени и предателства, които подронили напълно устоите на империята, като унищожили така всички блестящи последици от дотогавашните успехи на доблестните деца канове. Китайски пратеници – уж преминали към хунорите – и жени кроели заговорите и се намесвали в престолонаследието[2]. Разложението се засилило дотолкова, че племето охуан (аварите) си позволило да разграби гробниците на бившите кан-ю[3]. Наказателният поход против охуан дал възможност на китайците след оттеглянето на хунорските орди да го покорят. Само десният кан-догри се решавал да прави разузнавателни нападения по китайските граници. Но китайците в това време плетели с осуните заговор за нападение и над това крило. Голяма част от оазисите на Таримската котловина попаднали под китайско върховенство.

През 71 г. пр.Хр. западното крило било нападнато едновременно от осуните откъм запад и от други пет китайски войски откъм изток. Повече от 200 000 души наброявали войските на нападателите. Целта им била напълно да омаломощят и смажат дясното крило, което винаги със своите действия препречвало походите на китайците на север и ги превръщало в поражения. Пред тази огромна сила населението и част от войските се оттеглили, като по-малки прикриващи части останали да следят действията на врага. Петте китайски войски не успели да постигнат нищо, но дясното крило все пак понесло тежки загуби от нападението в

[1] Де Гроот, ч. I, с. 177-180 и 187.
[2] Де Гроот, ч. I, с. 187-188.
[3] Де Гроот, ч. I, с. 191.

гърба на осуните, което изглежда не било очаквано[1]. Пред страха от наказание за неуспеха си някои от китайските военачалници се самоубили[2].

На следната година Хунорската империя била нападната от всички страни: на запад от осуните; на север от тинглините; на изток от охуан и на юг от китайците.[3] Освен това настъпили неплодородни години, глад, заразни болести, необичайни студове и снегове. Като че ли всички природни бедствия се били съюзили с хунорските врагове, за да провалят империята им. А държавата пропадала вече неудържимо не само поради тези нещастия, но най-вече поради вътрешните размирици, които все повече и повече се увеличавали. Тези размирици изваждали от време на време имената на разни хунорски племена: хок-шок, о-кен, ко-сик, о-ция и др.

По едно време се появяват тъкмо петима кан-ю, които си оспорват върховната власт. След дълги борби остават да си съперничат двама братя – Цит-ки и Хо-хан-ша. Цит-ки успял да победи Хо-хан-ша и той въпреки съвета на приближените си приел китайска помощ и върховенство. Империята се разделила окончателно на две държави, едната от които под върховенството на Китай[4]. Цит-ки предпочел да се оттегли на запад. Тук той победил и наказал отцепилите се окут (уйгури), кик-кун (киргизи) и особено тинг-линг, присъединил ги отново към държавата си, поставил средищния си онгъл в земите на киргизите, наложил върховенството си над Хап-со, Та-ван[5] и др. държави, които и по-рано били подвластни на хунорите, и започнал да строи онгъл в земята на подвластните си Канг-ки[6] с намерение да завладее и подчини отново осуните, а така също и ан-сик, и-лиет, гоатси и о-ик-санс-ли[7].

[1] Де Гроот, ч. I, с. 194 и 197.
[2] Де Гроот, ч. I, с. 196.
[3] Де Гроот, ч. I, с. 199-200.
[4] Де Гроот, ч. I, с. 214 и сл.
[5] Де Гроот, ч. I, с. 229; Хап-со – Аорзи; Та-ван – Фергана.
[6] Де Гроот, ч. I, с. 225 и сл.
[7] Де Гроот, ч. I, с. 230.

Но тук, при туку-що построения онгъл на брега на р. Толай – Талас, той бил изненадан от двадесетократно по-големи китайски сили, бил победен и убит в края на 36 г. пр.Хр. Смъртта на Цит-ки направила от брат му Хо-хан-ша единствен хунорски кан-ю в пределите на старата хунорска държава, а именно от Манджурия до езерата Ебинор и Улунгур. Обаче предишното главно средищно племе на западното крило, както и част от присъединените племена не влезли в държавата на Хо-хан-ша и не приели китайско върховенство. Твърде наскоро всички те излезли вън от кръгозора на китайците.

Държавата на Хо-хан-ша останала в известна зависимост по отношение на Китай до началоато на I в. В първата четвърт на този век поради предизвикателствата на китайския самозванец Ванг-ман приемниците на Хо-хан-ша отхвърлили китайското върховенство и отново започнали войни против Китай. Така освободената среднохунорска държава просъществувала като самостоятелна и независима в продължение на още един век, докато към средата на II в. била напълно унищожена от китайците. Част от победените, но непокорени хунори се оттеглила – едни на запад, а други на север и североизток.

След това вече държавите, образувани от хунорски племена в Средна и Източна Азия, престанали да носят това име, а започнали да се наричат било по името на племето, което ги основало, било по родовото име на предводителя му, както това било дотогава и в Китай.

* * *

За държавното устройство на хунорите китайските летописи дават някои сведения, които, колкото и да са кратки, го очертават ясно в неговите основни начала. Управително и военно държавата се е подразделяла на три главни области и три главни войскови отряда: средищна област със средищен войскови отряд под началството на самия кан-ю; лява – източна, област с ляв войскови отряд, и дясна – западна, област с десен войскови отряд, управлявани и началствани съответно от най-близките в реда на престолонасле-

дието – „то-ки“ – догри, и „кок-ле“ или „кукли“, леви и десни канове, синове, а когато не е имало синове на възраст – братя на кан-ю. Те били следвани в старшинство от левите и десните „главатар-предводители“ и „генерал-командант“, все синове или братя на кан-ю, и от левите и десните велики „тог-хо“ и „кут-то-хо“, които били обикновено от други родове. Всички поставяли от своя страна „подкрале“, „държавни ръководители“, „тонг-хо“, „цу-ку“ и др. канове[1].

С това основните черти на хунорското държавно и народностно устройство са дадени съвсем ясно. Преди всичко това устройство било родово. Не отделният човек, пък бил той и самият кан-ю, а родът е бил основата на устройството както на държавата, на войската, така и на народа; всеки род имал свое определено място в устройството на държавата. Освен това устройството както на държавата и на народа, така и на отделните племена, че дори и на родовете било военно. Гражданско управление, отделно от военното, не е съществувало; военачалникът бил същевременно и съдия, и уредник в живота на областта, племето, ордата, чердата или рода, а и помощниците му били също преди всичко военачалници. Третата основна черта в хунорското устройство било троенето. Както държавата, областите, племената, ордите, чардите и родът, така и всички войскови поделения се подразделяли на три; троенето стигало дори и до семейството и семейния чадър, но най-трайно и неизменно било то в племената, където около рода на кан-ю или на племенния кан всички останали родове се подразделяли на леви и десни[2].

Това троене, така ясно и последователно прокарано навсякъде в устройството до най-малките му подробности, на пръв поглед изглежда породено от нуждата за крайна целесъобразност. И наистина във войската, където такава це-

[1] Данните за хунорското устройство се намират в летописите „Шъки“, „Циен-хан-шу“ и „Хоу-хан-шу“ (вж Де Гроот, ч. I, с. 55 до 59).

[2] Родовете, с които кан-ю винаги е бил длъжен да се сродява от средищната област, били Хо-йен, Су-пок, Ку-лим и Лан; „Хо-йен принадлежи на лявата страна, Лан и Супок на – дясната“ (вж Де Гроот, ч. I, с. 57).

лесъобразност е най-необходима, виждаме го прокарано не само у хунорите, но и във войските на почти всички народи дори и до ден днешен. А тъй като другата основна черта на хунорското устройство е била военната, явява се изкушението да се мисли, че тъкмо тая черта е породила и наложила троенето въобще в цялото устройство.

Обаче, както ще се види по-нататък, троенето не засяга само устройството, било то държавно, военно или народностно, а господства и над целия живот, духовен и нравствен, у хунорите – времечислене, звездоведство, разбирания за произхода на света и природата, нравственост – всичко е основано на схващането за троене от едно първично, основно единство като средище[1].

Кан-ю бил пълновластен господар на държавата от името на народа си. Той представял своя народ пред Бога и Бога пред народа. Обаче като отделна личност не бил смятан за нещо повече от другите по-низши представители на народа и не е бивал боготворен[2]. Кан-ю бил длъжен, преди да реши, да изслуша мненията на Съвета, макар и да не бил никога обвързан да последва дори и единодушно изказваните мнения[3]. Сам той носел цялата отговорност за своите решения, както са носели отговорност и всички други за своите действия или дори само за съветите, които са давали. И тази отговорност била напълно действителна, като е засягала дори и живота им[4].

[1] Пръв отбелязва обстоятелството, че троенето е основно духовно начало у хунорите, Е. Шаван, който по този повод говори за „религия" (вж Де Сосюр, който на с. 556-557 привежда Шаван, мъчейки се безуспешно да го обори).

[2] Наистина в „Циен-хан-шу" е казано, че хунорите наричали своя кан-ю „тенг-ли-ко-то" – тенгри кото, което ще рече „небесен", т.е. Божи син. Това обаче е явно умишлено преиначаване; така са били задължени китайците да наричат кан-ю, изразявайки по този начин хунорското върховенство.

[3] Мо-тун не се вслушал в единодушния съвет да не отстъпва ценния кон и после венчаната си жена (Де Гроот, ч. I, с. 52). Не се вслушал и Хо-хан-ша в почти единодушния съвет (Де Гроот, ч. I, с. 215).

[4] Мо-тун обезглавил съветниците, които изказали мнение, че би могло да се отстъпи хунорска земя (Де Гроот, ч. I, с. 52).

Съветът е имал, както изглежда, два състава: обикновен, в който участвали освен най-близките помощници на кан-ю и представители на главните племена, и разширен, свикван редовно поне три пъти в годината, в който участвали както висши представители и на двете области – лявата и дясната, така и на всички племена. Китайските летописи ни дават подробности за работата на два съвета: единия по времето на Мо-тун, когато е трябвало на три пъти да се произнесе по предизвикателните искания на тунг-хузите, и другия по времето на Хо-хан-ша[1]. Дали в тези два случая се говори за съвет в обикновения или в разширен състав, от дадените сведения мъчно може да се види, обаче, като се има предвид, че и в двата случая са били разисквани питания от жизнено значение, може да се предполага, че са били в разширен състав, свиквани извънредно.

Редовно разширеният състав на Съвета е бил свикван три пъти годишно: в началото на годината, когато край жертвеното място на кан-ю е ставал малък събор; в началото на петия месец, когато е ставал голям събор, пак в столичния главен онгъл на кан-ю, и в началото на деветия месец, също по време на голям събор, в онгъла Тай-лим (Там-лам), недалеч от тогавашната граница с Китай, по време на който е имало военен преглед и преброяване на населението и добитъка. Тези три събора, които китайците бележат като „царствени"[2], били чествани и с жертвоприношения, извършвани лично от кан-ю.

Освен длъжностите, които били запазени за членове на великия кански род и за канските родове на трите главни племена в трите основни области – каквито били длъжностите на „великите" тонгхо, кутохо, дзиток и др. канове – имало и много други длъжности за обикновените кански родо-

[1] Вж Де Гроот, ч. I, с. 51-52 и 214-215. И в двата случая Де Гроот превежда общото звание на съветниците с „министри", което дава основания да се мисли, че се отнася само до назначени от кан-ю служебни лица – нещо, което не отговаря на действителността, защото, макар и да назначавал, кан-ю бил задължен да подбира своите помощници и съветници по точно указан начин.

[2] Вж Де Гроот, ч. I, с. 59. „Хоу-хан-шу", гл. 119, л. 5.

ве (обикновени тонгхо, кутохо и др.), както и назначаеми длъжности за членове от всички родове, каквито били длъжностите на „назначените наместници". Синовете на кан-ю, назначени за върховни управители на крилата, не всякога са бивали достатъчно възрастни и опитни за сполучливо изпълнение на задълженията, произтичащи от поверените им длъжности. Напротив, най-често тези длъжности е трябвало да им служат като място и време за придобиване на нужната опитност по управление на държавата за в случай, че биха били повикани да застанат начело като кан-ю, и тъкмо затова е имало длъжности, които са били поверявани по назначение на кан-ю на стари опитни воини от други родове. Разбира се, не е било изключено такива длъжности да са били поверявани понякога и на канове от страничните клонове на самия велик кански род. Това са били известните кавхански длъжности наричани „ябгу"[1].

Отделните племена имали голяма самостоятелност в уреждане на вътрешните си работи. Особено голяма била самостоятелността на основните племена, които още отначало неизменно били в хунорската държава. Другите племена, най-вече ония, които не били от хунорски произход, трябвало да приемат при себе си не само назначавани военни предводители наред със своите си канове, но понякога и цели орди от основни хунорски племена, задачата на които е била не толкова да държат в подчинение присъединените племена от чужд произход, колкото да ги устроят по хунорски, да влеят хунорска кръв в поколенията на тези племена и сродявайки се с тях, да ги привържат по-здраво към държавата – „да ги направят и хунори", както се изразявал Мотун. Такива орди били изпращани или от най-силното, голямото, основното племе на областта, или – особено когато са имали и стражева задача – сборни от няколко племена орди. Предводителите на такива орди не ще да са били измежду наследствените канове, а главно назначавани за случая

[1] Само така могат да се обяснят съобщенията в китайските летописи за пленяване на чичовци, баби и др. по-стари роднини на кан-ю при по-сполучливи походи към някое от крилата. Вж Де Гроот, ч. I, с. 124; 197 и др.

„назначени наместници", обикновено носещи звание „генерал-командантиʺ.

Естествено от многобройните синове и братя на кан-ю или на племенния кан само един можел да го наследи като кан-ю или като велик племенен кан. Станал кан-ю, той по установения ред трябвало да назначи на съответните длъжности своите синове или братя и с тях да замени предишните. Тези предишни догри, куле и др. канове, които трябвало да отстъпят своите места, разбира се, рядко се завръщали в средището, а най-често оставали в крилото, където се сродявали с тамошните канове и големци и по такъв начин разширявали и задълбочавали връзките между владетелския род и местните племенни родове. Това разклоняване в ширина по всички племена и в дълбочина дори до всички родове на кръвните връзки на великия кански род и на родовете на областните канове създавало още по-здрава основа за обич и взаимно уважение. Като се има предвид, че хунорите били многоженци и имали поне по три-четири жени, а кановете и особено великите канове и кан-ю имали от няколко десетки до стотина жени, лесно е да се разбере, че това кръвно сродяване с родовете на великите канове и на кан-ю не било никак рядко явление, а постоянно поддържана и подновяваща се връзка.

Наказателноправните обичаи у хунорите били прости. За най-тежките престъпления като предателство, измяна, убийство и др. наказанието било смърт; за по-малко тежките – осакатяване или дамгосване; за по-леките – бой и затвор най-много до десетина дни[1]. Пленените обикновено били убивани, но ако някой се застъпвал за пленения от него, той бил оставян жив в рода на застъпилия се за пленника[2]. Робство у хунорите не е имало. По-храбрите и отличили се в боя пленници били поканвани да станат хунори и ако при-

[1] Поради това у хунорите имало винаги твърде малко затворени; вж. Де Гроот, ч. I, с. 60.

[2] В „Шъ-ки" се твърди, че пленените ставали роби на пленилия ги; вж Де Гроот, ч. I, с. 61. Това твърдение явно е погрешно. Във всички по-нататъшни известия няма нищо споменато за роби и робство, а напротив – за приемане на оставените живи пленници дори и в самия род на кан-ю.

емели, били почитани, задомявани с момичета от видни родове и се ползвали с права, каквито имали и другите хунори. В случай че отказвали, пак не били убивани нито правени роби, а били заточавани далеч – например около езерото Байкал, където ги оставяли да живеят на свобода, както намерят за добре. Отличилите се воини, например онези, които успявали в боя да пленят врагове, да извлекат ранени или убити свои другари, били награждавани от кана. Една от най-забележителните награди била почерпване от самия кан или кан-ю с чаша вино[1].

Рано сутрин кан-ю напускал чадъра си и вън от стана се покланял на изгряващото слънце. При появата на първата месечина (на запад) той също ѝ се покланял[2]. С това от името на своя народ изразявал почитта си към Бога, твореца на Слънцето и Месечината. По същия начин постъпвали и племенните канове, а когато били отделени – и ординските канове, чардоначалниците и родоначалниците.

Когато сядал, кан-ю бил обърнат с лице към юг[3]. Лявата му страна била почетната и това било винаги източната.

[1] Виното било обредно питие и затова почерпването с вино се считало за голямо отличие. За почерпването вж де Гроот, ч. I, с. 61.

[2] Де Гроот, ч. I, с. 60.

[3] В „Шъ-ки“ (Де Гроот, ч. I, с. 60) е казано, че кан-ю сядал, обърнат към север, и че така „лявата му ръка била почетната страна“. Не зная дали това е грешка в преписа, или на самите съставители, но явно е, че е грешка. Винаги когато се говори отпосле за тройното разпределяне на хунорската държава, както в тази, така и в другите летописи се подчертава ясно, че лявата страна е източната и че тъкмо тя е и почетната. За да бъде това така, явно е, че деленето трябва да се смята само с лице, обърнато към юг, а и към север. Тройното делене е било чисто хунорско. То не се е отнасяло само до простора, а и до времето, както и въобще до тяхното разбиране за Вселената. Може би и затова китайците са го ненавиждали, защото, когато се е явявало у тях, то им е било налагано от владетели от хунорски произход. И тъкмо защото се е отнасяло и до времето, изтокът – посоката на зората, е била почетната страна, а лява тя е могла да бъде само с лице, обърнато към юг. Хунорите никога не са менили почетното си място от ляво на дясно и обратно, както това са правели китайците, напр. по времето на Цин и Старата Хан; вж Де Сосюр, с. 557 и 579, бележките под черта и др.

Ляво и изток, дясно и запад у хунорите били винаги еднозначни. Северът с господстващата над него Полярна – Средищна – звезда бил страната на хунорите. Югът бил страната на врага, на Китай, на усилената дейност – на войната. Полярната – Средищната – звезда олицетворявала върховното единство на Небето, а пък в държавата и народа то било олицетворявано от кан-ю. Както кан-ю със своя столичен онгъл и с чадъра си в него бил средището на държавата и народа, така и Полярната звезда била средището на Небето, затова и била наричана от хунорите Средищна. Хунорите били отлични звездоведци. Пасенето на стадата, походите, разузнаванията, изпращането на известия и почти всички други дейности при тях ставали главно нощем. Нощем ставали съсредоточаванията и в случай на първоначални отстъпления след бой с по-многочислен враг. А нощите в техните землища били обикновено ясни, безоблачни. Така хунорите имали всичката възможност да общуват почти всекинощно със звездното небе и да се запознаят много добре с него още от деца. Това било за тях както наслада, така и жизнена необходимост. Без добро познаване на звездите и техните движения през денонощието и през годината те биха били безнадеждно загубени в Гоби (пустинята). Само благодарение на доброто познаване на звездите са можели да определят точно местостоенето си в Гоби и посоките. Посоките, към които е трябвало да се движат – сладководния извор, мястото за дневна почивка, собствения чадър или чадъра на приятеля, сборното място или мястото на уговорената среща, както и посоките, които трябвало да избягват – мястото, където дебне врагът или където би могъл да бъде срещнат по-многоброен и силен. Благодарение на тези свои звездоведски познания, разпространени нашироко поне в основните хунорски племена, хунорите успели не само да си създадат най-съвършеното познато досега времечисление на Земята, но и основни разбирания, каквито никой друг народ доскоро не е имал[1].

[1] За времечислението, както и за другите хунорски разбирания, ще бъде говорено подробно по-долу във връзка с българите – единствените измежду всички хунорски племена, които докрай

Противно на китайците, които имали множество богове, хунорите признавали само един-единствен бог. Не го оприличавали нито на човек, нито на някакво друго живо същество или на някакъв предмет в природата. Една от неговите страни било това, което те наричали Върховно единство – название, което отговаряло в известна степен на китайското Тао[1]. Хунорите нямали жреци. Кан-ю, великите племенни канове, кановете и другите родоначалници извършвали малкото обреди и главно жертвоприношенията. В по-късно време китайските летописи говорят и за хунорски магьосници, но това ще да е било по-късно чуждо влияние, може би индийско. Кан-ю и великите племенни канове били погребвани в зидани гробници, където били следвани от по един или няколко от своите коне и от по няколко

останали верни на тези свои разбирания и ги пренесли дори и в Европа, а под вида на обичаи запазили повечето дори и досега. Широката звездоведска основа, която имали хунорите, позволила в една много отдалечена старина – може би 25 века пр.Хр. – да се създаде едно особено учение, обхващащо Вселената и нейния произход, от което впоследствие били повлияни почти всички големи основни учения в Средна, Южна и Източна Азия. Това е учението за върховното единство и за тукашните му излъчвания, чрез които била създадена не само Вселената и всичко, що се намира в нея, но също така и пространството, и времето. Това учение естествено не е могло да бъде плод на народно творчество. Неизвестният ни мъдрец и мислител, който го е създал, бил той някой кан-ю, велик кан или само техен съветник, не е бил безименен. Ние не знаем името му, но това е без значение, както е без особенно значение и името Сидарта на индийския мъдрец, наречен по-късно Буда – Събудения. Без да знаем първоначалното име на хунорския мъдрец, бихме могли спокойно в съгласие с неговото учение да го наричаме напр. Светителя, тъй като светлините, които той е разпръснал, и досега не са угаснали.

[1] Първоначално, към XXI в. пр.Хр., хунорите все още не знаели, че Средищната звезда се сменя, смятали я за олицетворение на Върховното единство, поради което я нарекли така. Китайците, които възприели от тях тази звезда за Полярна, взели и хунорското ѝ име и го превели с Тай-Йи, което ще рече тъкмо Върховно единство. По-късно изглежда те разбрали значението, което хунорите отдавали на това название, и го уеднаквили със своето Тао, като го обявили и за върховно божество, на което по времето на Ву-ти принасяли и жертва; вж Де Сосюр, с. 275.

от жените си[1]. Най-възрастната – първата жена, и бойният кон следвали обикновено и всеки родоначалник в гроба му.

На суровата природа, която ги заобикаляла – огромни пустини, грамадни, високи планински вериги, силни студове зиме и пламтящи жеги лете, всепомитащи бури „черен буран", и най-сетне на безпощадните врагове съответствали и техните нрави и обичаи. Затова хунорите били многоженци. Те никога не са имали достатъчно бойци и най-вече майки. Всред тази природа отделният човек или малкото неколкочленно семейство са били изложени на неминуема гибел. Само пълнокръвният род е можел успешно да противостои на превратностите на тамошната по онова време човешка съдба. Затова родовете се нуждаели от много жени – жени майки. Щом умирал някой хунор, неговите братя и синовете му били длъжни да се оженят за останалите негови вдовици – нито една годна за майка жена не бивало да остане неизползвана за рода. Най-възрастната жена следвала мъжа си в гроба. По-младите отивали при преживелите братя, а синовете вземали само ония жени, които са станали съпруги на баща им след тяхното (на съответните синове) раждане[2].

Децата се възпитавали сурово и еднакво – и момчета, и момичета били обучавани в езда и стрелба с лък. Момичетата и младите небременни жени участвали наравно с мъжете в походи и лов. Младите жени придружавали мъжете си дори и в най-предните стражеви орди[3]. Хунорите държали много на дадената дума и на верността. Нарушилият думата си съдоговорител бивал посичан, а от черепа му приготвяли клетвена чаша, която трябвало да напомня, че такова наказание очаква изменилия или нарушилия дадената дума. Клетвените договори се сключвали, придружени от

[1] Де Гроот, ч. I, с. 60.

[2] Де Гроот, ч. I, с. 82; отговорите на Чунг-хан-юе.

[3] Както жените и децата на кан-ю Цу-те-хо, така и жените и децата на кан-ю Цит-ки участвали в боевете; вж Де Гроот, ч. I, с. 158 и 235; а когато Вей-цинг нападнал десния кан-догри в предния стражеви онгъл, там той избил или пленил около 15 000 души „от двата пола"; вж Де Гроот, ч. I, с. 112.

жертвоприношения – кон или куче, а понякога дори и човек[1]. У хунорите имало обичай чуждите пратеници, които искали да се явяват при кан-ю, да начернят лицето си. След това им се давало почетното място. Друг обаче церемониал нямали и презирали китайския[2]. Обличали се и се хранели просто, като главната част от храната и облеклото им доставяли техните домашни животни. У китайците се било съставило предубеждението, че хунорите не зачитали старците[3]. Наистина при хунорите го нямало това робско преклонение пред родителите, каквото съществувало в Китай, но почитта към възрастните хора не била по-малка. А обичта и грижата за децата била несравнимо по-голяма, отколкото в Китай, където някои родители дори продавали децата си в робство.

Хунорите били воини, ловци и скотовъдци. Отглеждането на добитък било главното им мирновременно занятие и големите стада дребен и едър добитък били най-голямото им богатство. Отглеждали коне, които по време на бой и походи, освен че били яздени, им давали и храна и питие – мляко от кобилите. Отглеждали и волове с особено прави рога, които им служели при направата на техните съставни лъкове. В по-малък брой отглеждали камили, магарета и катъри. Но най-много от всичко – големи стада овце, от които освен мляко, месо и вълна добивали още и кожи за дрехи и кожуси. Отглеждането на добитъка изисквало чести придвижвания за търсене на по-добра паша и по-изобилна вода. Поради това хунорите живеели в чадъри (юрти) и в покрити коли. Строели си и колиби от набита пръст[4], но в тях изглежда са живеели само по-старите хора, които почти не напускали вече онгълите, а възможно е и по-бедните, които са пазели единствения си чадър за по време на походи. Ловът бил любимото занятие на по-младите и служел същевременно и за военни обучения. Занимавали се и със земеде-

[1] Вж описание на клетва в „Циен-хан-шу“; Де Гроот, ч. I, с. 223.
[2] Де Гроот, ч. I, с. 185. Писмото на кан-ю Хо-лок-ко.
[3] Де Гроот, ч. I, с. 81; отговорите на Чунгханюе.
[4] Де Гроот, ч. I, с. 82; отговорите на Чунгханюе.

лие – главно за добиване на храна за добитъка, но у някои племена, като например у българите, и то било доста добре развито[1]. Българите употребявали малко хляб – главно във вид на обреден хляб, остатък навярно от времена, когато и те са били главно земеделци.

Едно от основните им занятия било приготвянето на оръжие и конска сбруя. Почти всеки хунор сам приготвял нужните му оръжия, седла, юзди и т.н. Във връзка с това хунорите били изключително сръчни в обработката на металите и техни сплави, особено на желязото. Първите пари в Китай били наричани „хунорски ножове“, защото били отливани по форма и тегло като подобие на хунорския месингов нож[2]. Хунорското въоръжение се състояло от сложен съставен лък и стрели, отначало с костени или рогови върхове, по-късно с медни, а след това и с железни. Мо-тун въвел, а навярно и изобретил страхотните свирещи стрели[3], които всявали ужас както у китайците, така след време и у римляните. Копията на бойците били къси, за хвърляне, но имали и дълги. Броните им били първоначално кожени, а после и метални. Примката (арканът) била още тогава важно оръжие. Навярно по времето на Мо-тун ще да са били вече в употреба правият меч и извитата лека сабя[4].

[1] Българите владеели освен Хами и Турфан, който носел българското име Ко-чан – Кочане, и други севернотаримски оазиси. За Турфан-Кочане се водели и най-ожесточените боеве между българи и китайци. Той се славел с плодородието си, с прекрасното си грозде, с пъпешите и дините си.
[2] Кисельов съвсем неоснователно оспорва това название, като казва, че не би могъл „да си представи, че ножовете на варварите станали монети на народа, толкова много претърпял от тях“; вж Кисельов, пос. съч., с. 145.
[3] Де Гроот, ч. I, с. 40 – първо споменаване на свирещите стрели.
[4] Кисельов (пос. съч., с. 506) съвсем неоснователно смята свирещите стрели, сложния лък, стремената, сабите, юздите и др. за „турски“ изобретения, защото според него били намерени в погребения, които той определя като турски от около VII–VIII в. По-късно сам признава, че такива „миниатюрни“ стремена били намерени и в погребения от много по-ранно време (с. 518), като същевременно набързо забравя, че свирещите стрели и съвременните им съставен лък, стремена и др. са били отбелязани от китайците още за времето на Мо-тун – II в. пр.Хр.

Конското снаряжение във всичките му главни съставни части било хунорско изобретение. Китайците и всички други само са подражавали на хунорите. Стремената, които до късно не са били известни в Европа, били в употреба у хунорите още пр.Хр. Облеклото им било просто, удобно и отлично приспособено за езда и походи. Направено главно от кожа, то се състояло както за мъжете, така и за жените от кожени гащи за езда, кожена горна дреха, кожен калпак, а за зиме и кожена шуба. Чадърите били покривани с тъкани, подобни на днешните така наречени „персийски килими". Отвътре били застилани със също такива тъкани, които служели и за завивки.

По време на дългия мир с Китай до възшествието на Ву-ти по китайските граници се образували тържища, на които хунори разменяли с китайците обработени кожи, кожуси, вълна, вълнени тъкани и добитък срещу коприна, ориз, южни плодове и др. продукти, които разнасяли из огромната Хунорска империя до Сирия, Персия и черноморските брегове. Мнозина предприемчиви хунори от воини се превърнали в търговци.

Обаче най-голямото хунорско изкуство заедно с държавничеството било воюването. Бързи, стремителни нападения, разкъсване на вражеските позиции, обграждане и унищожение на вражеските сили. Когато пък врагът се оказвал твърде по-многоброен, след първия удар – бързо отстъпление във всички посоки, поставяне на засади, увличане на противника в неудобни за него места, обсаждане по части, нови светкавични удари и при нужда нови бързи отстъпления. А дори и когато отстъпвали в най-силен бяг, хунорските воини стреляли от седлото зад гърба си. Всичко това продължавало, докато врагът бивал напълно разстроен, омаломощен и изтощен, след което хунорите за последен път го обграждали и унищожавали[1]. Този начин на воюване обаче бил

[1] Отлични примери за това голямо хунорско военно изкуство са действията на децата кан-ю, които унищожавали всички изпращани против хунорската държава китайски войски, като най-напред ги увличали навътре в пустинята и там ги изтребвали, найчесто пленявайки и военачалниците им – най-добрите на Китай.

възможен само при отлично обучени воини и най-строг ред. Разбира се, случвало се е понякога тези изкуства и умения да западат у хунорите, а пък от друга страна, да се развият у китайците, особено измежду потомци на преминали в Китай хунори. Макар и твърде редки, имало и случаи, когато китайците са догонвали или дори са изпреварвали хунорите във въоръжението, а има и един случай, при който те достигнали до съвършенство в умението да нанасят светкавични удари – именно при блестящия им военачалник Хокипинг. Но това са били съвършено редки, единични случаи. Своите победи, когато са ги имали, китайците са дължали на огромното си числено превъзходство.

Обаче недостигнати и единствени в световната военна история са действията на кан-ю Мо-тун. На нападенията на китайския император Лиу-Панг – първия от династията Хан, Мо-тун отговарял с така умело премерени леки противоудари, че принудил Лиу-Панг да събере всичките си войски с над 300 000 бойци и да тръгне лично срещу него. Чрез ловки отстъпателни маневри, без да даде възможност за развиване на истински бой, но нанасяйки му постоянни загуби, Мо-тун разстройвал душевното равновесие както на самия Лиу-Панг, така и на войниците, като не ги оставял нито за миг спокойни и денем, и нощем. Все пак китайският император бил оставян да си мисли, че е по-силният на бойното поле, и бил увличан така на север, толкова повече че действията се развивали все още върху китайско землище. Лиу-Панг се стремял към високото възвишение Петенг, което предоставяло отличен плацдарм за нападения над хунорска земя. Схващайки това, Мо-тун му дал възможност да го завземе. Малко преди това Лиу-Панг вече се считал за победител и изпратил на Мо-тун предизвикателство да се спре и да му позволи поне едно сражение. Отговорът дошъл по-скоро, отколкото можело да се очаква. Когато заел Петенгското възвишение, Лиу-Панг се видял така здраво обкръжен, че войските му не могли дори „лък да опънат". Седем дни Мо-тун ги държал така обсадени в пълен глад и страшен студ – на трима от всеки десет души пръстите окапали от измръзване. Всичките китайски войници и техният император „Небесният син" Лиу-Панг, били болни и сломени завинаги духом. Мо-тун ги пуснал без бой да си вървят. Малцината, които успели в това състояние да се домъкнат до дома си, разправили за ужаса в Петенг и така десетки години наред, както твърдят китай-ските летописци, уличните певци оплаквали в песни това ужасно поражение, което векове наред било смятано от китайците за най-страшното (вж. Де Гроот, ч. I, с. 63 до 70, 72 и др.).

Хунорите не са имали градове, а когато завладявали чужди, избягвали да живеят в тях. Отделните орди на племената живеели в станове, които, когато бивали постоянни, били укрепявани и се наричали „онгъли". Укрепените онгъли били разполагани на защитени места – край брега на езеро, в близост до пустинята или до труднопроходими планини и най-вече в разклонените устия на реки. Онгълите били обграждани с ровове и насипи, с дървени стобори, здрави врати, бойни и наблюдателни кули. Обикновено рововете били в два реда[1]. Във всеки онгъл ще да е имало поне по един приемен дворец, служещ за тържествени приеми, угощения и навярно за съвещания при разширения състав на Съвета[2]. Освен това хунорите изкусно строели водопроводи, хамбари за зърнени храни и страхотните „висящи мостове".

За някои хунорски племена китайците съобщават, че си приготвяли и си служели за лов със ски, които обточвали отдолу с конска кожа, за да не се плъзгат назад при изкачване. По надолнищата те се плъзгали по-бързо, отколкото можели да тичат елените, а по равното си помагали с тояги[3].

Хунорите не са имали писменост. За връзките си с Китай те си служели с китайската, която освен на някои пленени или предали им се китайци била позната и на мнозина хунори, които с разни пратеничества или други поръчения били прекарвали по-дълго време в Китай. Все пак изглежда, че по-късно хунорите ще да са започнали да си служат и с някаква своя писменост. За такава възможност говорят две обстоятелства: 1. В сведенията за по-късно появилите се ту-кюе – турци, се казва първоначално, че те нямали писменост, но по-късно се съобщава, че „възприели хунорската, обаче календар нямали"[4]. 2. В старата, пък и в сегашната

[1] Описание на укрепен стан онгъл има в „Циен-хан-шу" при изложението на превземането на онгъла на Цит-ки край р. Толай (вж Де Гроот, ч. I, с. 233-235).

[2] Освен в описанието на Толайския онгъл за дворци има косвени данни в съобщението за „изпепеляване" на онгъл на р. Онгин по времето на младата династия Хан, а и преки, с даден план и на основите му – у Кисельов, пос. съч., с. 479-482.

[3] Вж. Еберхард, пос. съч., с. 50.

[4] Вж. Еберхард, пос. съч., с. 53.

българска азбука има множество букви, които така много приличат на някои китайски писмени знаци, че не може да има съмнение, че са заети от нея. Същото е и с други запазени обичайни, неписмени знаци, както ще бъде показано понататък.

* * *

Относно хунорите има едно измежду няколкото спорни питания, което е от особена важност. То е за породата и езика им. Макар че вече съм се спирал на това питане[1], не е излишно и тук да се преповторят някои неща, още повече че старите заблуждения продължават да се ширят и да намират нови привърженици, които ги разпространяват отново. И досега едни продължават да обявяват хунорите за „турко-татари" или „турко-монголи", други – за монголи, а най-вече за турци или „тюрки", като под името „тюрки" искат да обхванат всички племена, които са били някога в Хунорската империя. Най-после някои, като Куракиши Ширатори, въз основа на нови езикови проучвания смятат хунорите за „смес" от монголи и тунгузи[2]. Всички тези погрешни мнения са съставени при пропускане на две най-важни обстоятелства. Първо, че хунорите много векове пр.Хр. са били вече напълно самостоятелно обособена порода със свой особен общ език, със свои затвърдени схващания за света, със свое особено звездоведство и свой съвършен календар. Наистина, племената им били пръснати да живеят в огромни землища, някои раздалечени на стотици километри и при съседи от съвършенно различни породи и езици, които са можели да оказват различни влияния, но все пак са си оставали до времето на Христа една-единна порода. И второ, че племената, чиито имена сега се иска да бъдат част или да произхождат, или да са „смес" от тях, са се появили твърде по-късно – някои пет до десет и повече века, откакто обща-

[1] Вж „Пътят на България".

[2] Работата на проф. Куракиши Ширатори върху езика и произхода на хунорите не съм виждал. Това негово мнение ми е известно само по цитат в книгата на Рене Грусе „История на Далечния изток", пос. съч., с. 206-207.

та хунорска държава се е била разпаднала, а някои от първичните ѝ племена са се били превърнали вече в обособени народи. Така от кръгозора на Китай хунорите изчезват като единен народ преди края на II в. След това вече името им се споменава само като на някогашни китайски съседи. Вместо тях като народи, съседни на Китай, се проявяват сабири, авари и др. Турците пък, китайските „тукуе“, се появяват едва през втората половина на VI в. Монголите се появяват още по-късно и те – в началото, както и татарите – не дори като племена, а само като родове.

Погрешно е уеднаквяването на сегашните тунгузи с някогашните източни хунори, тунг-ху на китайците. Някогашните тунг-ху, въпреки че са включвали и някои хунорски по произход племена, са били все пак общо взето хунори, докато сегашните тунгузи, макар и да имат в жилите си и хунорска кръв, не са потомци само на хунори. Няма съмнение, че и турци, и монголи, и татари, и тунгузи са в известна степен – едни повече, други по-малко – потомци и на хунори, но също така несъмнено е, че те силно ще да са били примесени и с нехунорски племена и народи при появата си в историята. Най-важното обаче е, че когато се появяват, те вече до голяма степен са били загубили духовните особености на хунорите. При това положение уеднаквяването на хунорите с тях води към големи недоразумения и грешки дори и такива изследователи като Шаван и Де Сосюр, които, като говорят за хунорите и употребяват названието „турци“, неволно имат предвид тъкмо много по-късно появилите се турци[1],

[1] Така, възразявайки на Шаван, Де Сосюр (пос. съч. с. 364) казва, че турците са известни в света повече като сабленосци, отколкото като астрономи; и по-нататък, че „варварските народи, подчинени на китайско влияние“ (с. 374), възприемали от Китай своите астрономически познания, като има предвид било същинските турци, било „турко-монголските народи“ (с. 363) от VI, VIII и XIII в., ако и Шаван, говорейки „турци“ да подразбира в действителност хунори – „хиунг-ну“. Същото недоразумение се проявява в още много случаи, дори и тогава, когато Шаван изрично бележи, че се отнася до „хионг-ну“ (с. 556-557). При това самият Де Сосюр неведнъж казва „турци“, говорейки за хунорите (така на с. 187 „полутурската династия Цин“; с. 251: „... този император тур-

като по този начин смесват незабелязано изостаналостта на едните с великолепното развитие на другите.

Най-чистите, запазилите се родове – цветът на хунорските племена – вече отдавна се били изтеглили на запад или пък били унищожени в безпощадната борба с Китай, когато тези нови народи са се появили в предишните им живелища. И езиково дори новите народи твърде силно са се различавали от предишните хунори. Под влиянието на езиците на различните племена и народи, с които хунорските останки се примесвали, докато се появят наново като нови народи, езиците им добили различно развитие, което е причина за големите сходства и невъзможността да се уеднаквява общохунорският език от миналото с езиците на турци, монголи, тунгузи и пр. Такова уеднаквяване би било толкова оправдано, колкото например уеднаквяването на румънския език с латинския или, да речем, уеднаквяването на римляните с днешните румънци.

И така, съвсем неоправдано е нито от езикова, нито от народностна, нито от историческа гледна точка да се обявяват хунорите за турци или „тюрки“, за „турко-татари“ или „турко-монголи“, или за някаква „смес“ от сега съществуващи племена или народи. Не е изключено и хунорите да са били потомци на някакво смешение на различни народности. Но в такъв случай това смешение ще да е станало далеч в предисторическите времена и народите, които са взели участие в него, отдавна преди появата на хунорите в историята, ще да са били изчезнали завинаги.

Един от последните защитници на „турската“ теория за произхода на хунорите е професорът в Анкарския университет В. Еберхард със своето съчинение „Културата и поселенията на крайграничните на Китай народи“. Според него

чин ли е, или китаец?“; с. 256, бел. 2. под черта: „... ако и населението на Цин да беше в голямата си част турско и неговите князе да са следвали известни турски обичаи...“; с. 374: „... по времето на Цин и на Хан под влиянието на турски народи...“ и т.н. Все пак и сам той (Де Сосюр) се сеща, че това може да доведе до недоразумение, та понякога (напр. на с. 198) изрично бележи: „Турците, които не съществуваха още като такива (като турци), са ги очевидно наследили от своите прадеди хионг-ну.“

хунорите, китайските хсиунг-ну, са били всъщност само едно от племената или един от народите, разположени на север от Китай. Общо взето, тези племена и народи се разделяли на няколко групи, членовете на едната от които, наричана от китайците (според него очевидно погрешно?!) хсиунг-ну, били всъщност турци. Не го смущава обстоятелството, че турците се появяват цели векове по-късно – след изчезването на китайските хсиунг-ну. Той дори се показва като не напълно убеден, че предишните хунори, отбелязвани от китайците в по-далечното минало с по-други знаци, като напр. „хиен-ун“ и др., са същински хунори. Но проф. Еберхард знае, че срещу това становище ще се появят възражения. Въпреки това заявява, че за него „не било възможно никакво съмнение“, че хунорите са турци. Съображенията му[1] са, че всичко, което било съобщено като културни особености за тях (за хунорите), по-късно било почти буквално отново съобщено за „тю-куе“, а че тия тю-куе са били турци, е невъзможно да се съмнява. Типичния за турците мит за произхода от вълк имали също и хунорите. Остатъците от хунор-ския език, доколкото били изследвани, потвърждавали твърдението, че се касаело до турци. И непосредствено след тези твърдения той завършва: „Естествено, не може да се отрича, че по времето, когато е съществувала Хунорската империя, също и много нетурци са принадлежали към това единство и са били претопени в него. Но това са събития, които тук не ни интересуват.“

Твърденията на проф. Еберхард са най-малкото неточни. Но дори и да бяха съвършено верни, те не дават никакво основание за заключенията, които той вади, и ни най-малко основание да се прикачи турското име на общонароден корен. Защото, ако изтъкнатите от мен по-горе съображения дори да не бяха минали през ума на професора, би трябвало да го възпре от заключението, което той прави, поне обстоятелството, подчертано от самия него, че „по времето, когато е съществувала Хунорската империя, също и много нетурци“ (което според него означава нехунори) са принадлежали към това единство и са били претопени в него. Защото от никого не е установено още, че не са тъкмо турците едно от ония много нехунорски племена, които са били претопени в общото единство, и едва след като са били претопени, са получили името, под което са станали известни – турци. Тяхното толкова късно появяване прави такъв произход съвсем немалко вероятен. А митът им за вълчи произход го прави още по-вероятен.

[1] Вж В. Еберхард, пос. съч., с. 55.

Но вече споменах, че твърденията на професора за еднакви културни особености на турците с хунорите са най-малкото неточни. Както видяхме, най-отличителните черти на хунорите са били строго и последователно прокарваните начала – на родово устройство, на троене и на военна основа в устройството. Освен военната основа, която единствено е запазена последователно и у турците, другите две начала губят у тях своето строго значение. Родовото начало и в държавно, и във военно, и в народностно отношение не е така последователно прокарано у турците, както е било у хунорите; троенето пък почти не се забелязва у тях. Наистина известни следи от троенето и у турците продължават да съществуват, както например уеднаквяването на ляво с изток и на дясно със запад, но те дори не знаят значението на средището, от което биват излъчвани ляво и дясно; не делят държавата си на три области, от които лявата и дясната са излъчени само от средището, макар да не са окончателно откъснати, а да поделят окончателно държавата и народа си на две – източни и западни турци. Подразделянето на войските на три отряда за тях вече не е прокарване на едно основно начало, а само проява на целесъобразност. У турците държавата не е вече народностна, а собственост на хагана, който (още първият!) я разделя окончателно между двамата си синове. Съгласно родовото начало престолонаследието е било строго установено у хунорите, докато за турците самият Еберхард бележи, че хаганът им бил избиран според силата му[1]. Хунорите погребвали своите мъртви, докато турците ги горели, а това свидетелства и за различия

[1] Вж Еберхард, пос. съч., с. 52.

във вярванията. Хунорите били отлични звездоведци и имали най-съвършеното времечисление, каквото е известно досега, докато за турците пак самият Еберхард бележи, че нямали календар[1]. Вълчият произход у турците е съвършено чужд на хунорите и на тяхната вяра в един-единствен бог и в най-висшето негово творение – човека. Митът за такъв произход и въобще за животински произход не е хунорски, а доколкото се среща в по-късни племена, е придобит навярно под чужди влияния[2]. Най-после и по отношение на езика тъкмо по-новите изследвания[3], както и мъчнотията да се уеднаквяват познатите досега хунорски думи с турските показват обратното на заключенията, които проф. Еберхард прави.

Не е чудно, че често се внушават случайно или умишлено неверни названия, които освен че причиняват големи объркванияq, нерядко докарват и мъчнопоправими заблуждения. Не е чудно защото в подобни объркваня и заблуждения може да се крие и често се крие някакъв интерес. Чудно е обаче, че такива заблуждения биват защитавани упорито и след като са се оказвали разкрити и ненужни за преследвания интерес.

Да се надяваме, че най-после всички ще започнат да си служат с истинските имена, особено когато се касае до имена, установени и добре известни отпреди хилядолетия.

---

[1] В. Еберхард, пос. съч., с. 53.

[2] За времето, докато е съществувала Хунорската империя, китайците са съобщили за такъв мит само у осуните, които не са хунорско, а индоевропейско племе. При това тук не става дума за произход, а само за кърмене от вълчица. Отнася се до Кунби, който след убийството на баща му (от гоатсите) бил уж кърмен от вълчица (вж Де Гроот, ч. II, с. 48).

[3] Тези на Ширатори и М. Пелно, Р. Грусе, пос., съч. с. 206-207.

III. ПЪРВИ СВЕДЕНИЯ ЗА БЪЛГАРИТЕ

В похвалното писмено изявление, което китайският император Ву-ти направил по случай първите китайски победи срещу хунорите през 127 г. пр.Хр., между другото било казано: „... Настъпвайки на запад, той (Вей-цинг) предаде в моите ръце земята южно от Хуанхо. По протежение на старите гранични укрепления на Ю-ки той премина през Цилианг и Лианг-пе река. Той воюва с По-ле[1] и победи Ху-ли. Леки и бързи воини той е обезглавил и скрити и дебнещи воини е заловил в плен, на брой 3071. Той е оковал военнопленници и измъчвайки ги, е разпитвал и...“[2] и т.н.

Това е първото споменаване на българите със собственото им име, което може да се установи с положителност в китайските държавни книги и летописи. Наистина в китайските по-стари летописи се срещат и други записвания[3], отнасящи се до по-отдавнашни времена, за които записвания би могло да се предполага, че означават името на българите, но досега не е имало възможност да се установи дали тези записвания на имена се отнасят действително до българското име, или не.

Така че посоченото по-горе споменаване е засега и първото известно въобще в световната история. В действителност наскоро след това името на българите е трябвало да бъде споменато във връзка със събития, станали в Европа, на самите ѝ граници. За това споменаване ще стане дума по-долу.

---

[1] 溥泥 – по-ле-бол или бъл. Де Гроот, I, с. 110, смята, че „поле“ предава „-бор“ и означава име на племето, както и на езерото (Боркул), край което по това време е живяло. Във втората част на книгата си той обаче приема и други четения, както ще видим по-после.

[2] Вж Де Гроот ч. I, с. 110.

[3] 無終-о бу-джонг-; вж Де Гроот, ч. I, с. 30; 貉 – бик I, с. 31 и 貊 – бик, с. 32, I.

Приведеното по-горе известие от китайските държавни книжа се нуждае поради своята краткост от някои пояснения. Такива пояснения отчасти се намират в гл. 110 на „Шъ-ки“, както и в „Пен-ки“. В „Шъ-ки“ събитието е предадено така[1]: „На следната година (127 пр.Хр.) Вей-цинг настъпи отново от Хунджунг, потегли западно и след това към Лунг-си. Той воюва срещу ху(норските) крале (канове) на Лоухан и Пейян (Боян), южно от Хуанхо, и плени няколко хиляди глави и повече от един милион рогат добитък и овце. Така Хан (Китай) завладя земята южно от Хуанхо, изгради Шофанг и подобри граничните укрепления, които по времето на Цин бе изградил Ментиен...“ А „Пен-ки“ съобщава[2]: „Във втората година (127 пр.Хр.), в първия месец хунорите нахлуха в Шан-ку и Ю-янг и убиха или отвлякоха много хиляди служебни лица и население. Императорът изпрати тогава Вей-цинг и Ли-си в Хунджунг. Те настъпиха към Као-кюе и после западно към Ху-ли и те плячкосаха (отсякоха) повече от хиляда глави и пленници. Те завладяха земята южно от Хуанхо и там бяха създадени окръзите Шофанг и Вуюан. През лятото на тази година бяха вдигнати и преселени в Шофанг 100 000 души.“

От съпоставянето на тези три съобщения се вижда, че военните действия са се водили главно в северната чупка на Хуанхо, т.е. в областта Ордо или Ордош. В тази област са се намирали владенията на племената Лоухуан и Боян и главно техните стада. Защото, докато китайските военачалници успели да плячкосат тези стада, състоящи се от около един милион рогат добитък и овце, човешките жертви изглеждат почти нищожни – по-малко от 4000 души убити и пленени в целия ход на военните действия. След победата си в Ордо китайците преминали Хуанхо в западна посока при Као-кюе, някъде недалеч от днешния гр. Нингша, и настъпили към владенията на племето Хули, чиито войски успели да победят. Тук те кръстосали оръжието си и с войските на По-ле – българите. Изглежда, че срещата с българите принудила китайците бързо да отстъпят и да се приберат в укрепените си граници.

[1] Вж Де Гроот, ч. I, с. 108.

[2] У Де Гроот, ч. I, с. 107, „втората година“, за която се говори в това съобщение, е втората от периода Июан-шо, т.е. 127 г. пр.Хр.

Към тези разяснения е нужно да се припомни още и че по времето, когато са ставали събитията, на хунорския престол стоял Кунсин, навярно внук на Мо-тун. Дясната област била управлявана от по-младия брат на Кунсин – Итиша. Кунсин навярно бил вече твърде стар, а може би и болен, защото още през следната година се поминал. На китайския престол от около 14 години стоял, вече възмъжал, най-дейният и способен измежду владетелите на Хан – Ву-ти. Един период на относителен мир между хунорите и китайците продължил близо 50 години, през което време, особено крайграничните хунорски племена, се били отдали на оживена търговия с Китай.

Остава още един въпрос, чието разяснение е от значение за нас. Къде е станала срещата между китайските и българските войски? Де Гроот, като разглежда съобщенията, изказва предположение, че Вей-цинг ще е стигнал планината Холи или дори долината на р. Хик (Ике или Едзин, или Морин кол), а във втората част на книгата си като че ли допуска Вей-цинг да е стигнал дори до пределите на племето Бор, както той смята, че се е наричало племето, означено с По-ле от китайците[1]. Това предположение на Де Гроот се базира на израза в „Пен-ки“: „... те настъпиха към Као-кюе и после западно към Хули“. Оттук Де Гроот вади заключението, че китайците настъпили към планината Холи, която се простирала северно от планината Нанман в посока на запад и завършвала при завоя на Едзин кол, недалеч от гр. Шантан. Освен това той гради предположенията си въз основа на предполагани от него широки военни задачи на този поход. Обаче от императорското похвално писмо се вижда, че не става дума за планината, а за племето Хули, чиито войски са били бити, а непосредствено след това, след срещата с По-ле, китайците се оттеглили. Нищожните човешки загуби на хунорите – китайците не съобщават за своите –

[1] Вж Де Гроот, ч. II, с. 161.

показват, от друга страна, че бойните срещи не ще да са били много горещи, както би се случило, ако походът би имал „по-широки военни задачи" и ако китайците наистина биха навлезли по-навътре, както това станало няколко години по-късно. Явно е, че действията са се развивали недалеч от укрепените китайски граници, зад които китайците побързали да се скрият, защото иначе и срещата с българите не би била така краткотрайна. Че това е така, личи и от самото похвално писмо: „... по протежение на старите гранични укрепления на Юки той премина през Це-лианг и Лианг-пе река. Той воюва с По-ле и победи Хули". Ясно е, че не става и дума за планината Холи (Хули), а само за местности до самата укрепена граница, не много далеч от югозападната чупка на Хуанхо. Там някъде, около Це-лианг или Лианг-пе река, ще е станала и срещата с българите.

Но какво са търсили българите там? Там ли са били техните живелища?

Да си представим как са се развили военните действия. Най-напред китайците тръгнали от Хунджунг, прекосили в западна посока Хуанхо и навлезли в Ордо – най-източната област на дясното (западното) крило. Тук те леко победили Лоухуан и Боян, заграбили добитъка им и се отправили към включените в китайските укрепени граници височини Каокюе. Оттук си опитали щастието и срещу друго, погранично на Китай, хунорско племе – Хули, което също успели да победят. В това време управителят на дясното крило, в чиито земи и в чието подчинение влизали тези области и племена, като научил, че те не са в състояние да се защитят, изпратил други войски на помощ, и то там, където китайците насочвали удара си – към областта на племето Хули. Защо кан-догри Итиша е избрал тъкмо българи – дали защото е имал в тях по-голямо доверие, или защото те са му били в този миг под ръка, това е питане, на което с положителност едва ли някога ще може да се отговори. Така или иначе, българите изпълнили възложеината им задача, прогонили нападателя и оправдали доверието. Действията на българския отряд изглежда направили особено силно впечатление на китайците, защото след това те не престават да споменават

тяхното име и да го прикачват, както ще видим по-нататък, като съставна част от звания на свои пълководци или заслужили държавници.

Година след тези събития, след смъртта на Кунсин, в Хунорската империя за пръв път от много десетилетия настъпили смутове. Десният кан-догри изгонил законния престолонаследник и сам се прогласил за кан-ю. Смутовете изглежда продължили доста дълго време и се отразили твърде зле на държавата. На дясното крило бил назначен нов управител – нов кан-догри. Както вече знаем, той се оказал твърде лекомислен и неспособен. А дясното крило, независимо от неблагоприятното въздействие, което общите смутове в държавата оказвали, било изложено и на допълнителни злощастия поради неспособността на новия си управител.

Последствията твърде скоро се проявили. През пролетта на 124 г. пр.Хр. дясното крило отново било нападнато от голяма китайска войска, наброяваща над сто хиляди войници, началствани от шестима генерали, начело на които стоял победоносният Вей-цинг. Походът започнал от новосъздадения окръг Шофанг в Ордо и пак през Као-кюе се насочил на запад през пустинята. Десният кан-догри, предупреден от своите разузнавателни части, излязъл да пресрещне врага. Но смятайки, че китайцита са още далеч, той, както вече знаем, една вечер се напил и навярно, пренебрегвайки всички обичайни хунорски мерки за предпазливост, се оставил да бъде изненадан и обкръжен в стана, в който се намирал. В настъпилото объркване токи-канът успял да избяга със своята конница, но затова пък в ръцете на китайците останали около 15 000 души от двата пола и голям брой добитък. По-горе вече видяхме[1], че това ще е станало сред пустинята Алашан, на около 600 до 700 ли западно от Каокюе, както е казано в летописа.

Но това било само начало на нещастието. Походът на Вей-цинг едва ли би бил предприет толкова надълбоко в пустинята и надали би имал този изненадващ успех, ако не е имало човек, който отлично е познавал местностите, пътищата,

[1] Вж. по-горе, с. 63.

водите, вероятните или постоянни предни хунорски станове. И наистина, само година преди този поход бил се завърнал в Китай изпратеният преди 13 години от Ву-ти Чан-киен да дири гоатсите. При опита си да се промъкне през земите на дясното крило, за да отиде при гоатсите, Чан-киен бил заловен и задържан в Хунорско цели 10 години. Успявайки да избяга, той можал да стигне при гоатсите, като преминал и през други подвластни на хунорите държави, като Та-ван, О-сун и др. На връщане отново бил заловен, но след едногодишно задържане по време на смутовете избягал и се завърнал в Китай. В продължение на 11 години, макар и задържан в пределите на държавата, той бил оставен напълно свободно да обикаля хунорските земи, особено западното крило, и така проучил всички местности и пътища. Хунорите го оженили за свое момиче и го оставили съвсем свободен. В гл. 123 на „Шъ-ки" четем[1]: „Като старши главатар потегли Чан-киен с генералисимуса (Вей-цинг) на война против Хун-но. Нему бяха познати местностите, дето има вода и растат треви, и по този начин военните сили успяха да преминат (пустинята). Императорът го прогласи след това за княз на По-уанг."

Няма съмнение, че Чан-киен преди това ще да е дал ценни сведения на своя император не само за бившите съюзници на китайците – гоатските и другите подчинени на хунорите племена, но и за размириците, настъпили у хунорите след смъртта на Кунсин и изгонването на У-тан, законния престолонаследник, който неотдавна се бил поминал в Китай. И титлата „княз на По-уанг", която му била дадена, може би е била във връзка не само с военните, а и с политическите му заслуги. Както ще се види по-долу, „княз на По-уанг" означава „княз на българския онгъл". В Китай било обичай да се дават титли на военачалници или заслужили държавници, които съдържали и чужди имена или думи в някои случаи, като напр. когато някой военачалник се е отличил срещу опасен враг или в някоя вражеска област или

[1] Вж Де Гроот, ч. II, с. 22. За значението на титлата княз на По-уанг вж по-долу.

пък се е очаквала от него победа над такъв враг или в такава област, или най-после, когато държавник е трябвало да бъде отличен за особени заслуги във връзка с някоя чужда страна, народ или племе. В такива случаи новата титла съдържала името на победения или на врага, който е трябвало да бъде победен, или названието на очакваното за завладяване място, или за покоряване на племе, или пък името на страната, народа или племето, във връзка с което са били и особените заслуги към Китай на отличения държавник.

Така например, когато Ли-Куанг-ли, брат на императорската любовница Ли, бил изпратен в поход срещу Та-ван, била му дадена титлата Дзи-су генерал. Дзи-су било името на столицата, която той трябвало да превземе. Ето и самия текст, който обяснява недвусмислено това: „... и понеже той (императорът) искаше да отличи с княжеско достойнство своята тлюбимка Ли, той провъзгласи (нейния по-възрастен брат) Ли-Куанг-ли като генерал на Дзи-су..." И по-нататък: „Целта бе гр. Дзи-су (столицата), откъдето той трябваше да вземе великолепните жребци (които се потели с кръв) и затова му бе дадена титлата Дзи-су генерал[1]." Подобни случаи има твърде много и по-нататък ще се срещнат още някои от тях.

Но защо на Чан-киен е била дадена титлата княз на По-уанг? Двата знака, от които е съставена[2], взети заедно като титла, на китайски дават само безсмислица и явно представят звуково предаване на чужда дума или думи. Първият знак и в други случаи е служил за предаване името на българите, макар и да не е от най-употребяемите; вторият – за предаване на думата „онгъл". Защо обаче този и защо тъкмо тези два, по-рядко употребявани за съответните чужди думи, знаци? Титлата е била дадена след сполучливи похо-

[1] Вж Де Гроот, ч. II, с. 36, 37.

[2] Първият знак „по" – 博 – сегашно произношение – „бо", със значение: обширен, основен, учен, играя (на карти) и др.; Ошан., зн. 319; Рюд., зн. 296; употребен за българското име под вида „Поло-ел"; вж Де Гроот, ч. II, с. 82.

Вторият знак, „уанг" или „ван"– 望 – със значение: оглеждам се, занимавам се и др., употребен за думата „онгъл"; вж Де Гроот, ч. I, с. 77 и 258.

ди, но нито един от тях не е бил насочен срещу българския онгъл, нито пък е била извоювана някаква победа над българи; за българи в тези походи въобще не се споменава и навярно българи не са били срещани. Наистина в южната част на пустинята Алашан има едно езеро, образувано в края на неголяма река, идваща откъм юг, което носи необяснимото име Пей-хай. Езерото не е нито някъде на север, нито пък е голямо, за да му бъде прикачено такова име, както е случаят с езерото Байкол – на хунорски и български „Голямо езеро", което китайците записват със свои знаци Пей-хай, нарочно подбрани така, че освен дето предават името (Байкол) най-сполучливо, да го и осмислят като „Северно" (пей) и „море" (хай). Но това малко езеро нито хунорите са могли да наименуват „бай" – голямо, нито китайците „хай" – море или голямо езеро, или пък да го отбележат като „пей" – северно. И така, никак не е чудно, че китайците в случая са се стремели да предадат само звуково с „пей-хай" – „българ", „българ-езеро", ако разбира се, някога край бреговете му е имало български стан. Няма обаче никакви други доказателства, че това е било така. Но дори и езерото да е носило име „българско", то едва ли ще е послужило за титлата на Чан-киен. Нощното обграждане едва ли ще е станало при стан около това езеро, защото инак не би било употребено да обозначи мястото на сражението, само разстоянието западно от Коа-кюе, а би било споменато и името на езерото, щом тъкмо то е влязло и в титлата.

Явно е, че титлата не е свързана пряко с похода и че означава не някой преден стражеви онгъл, а главния онгъл на българите, който е бил на хиляди ли по-далеч от целта на този поход. Значението на титлата ще да е и в някаква връзка с китайското си значение на употребените за случая знаци при написването[1], колкото и тяхното съчетание като тит-

[1] Де Гроот не дава никакво обяснение за титлата. Той се задоволява да отбележи само, че в Китай имало околия с такова име. Това никак не е чудно, защото княжеските и кралските титли са били съпровождани с дарения на населени места, от които награденият е получавал дохода. Естествено, че такива места са получавали и свое особено име, включващо титлата на дарения.

ла да дава на китайски само безсмислица. Когато китайците предавали със свои знаци чужди думи или имена, те твърде често подбирали такива знаци, които да ги подсещат за нещо във връзка с тези чужди думи или имена, както бе и със случая при името Байкол, в който случай техните знаци го осмислят и на китайски като „Северно голямо езеро (море)". За означаване на хунорското име пък си служили със знаци, съдържащи понятията „куче" или „роби" и т.н.; за хунорската дума „катър" си служат със знаци, съдържащи понятието „кон", а за думата „онгъл", която първоначално са смятали, че означава столицата на кан-ю – със знак, съдържащ понятието „царствен". Това са само няколко примера.

Чан-киен донесъл на императора си множество сведения за „западните земи", които са вписани в летописите. Но няма съмнение, че е донесъл и множество сведения за състоянието на Хунорската империя и особено важни за западното ѝ крило, в което най-дълго е пребивавал. В поверителните си сведения той безспорно е указал кое е най-важното, главното племе на западното крило и че тъкмо то е държало в подчинение тези „западни земи", от които толкова се интересувал Китай. Не е чудно да е описал това племе като гръбнак не само на крилото, но и на цялата империя, простирала се с хиляди ли още на запад. Вероятно Чан-киен е изтъкнал, че средището на това племе се е намирало в онгъл, който не е бил столичен на кан-ю, за да е отбелязван като „царствен", край езеро, носещо името на същото това племе – име, което вече е било добре известно на китайците от времето на първия поход на Вей-цинг.

И така, първият от употребените в написването на титлата знаци, освен че звуково предава първата сричка от името „бъл(гар)", „означава обширен, основен, изучавам и играя (на карти)", вторият – „оглеждам се за нещо" и пр. Князът на „българския онгъл" ще да е получил титлата си може би тъкмо за това, че основно проучил, играейки си (като на комар) с живота, средището на най-важното за китайците западно крило. И вторият знак потвърждава това разбиране

със своето значение „оглеждам се (за нещо)[1]". След тази първа следват още няколко титли, в които българското име участва като съставна част. Изглежда по това време то най-силно е възбуждало въображението, амбициите и мечтите на китайските пълководци и държавници.

Ву-ти поискал да отличи и племенника на генералисимуса Вей-цинг – храбрия осемнадесетгодишен младеж Хо-ки-пинг, който особено се бил проявил с необикновената си смелост, и го прогласил за „пиао-яо" – старши главатар. Две години по-късно, в началото на 121 г. пр.Хр., Хо-ки-пинг вече е произведен в генерал със същата, малко поизменена в изписването титла – „пиао-ки" генерал, и е изпратен срещу дясното хунорско крило. В светкавичен поход той преминал планината Хули и след като избил и пленил около 8000 души, успял с твърде малко загуби за своя отряд да се завърне в укрепените граници. Въпреки че по пътя на своя набег, дори до брега на Ике (Едзин, Морин) кол, не срещнал българи, ясно е, че титлата му е във връзка с името на българите. Особено по начина на второто ѝ записване тя доста сполучливо предава българското име – „пиао-ки" или „пиао-джи" – „биа(р)-джи" или „биа(р)-гри"[2].

[1] Това като че ли косвено се потвърждава и от обяснението в биографията на Вей-цинг, където се говори за Чан-киен и се казва: „С оглед на успехите на неговото (на Чан-киен) пратеничество към най-далечните страни императорът го въздигна сега в княз на По-уанг." Вж Де Гроот, ч. I, с. 119.

[2] Титлата е написана по няколко различни начина и с множество различни съчетания на знаци, обаче с еднакво произношение, което ясно показва, че се отнася до предаване на чужда дума или име. Де Гроот (пос. съч., ч. I, с. 118 и 120) не се и опитва да обясни значението ѝ. Той само приема, че се касае до чужда дума или име. Почти във всички съчетания на знаци се намира и коренът „ма" – 馬 – със значение „кон". Ето например един от употребените начини на с. 120 – 驃 騎 – „пиао-ки". Какво друго значение освен името са искали китайците да вложат в написаната с такива знаци титла, не ми е ясно. Първият – „пиау" или „бяо", означава: боен кон, войнствен, храбър и конница, вж Ошан., зн. 8176 и Рюд., зн. 4308; вторият – „ки", сегашно произношение – „ци" или „джи", означава: „яздя, оседлавам, оседлан кон, конник" и др.; вж Ошан., зн. 3017; Рюд., зн. 5013. Дали самият Хо-ки-пинг не е подбирал знаците за написването ѝ? Той е бил най-добрият конник на Китай и неговият паметник е кон, изваян от сив гранит.

Още същото лято Хо-ки-пинг отново напада западното крило с много по-големи сили и причинява страшни поразии и разорения, като избива или пленява над 30 000 души измежду населението на тамошните племена. Но изглежда и този път той не успява да срещне българи. Българите по това време ще да са били заети силно другаде.

* * *

Приблизително за около същите тези времена – последната четвърт от II в. пр.Хр, са запазени сведения за българите, за първи път откъм западния край на Азия, от пригрaниците ѝ с Европа. По време на управлението на арменския владетел Аршак – царувал между 127 и 114 г. пр.Хр. и значи съвременник на Итиша – се съобщава, че на север, в пояса на Кавказките планини, в страната на българите, настанали големи смутове, които принудили една част от българите начело с предводителя им Вунд да се пресели на юг в арменска земя, като областта, която заели, се нарекла по името на предводителя им – Ванaнд. Това съобщение е предадено в „Арменската история" на Моисей Хоренски, който пък бил го заел от сирийския писател Мар Абаз. Кога обаче са започнали, докога са траяли смутовете и кога точно е станало преселването на Вундовите българи на юг, това съобщение не ни казва. Но и колкото ни казва, то е вече достатъчно.[1] Защото ние вече знаем за смутовете – от китайските

[1] Че действително такова преселване на българи на юг от Кавказ е станало, и то по това време, не може да има никакво съмнение. Имената на реки и места и до днес съществуват и свидетелстват, че думите на сирийския писател са напълно верни, поне що се отнася до обстоятелствата на преселването.

Патканян обаче, като разглежда историята на Моисей Хоренски, изказва съмнение относно времето, по което самият сирийския писател Мар Абаз е живял. Според вътрешния смисъл на сведенията, предадени от Моисей Хоренски за Мар Абаз, Патканян вади заключение, че Мар Абаз не бил живял във II в., а в III в. Поради това смятал – вече съвсем неоснователно – че и сведенията, които Мар Абаз предава за преселването на българите на юг от Кавказ, са могли да имат значение само като сведения от III в., а не и от II в. пр.Хр. Не разполагам с работите на Патканян – за които зная само от цитати – за да мога да проверя доколко са ос-

летописи – за които се говори в това съобщение, и знаем почти точно времето, когато са започнали. Това са смутовете, последвали смъртта на Кун-син и заграбването на престола от Итиша, изгонването на законния престолонаследник У-тан в Китай и най-после, последвалите отражения на всички тези събития върху съседите и най-вече върху подвластните народи. Смутовете навярно са започнали през 126 или най-късно през 125 г. пр.Хр., а техните отражения са продължили и няколко години след това. В действителност те едва ли са престанали напълно, особено в обширните земи на западното крило на империята, където се намирали и най-много чужди подвластни племена и народи. Сред някои от тези подвластни народи смутовете навярно са били раздухвани и от китайски тайни пратеничества, които са представлявали разклонения на второто пратеничество на

нователи заключенията му относно времето на живота на Мар Абаз. Никак не е чудно Хоренски да се е ползвал от по-късно направен препис от съчинението на Мар Абаз, прибавките в който да са въвели в заблуждение и самия Моисей Хоренски относно събитията, станали по времето на Мар Абаз. Но дори и да се приеме за вярно Патканяновото твърдение, че Мар Абаз бил живял не във II, а в III в., това с нищо не може да засяга верността на сведенията, които той е предавал за по-стари времена, и още по-малко верността на сведенията за времето, когато тези по-стари събития са се случили. Щом като той не посочва сам годината, а съобщава, че събитието е станало във времето на еди-кой си цар, а от други източници знаем вече кога е царувал този владетел, не може да има никакво съмнение, че събитието е станало по времето на това царуване. Мар Абаз е посочил времето на събитието именно по този начин. И затова сведенията за времето на преселването на българите не може да се оспорва само поради обстоятелството, че писателят, предаващ това сведение, е живял няколко века по-късно от времето на събитието. Ако беше така, то историята би трябвало да започва и свършва със собствения на всеки отделен човек живот.

А че Мар Абаз е предал вярно както времето, така и самото събитие, ни показва и обстоятелството, че той вярно е посочил и причините на това събитие – смутовете, които били настанали в земята на българите. Ние вече знаем – от китайските сведения – какви са били тези смутове, от какво са били причинени и дори как са се отразили на българите и на близките им племена не само по границите на Кавказ, но и на по-големи разстояния от тази планина.

Чан-киен при осуните[1]. Тези китайски пратеничества са търсили в подчинените на хунорите народи съюзници на Китай против хунорите. От тях подвластните народи научили, че Китай при Ву-ти е вече силна държава, встъпила в решителна борба против хунорите, и че в тази борба Китай не се държи вече отбранително, а напада и дири за това съюзници. Някои от племената не се решавали да се обявят открито против хунорите, други, като осуните, които може би по-добре познавали вътрешните борби, се одързостили, но и едните, и другите навярно са желаели сгромолясването на чуждата им държавна власт. А почти всички тези племена се намирали в обширното дясно, западно, крило – крилото на българите.

И така, несъмнено най-първите сведения за българите идват при нас от двата края на една обширна област, включена от изток между бреговете на Хуанхо и Кавказ и източните предели на Европа откъм запад. И това в един промеждутък само от няколко години, може би по-малко и от едно десетилетие. Но докато сведенията за българите от прикавказките области остават единствените за този промеждутък от време – 126 до 114 г. пр.Хр., сведенията от изток за българите продължават в неголеми промеждутъци от време дори до сл.Хр. Обаче първите сведения от изток и от запад се съгласуват и допълват.

Победите на Пиаски-генерала Хокипинг и предателството на кана на Хунша, който, както видяхме вече, убил кана на Хиуто и заедно с неговите и своите орди преминал на страната на китайците, особено силно засегнали дясното крило, което при това и не получавало достатъчна подкрепа от другите две области и било ръководено от лекомислен, неспособен кан-догри. Но обстоятелството, че с предателството на Хунша бил отворен и пътят на китайците към Таримската котловина, още повече влошило положението на дясното крило. Сега вече китайските пратеничества до „западните държави“ по-лесно преминавали и достигали та-

[1] За второто пратеничество на Чан-киен вж Де Гроот, ч. II, с. 26-27.

мошните си приятели, с които уговаряли нападения против хунорите, и то против дясното, българското крило. Като дали една княгиня за жена на осунския кутиси, китайците сключили съюз с него. Отначало съюзът бил таен и трябвало да мине доста дълго време, докато осуните се съгласят открито да излязат против хунорите. Но всичко това помагало на китайцитее да подчинят някои таримски държавици, да нападнат и подчинят Таван и да затвърдят влиянието си на запад.

Докато управлявали децата кан-ю, както знаем, всички китайски нашествия завършвали несполучливо. Но след смъртта на Хо-лок-ко, когато О-йен-те незаконно бил поставен на престола, положението се променило и осуните сами пожелали да се действа. През 71 г. пр.Хр. бил предприет голям поход против българите. Той бил насочен направо към техния средищен онгъл при езерото, което сега се нарича Боркул. Повече от 200 000 китайски и осунски войници взели участие в похода. Китайските войски били началствани от петима генерали, трима от които получили нарочни за случая титли: ки-лиен-генерал[1], по-ле-генерал[2] и тигрозъбест генерал[3]; четвъртият имал вече от по-рано такава титла – „генералът, който премина река Лиас". Началникът на предната отбрана не бил отличен с нарочна титла. Един старши главатар бил изпратен за съветник при осуните.

Походът целял пълното смазване на западното крило и особенно на главното му племе – българите. Затова и всички налични сили били насочени само против българите и техния средищен онгъл. Но този страхотен кроеж не успял,

[1] 祁連 – Ки-лиен според китайските летописи било хунорското име на Тиеншан и означавало „Небесна планина", както и китайското, което е само превод на хунорското. Според „Циен-хан-шу" знакът „ки" в случая се произнасял „ши", така че не „килиен", а „шириен" – „ширине"; вж Де Гроот, ч. II, с. 17

[2] 蒲類 – по-ле – „българ"; българ-генерал или този, който е трябвало да победи българите.

[3] Тигрозъбест генерал значи този, който със страшните си като на тигър зъби е трябвало да омаломощи „белия тигър" на запада или най-малкото да го обезвреди, като разкъса врага – в случая пак българите. За всичко това вж де Гроот, ч. I, с. 194 и сл.

въпреки че нито средището, нито лявото крило не се притекли на помощ. Само войските на осуните, чието нападение в гърба изглежда било изненада, успели да стигнат до двора на десния кокли-кан, да избият или пленят около 20 000 души, между които един чичо на кан-ю, жената на брат му и неговата женена дъщеря, а освен това и голямо количество плячка – около 700 000 коне, волове, камили и овце[1]. За този успех императорът наградил старшия главатар Шанг-хуи, който бил изпратен като съветник при осуните с титлата „Чанг-ло хо"– княз на Чангло, а още преди това той носил званието куанг-лу везир[2]. От другите петима военачалници двама напреднали съвсем малко и предпочели веднага след това да се завърнат. Това били тиеншанският килиен генерал, който изглежда предпочел само отдалеч да зърне тази планина, и генералът със страшните тигрови зъби. За да избегнат наказание за неуспехите си, и двамата се самоубили. Генералът, който бил „прекосил Лиас", стигнал до По-ли-хо[3], обезглавил или пленил около 700 души от двата пола, плячкосал около 10 000 глави добитък и също поел обратно. По-ле генералът, който трябвало да се срещне с

[1] Всички тези събития са описани подробно в „Циен-хан-шу"; вж Де Гроот, ч. I, с. 194-198.

[2] Думите: 長羅 – чанг-ло и – 光祿 – куанг-лу – в титлите на Шанг-хуи не са китайски, въпреки че титлата куанг-ло везир е била въведена още през 104 г. пр.Хр. и въпреки че за означаването ѝ са били избрани знаци, които предават нещо подобно на „заслужил в императорско благоволение". И двете навярно означават една и съща хунорска дума, писана по различни начини, а именно думата „онгъл". Титлата куанг-лу била въведена по подобие на титлата на хунорския кан, изпълняващ длъжност, чието название знаем само в китайския превод – „везир на вътрешния двор" (вж Де Гроот, ч. I, с. 97). Новата титла на Шанг-хуи вероятно е означавала подобно на Поуанг-хо (вж по-горе) – „княз на онгъл", като не е било казано точно на кой именно онгъл, защото такава титла е била вече дадена по-рано на Чан-киен.

[3] 蒲離候 – по-ли-хо – предава по най-точния и пълен за китайските писмени знаци начин името „българ". Според Де Гроот, ч. I, с. 195, това трябва да е името на реката, вливаща се в езерото Боркул, обаче в ч. II, с. 165, той изоставя това свое мнение и приема, че е името на страната (следователно и на племето).

осуните при По-ле-дзьо[1] – Боркулското езеро, стигнал само до планината Ки-хо, пленил или обезглавил около 300 души, между които и един пълномощник на кан-ю, както и един по-йин-уанг,[2] и също побързал да се завърне. Най-после генералът на предната охрана достигнал до О-уан и планината Хо, отсякъл около 100 глави, изпячкосал около 2 000 глави добитък и отстъпил. Срещу тия трима генерали императорът не възбудил съдебно преследване[3].

Дясното крило, и особенно българите, понесли тежки загуби, и то единствено от неочаквания удар в гърба. Но все пак тяхната бойна мощ останала непокътната. Още в същата година осуните били наказани за измяната си. Но и българите били сполетени от голяма беда. Обилен и дълбок сняг с голям студ в един-единствен ден причинил страшни измръзвания, така че човеци и добитък измрели с хиляди и само една десета от войските, които потеглили против осуните, се завърнала невредима. Към това се прибавили и други нещастия. Болести и глад унищожили три десети от населението на цялата империя и половината от добитъка[4]. Но и това не било всичко. Осуни, уйгури, тинглини и охуани едновременно нападнали от няколко страни империята, а и китайците се присъединили към обкръжаването, като изпратили своя конница от юг. На Хунорската империя били нанесени страшни загуби. А в това време вътрешните борби и съперничества продължавали и довели по едно време до

[1] 蒲類澤 – По-ле-дзьо – По-ле-езеро. Както се вижда, по времето на тези събития езерото все още не е било наричало Бор-кул, а навярно „бол-(гар)-езеро“; Де Гроот, ч. I, с. 19.

[2] 蒲陰王 – По-йин-уанг; последният знак „уанг“ значи на китайски „крал“ и в случая има това значение – крал или кан. Де Гроот, ч. I, с. 195, се пита дали „йин“ не би значило „от южния бряг“. Титлата очевидно съдържа българското име под вида „българин“, което за първи път се среща, но твърде възможно е знакът „йин“ да е бил подбран нарочно така, та едновременно със звуковото изразяване на окончанието на името да придава и значението „от южния бряг“. Както видяхме вече, китайците често са си служили по този начин, особено когато е имало да предадат чуждо име или дума с необичайно значение.

[3] Де Гроот, ч. I, с. 195.

[4] Де Гроот, ч. I, с. 199-200.

положението петима кан-ю да си оспорват властта помежду си.

Всичко това завършило с разделянето на две и пропадането на хунорската държава. Последните съперници за върховната власт, братята Хо-хан-ша и Цит-ки, поели по различни пътища. Хо-хан-ша приел китайско върховенство, а Цит-ки се принудил с племената от западното крило, и главно с българите, да се оттегли по̀ на запад, където установил средищната си област в земите на киргизите[1]. В пределите на старото западно крило били останали още няколко български орди. Цит-ки отишъл да ги прибере и на връщане във високите проходи бил застигнат от страшна снежна буря, която унищожила почти всички, които бил повел със себе си, с изключение на 3 000 души – мъже, жени и деца. Тях Цит-ки установил в долината на р. Толай или Талас, където започнал да им строи онгъл и където непредпазливо се оставил да бъде обкръжен и убит от китайците през зимата на 36 г. пр.Хр.

Голямото ядро на българското племе, което било разположено някъде из земите на киргизите, изглежда че след смъртта на Цит-ки ще е отстъпило още по̀ на запад и така излязло завинаги от кръгозора на китайците. Но отделни малки ордички, главно из високопланинските долини на Тиеншан, Памир и Каракорум, настанени от по-рано там със стражеви задачи, ще да са били оставени и от Цит-ки по местата им – сега вече със задача да бранят откъм изток неговата държава. След смъртта му те не успели или не били повикани да се изтеглят на запад и останали по местата си. Също и в коренните български области ще да са останали отделни малочислени български родове, които по-късно образували малки ордички. Всички тези малобройни български орди били заварени там от китайците, които, където и да ги намирали, ги приемали за отделни полусамостоятелни „държави“ и както се вижда, признали ги за полунезависими под китайско върховенство.

[1] Де Гроот, ч. I, с. 221.

Следващите сведения се отнасят най-вече за такива малки ордички „държави“. Част от ония обаче, които изостанали – главно стари, недъгави и болни – в старите предели на българската коренна област и образували там малки ордички, изглежда че всякога са приемали китайското господство, а са се стремели да се държат самостоятелно или поне заедно с хунорите на Хо-хан-ша. След смъртта на Цит-ки една такава ордичка, която дотогава успявала да задържа своята самостоятелност и по отношение на Хо-хан-ша, и на китайците, се оказала без всякаква поддръжка. Канът ѝ, който не искал да се подчини на Хо-хан-ша, предпочел да премине към китайците с няколко свои рода. Известието за този случай гласи: „Тогава хунорският крал (кан) на източната По-ли[1], по име Цу-лик-ки, се подчини с повече от 1700 души.“

Сведенията за другите няколко ордички, наричани също така от китайците „държави“, гласят както следва: „Правителственото седалище на краля на държавата По-ли, долината Содзу, на запад от Тиеншан, лежи 8360 ли от Чанг-нган. 325 рода, 2032 души, 799 воина. Един княз подпора на държавата. Един ляв и един десен пълководец. Един ляв и един десен генерал-командант. Югозападно до правителственото седалище на общия покровител са 1387 ли.“ А за нейната съседка, „оттатък“ лежаща също такава „държава“: „Кралят на оттатък (на Тиеншан) лежащата По-ли[2] живее 8630 ли от Чанг-нган. 100 рода, 1070 души, 334 воини“ и т.н. Точното местоположение на тези две ордички не може да се установи. Де Гроот смята, че са били разположени източно от ез. Боркул, но еднакво възможно е и доста по-западно. Във всеки случай, несъмнено те са се намирали около Тиеншан, и то в източната част на веригата.

[1] 蒲類 – По-ли; вж Де Гроот, ч. II, с. 51.

[2] Имената на тези две ордички са били отбелязвани със същите знаци, като това на по-горната; вж Де Гроот, ч. II, с. 160-161; гр. Чанг-нган е бил столица на Китай при Хан; правителственото седалище на „общия покровител“ – китайския наместник за „земите на запада“, се намирало на половината път между Куча и Курла.

Пак там наблизо са се намирали и следните две орди: „Правителственото седалище на края на държавата Пи-лиок[1], долината Кантонг в източната част на Тиеншан, лежи 8680 ли от Чанг-нган. 227 рода, 1387 души, 422 воини. Един княз подпора на държавата, един ляв и един десен военачалник. Един ляв и един десен генерал-командант. Един ляв и един десен преводач. Югозападно от правителственото седалище на общия покровител са 1287 ли.“ И съседната ѝ: „Правителственото седалище на отзад(на Тиеншан)лежащата държава Пи-лиок, долината на Пан-ку-ли[2], лежи 8710 ли от Чанг-нган. 462 рода, 1137 души, 350 воини. Един княз подпора на държавата, един генерал-командант, един главен преводач. Двама пълководци. Източно граничи с Йок-лип-су, северно с ху-но(рите), западно с Киеп и южно с Ку-су (Турфан).“

Като вземем предвид, че тези орди са се намирали северно от Турфан, и то само на около 50 ли по-далеч от седалището на общия покровител и на 150 ли от Чанг-нган, отколкото „отзадлежащата“ част на Турфан, явно е, че ще трябва да търсим долината Пан-ку-ли някъде около Гучен или дори пò на запад, северно от Богдо. А долината Кантонг ще да е някоя от долините по североизточните или югоизточните склонове на Богдо докъм прохода Буйлук-даван. Такова местоположение би се схождало и с дадените отстояния.

Към тези ордички, които носят българското си име, би трябвало да прибавим освен ордичката о-там-цу-ли, както била наречена тази на кана, който сам преминал към китайците,

[1] 卑陸 – пи-лиок (за сегашното произношение на знаците вж Ошан., зн. 2275 и 236; Рюд. зн. 139 и 3696) – друг начин за записване името на българите. Не е съвсем ясно защо са употребени тези нови знаци – дали за да изразят някакво различие в произношението, или с цел да се придаде някакво допълнително значение на името на тази и следващата орда.

[2] 番渠類 – пан-ку-ли; за сегашното произношение и значенията им вж Ошан., зн. 1768, 5160 и 8108; Рюд., зн. 1710, 5223 и 3399. Де Гроот, ч. II, с. 159, смята за съвсем безспорно, че записването означава „Боркул“. Обаче освен даденото местоположение и начинът на записване дава основание да се мисли, че става въпрос за друга някоя долина с почти същото име, но не и за Боркул.

също така и несъмнено българските: йоклипсу със 190 рода, 1445 души и 331 воина; тан-хуан с 24 рода, 194 души и 45 воини, а още и ордичката киеп с 99 рода, 500 души и 115 воини.

Другите изостанали ордички били доста надалеч от областта на езерото Боркул и планината Богдо и затова китайците ги мислели поне отначало за различни „държави", макар че и на тях им правело впечатление общото еднакво име. Наистина те се помъчили и донякъде успели да открият връзката между някои от тези „държави", но все пак като че ли не са схващали ясно, че това са само отделни орди на една и съща голяма в миналото държава – главното племе на западното хунорско крило – която „държава" сега вече не съществувала в тези области. Пък и дори и да са схванали това, в описанията, които са правили впоследствие[1], за тях може би не е било вече важно да обясняват какво е било в миналото, а какво във времето на тяхното – китайското – владичество.

Ето сведенията и за другите български ордички:

„Правителственото седалище на краля на държавата По-ли,[2] е долината По-ли, която отстои на 9550 ли от Чанг-нган. 650 рода, 5000 души, 2000 воини. Североизточно до правителственото седалище на общия покровител са 5396 ли, източно до Са-ку (Ярканд) – 540 ли, северно до Со-лик (Кашгар) – 550 ли. Южно граничи със Сийя и Цухап. Западно до Булуи са 540 ли. Един княз. Един генерал-командант. Получава земеделски произведения от Са-ку (Ярканд). Населението и нравите му са като на Цухап."

Според дадените разстояния – по около 550 ли от Кашгар и Ярканд – местоположнеието на долината По-ли се пада около мястото, където веригите на Каракорум и Кунлун се допират до Памирския възел[3]. През тази долина на-

[1] Дадените дотук описания на ордичките около Богдо и Боркул, както и тези, които следват за ордите около Памир, Кенлун и др., са извадки от географско-етнографското описание на гл. 96-а от „Циен-хан-шу"; вж Де Гроот, ч. II, с. 79-85, с. 158 и след.

[2] 蒲犁 – По-ли; вж Де Гроот, ч. II, с. 80.

[3] Въз основа на по-късни сведения Де Гроот (ч. II, с. 80) уточнява долината По-ли в сегашната Съръкьол.

вярно е минавал прочутият в ония времена със своите страхотни „висящи мостове" път за юг и югозапад.

„Правителственото седалище на краля на държавата Бу-луи[1] е градът Ло[2], който отстои 9950 ли от Чанг-нган. 1000 рода, 7000 души, 3000 воини. Североизточно до правителственото седалище на общия покровител са 2465 ли. Южно до По-ли – 540 ли. Южно граничи с О-то (Удиана), северно с Куан-ток, западно с Голямата Гоатси. Облеклото прилича на осунското. Народностният вид – като на Цухап."

Така, както е дадено, местоположенеието на Булуи изглежда че се е намироло някъде към средата на Памирския възел, северно от По-ли. Но в такъв случай би трябвало източно и североизточно да граничи с Кангар, а не с Куантог и западно – с Таван (Фергана), а не с Гоатси, която се е намирала твърде нò на юг. Де Гроот (II ч., с. 81) предполага, че има някаква грешка и че би трябвало да се чете не „до По-ли", а „от По-ли" и тогава Булуи би се намирала югозападно от По-ли в „Малкия Памир" и Вакхан по пътя, който води през Саръкол (По-ли) и Вакхан на югозапад към Удиана.

Към тези български орди би трябвало да се прибавят още: Цухап или Сия, която според „Хоу-хан-шу" се наричала също и Пиаоша[3], и „държавите" Пи-сан и Сан.

„Кралят на държавата Сия, който бива наричан и крал на Цухап, управлява Хо-киен долина, която е отдалечена от Чанг-нган 10 250 ли. 350 рода, 4000 души, 1000 воини. Североизточно до правителственото седалище на общия покровител са 5046 ли. Граничи източно с Пи-сан, югозападно с О-то, северно със Саку и западно с По-ли. По-ли и държа-

[1] 無雷 – бу-луи; за сегашното произношение вж Рюд., зн. 5937 и 3004; Ошан., зн. 8547 и 1752. Де Гроот, ч. II, с. 81 и сл. чете: „бу-лур", „бо-лор", „бо-лер" и го уеднаквява с „по-ле" и „по-ли". Първият знак е съвсем същият, употребен и при записването на „бу-джон", вж по-горе и Де Гроот, ч. I, с. 30.

[2] Не може с положителност да се каже дали се касае за град, крепост или укрепен стан.

[3] 漂沙 – пиао-ша; за сегашното произношение вж Ошан., зн. 8182 и 4069; Рюд., зн. 4303 и 4401; Де Гроот, ч. II, с. 79, същият (първият) знак е твърде подобен на знаците от титлата на Хокипинг, а по произнасяне – съвсем еднакъв с тях.

вите Кнаи и Булуи са от същия вид като Сия. Сия се различава от Ху и нейните народностни родове са приличии на гонгите и ти-те. Тя е номадска държава, в която (населението) скита след добитъка си, за да търси напоявани и обрасли местности. В Цухап почвата произвежда яспис (още наричан жаде или нефрит – свещения за китайците камък, от който приготвят свещени предмети).

„Правителственото седалище на краля на държавата Пи-сан[1] лежи на 10050 ли от Чанг-нган. 800 рода, 3500 души, 500 воини. Един ляв и един десен военачалник. Един ляв и един десен генерал-командант. Един ездачен княз. Един главен преводач. Североизточно до правителственото седалище на общия покровител са 4292 ли. Югозападно до Удиана са 1340 ли. Южно граничи с Тиен-ток (Индия). Северно до Ко-бик са 1450 ли. На югозапад владее пътищата към Кепин (Капича) и О-ик-сан-ли (Александрия). Северозападно до Саку са 380 ли.“

Местоположението на тези две орди е съвсем ясно. Син се е намирала южно или малко югозападно от Ярканд (Саку), във вътрешността на Кунлун по долината на Ярканд-даря, може би на около 200 км. Пи-сан се е намирала югоизточно от Ярканд на 380 ли, т.е. някъде южно от Гума, навярно там, където сега се намира селището Пишана.

Последната ордичка, на която предстои да се спрем, се е намирала доста далеч от тези две, в североизточната част на Таримската котловина, южно и югоизточно от езерото Баграш. Това е ордичката, отбелязвана обикновено от китайците само със знака „Сан“ или „Шан“[2].

„Кралят на държавата Сан живее на 7170 ли отстояние от Чанг-нган. 450 рода, 5000 души, 1000 воини. Един княз подпора на държавата. Един ляв и един десен пълководец.

[1] 皮山 - пи-сан; вж Де Гроот, ч. II, с. 69; името се среща записано още и със знаците: – 蒲山 – бо-сан и 皮戎 – пи-джонг; вж. Де Гроот, ч. II, с. 70, което несъмнено показва произношение за първата сричка като „бол“.

[2] 山 – сан (или шан), навярно съкратено от 墨山 – бик-сан, както мисли де Гроот, ч. II, с. 164. За сегашно произношение на първия знак вж Ошан., зн. 248; Рюд., зн. 3971.

Един ляв и един десен генерал-командант. Един главен преводач. Западно до Ут-ли (Курла) са 240 ли. На югоизток и на юг граничи със Сиен-сиен (Лолап) и Циа-бит. Планината произвежда желязо. Населението живее в планината и купува земеделски произведения от Йен-ки и Гиу-су.“

Навярно тази орда, толкова близо до Йенки и Гиусу, не е имала никаква задача, свързана с охраната на пътищата, а вероятно е пазела железните рудници, от които е била копана нужната на българите желязна руда.

Несъмнено и други български орди са били разположени по други важни места, но там те или не са наложили своето име, защото може мястото да е било вече добре известно с друго свое или дори дадено от българите име и те не са искали да го променят, или може да са си служили вместо със собствено име с някое нарицателно съществително, като напр. просто „онгъл“, както ще се види по-долу, та и затова китайците не са намерили същинското българско име там. Но освен на селищата българите са оставили името си и на планини, а най-вече на езера и реки.

На повечето от местата, където са се намирали по времето на старата Хан, изброените български орди са били и по-късно открити пак там – или вече това са били техни потомци, примесени с тамошни племена, или може би отново са се върнали в старите си живелища. Във всеки случай отново е било намерено името им там, макар вече записано от китайците с по-други знаци, а може би и вече произнасяно малко по-различно. Но тъкмо на това повторно записване с по-други знаци и благодарение на указанията, че се касае до същите имена и същите „държави“, сега може с почти безпогрешна положителност да се установи как по онова време на различните места и от различните по произход население е било произнасяно българското име. Тези записвания освен това ни дават възможност да установим с още по-голяма увереност как е звучало това име още в самото му начало у самите българи. Поради това заслужава да се поспрем и на някои от по-новите записвания.

В едно описание на пътешествието на Сонг-юнг се казва: „Един път води от държавата По-ло-лик[1] към О-тианг (Удиана), в който (път) железни вериги образуват мостове и висейки във въздуха, те служат за преминаване." В описанието на друго едно пътешествие името на същата „държава" е написано По-ло-ло[2]. И двете записвания се отнасят до същата Бу-луи, сведенията за която бяха дадени по-горе и която граничеше и тогава на юг с Удиана. Малко по̀ на юг от тази Булуи (Болор) Йи-тунг-чи[3] отбелязва друга една По-ло-ел[4], която се намирала южно от Ярканд и би трябвало да бъде на мястото на Сия, която била наричана също и „пиаоша" (вж по-горе) и в част от времето на Хан се числяла към Удиана, а по времето на Вей и към О-кас-гонг, когато тя е описана и се споменава като По-ло[5]. Както обаче ще видим по-долу, под тия имена китайците подразбират също и няколко орди общо, разположени главно на югоизток от По-ли. Освен за тази във „Вей-шу" се говори и за една друга орда:

„... Държавата Пот-хо[6] отстои западно от Кат-пан-то (Гарбанд). Страната е още по-студена, така че човеци и добитък живеят заедно в пещерите на почвата. Също и там има високи снежни планини, които в далечината приличат на сребърни върхове. (Там) ядат само пексимет и пържено жито, пият приготвена от жито (ръж) ракия и се обличат във вълнени дрехи. Има два пътя, а именно един, който отива западно и се отправя към Йеп-тат (Хефтал), и един, който води южно през О-тианг (Удиана)."

[1] 鉢盧勒 – по-ло-лик; вж Де Гроот, ч. II, с. 75 чете „болор"; за сегашно четене вж първия зн. в Ошан. – 5293; Рюд., зн. 308.

[2] 鉢露羅 – по-ло-ло; вж Де Гроот, ч. II, с. 76, пак „болор".

[3] Ии-тунг-чи – Голямата китайска география.

[4] 悖洛爾 – по-ло-ел (ър); вж де Гроот, ч. II, с. 82, 84. Първият знак е същият, както и при титлата „по-уанг-хо"; вж по-горе; последният – вж Ошан., зн. 3941 и Рюд., зн. 4182.

[5] 波路 – по-ло; де Гроот, ч. II, с. 82; за сегашното произношение вж Ошан., зн. 6098 и 1385; Рюд., зн. 289 и 3665.

[6] 鉢和 – пот-хо; вж Де Гроот II, с. 82; само с две срички – най-сполучливото записване на българското име. Де Гроот чете „болхор".

Няма никакво съмнение, както и Де Гроот приема, че тази Пот-хо е вече описаната по-горе По-ли, в областта на днешния Саръкол. На същия лист на „Вейшу" се намира още и следното записване: „Държавата По-ти[1] лежи западно от Пот-хо... държавата Шаби лежи южно от По-ти... а източно от Ша-би лежи държавата По-ло-ли"[2].

В Танг-шу[3] има още следните описания: „Голямата Пу-лут"[4], която също се нарича По-ло[5], лежи точно западно от То-поан (Тибет). На запад се допира до малката Пу-лут; тя е съседна на северната Тиен-ток (Индия) и на О-тианг (Удиан)", а не много преди това е казано: „През планината оттатък се достига до речната долина на По-ми-ло (Памир), която мери от изток на запад 1000, а от юг на север 100 ли. Там вали сняг пролет и лете. В южната част живеят племената По-ло[6]. Там има много тъмночервено злато." И най-после още едно записване на същата орда в Си-ю-ки, за която е казано: „Южно от речната долина на Памир, през планината оттатък, лежи държавата По-ло-ло[7]. Там има много злато и сребро. Златото има огнен цвят."

Всички тези записвания, направени най-често с различни знаци и съчетания на знаци, насочват към две обстоятелства, които трябва да се имат предвид. Първото, че името е създавало големи трудности за записването му с китайски писмени знаци, второто, че то благодарение на говорни (диалектни) изменения както у самите българи, така и по-често у различните чужди племена, е било различно произнасяно и следователно различно чувано. До голяма степен и тези две обстоятелства ще са станали причина китайците мъчно да схванат, че тук се е касаело до едно и също име, до един и

[1] 波知 – по-ти; Де Гроот, ч. II, с. 83.

[2] Със същите знаци като на предната, където де Гроот чете „по-ло-лик" (тук с. 83).

[3] Танг-шу – летописи на династията Танг, както и Вей-шу – на Вей.

[4] 勃律 – пу-лут; де Гроот, ч. II, с. 83.

[5] 布露 – по-ло; де Гроот, ч. II, с. 83.

[6] 鉢羅 – по-ло; де Гроот, ч. II, с. 84.

[7] Със същите знаци както и на предната, а у Де Гроот, ч. II, с. 76; сега у Де Гроот, ч. II, с. 84.

същ народ. За това положение навярно е допринесло и обстоятелството, че първите сведения за тези „държави“ са били донесени в Китай от победоносни, но необразовани воини. Били са различни за различните орди, които са описвали и чиито имена са съобщавали, и поради това не са могли винаги да ги сравняват и да схванат, че това е било един и същ народ с едно и също име. Поради това изглежда, че в началото се е появило същинско объркване на различните сведения с различни наглед имена дори и за едни и същи места и орди.

Дори самият Де Гроот, който се учудва, че китайците първоначално не са могли да схванат единството на всички тези „държави“, а са ги делили на групи, все още като че ли прави разлика и отделя една група, разположена в западната част на Тиеншан и Памир, Кунлун и Каракорум, като я смята за една „държава“, и друга част или група – тази около Богдо и ез. Боркулъ, която само уеднаквява с най-първите по-ле, четейки името „бор“, докато другите нарича болор, болер или булур.

В действителност и китайците малко по-късно са схванали пълната еднаквост на името в почти всички тези разнообразни записвания. Те като че ли продължават да правят само едно изключение от цялата група около Памир, а именно за областта, означавана от тях със сборното име По-ло-ел. Но и това изключение изглежда, че не е изрично потвърдено и е възможно да се дължи на някакъв пропуск. Че това навярно ще е така, ни убеждава и следната бележка на самия Де Гроот на с. 84, ч. II:

„Учените, на които е било възложено съставянето на Йи-тунг-чи, не са се оставили да бъдат напълно заблудени от голямото разнообразие на името „болер“[1], а напротив, разпознали са еднаквостта на някои от вариантите му. Глава 420 – III приема все пак, че както По-ло[2], Пу-лут[3] и По-ло[4] отгова-

[1] 缽盧特 – по-ло-ти; също така сборно име, като че ли противопоставяно на другото сборно име „по-ло-ел“.

[2] 波路 – по-ло; вж по-горе с. 86, бел. 5

[3] 勃律 – пу-лут; вж по-горе с. 86, бел. 5

[4] 缽羅 – по-ло; вж по-горе с. 86, бел. 6.

рят на едно друго име, което тя (географията) означава с По-ло-ти[1], така е и с болор – название, което тя дава на голяма част от китайските области западно от Туркистан.

Голямата държавна география прави известна разлика между тези болор (По-ло-ти) и споменатата на с. 82 (у де Гроот) По-ло-ел, което нито исторически, нито географски има някакъв смисъл. Тази По-ло-ти (според Йи-тун-чи) се дели на една източна и една западна част; първата се простира между И-ли (р. Или) и Аксу в Североизточен Памир (Западен Тиеншан), докато другата обхваща останалата част на Чонг-планина (Памир) и достига до Бухара.“

Всъщност ето какво пише Йи-тунг-чи за По-ло-ел. Това са „области, които се намират югозападно от Ярканд и източно от Бадагшан и през които минава трибутният път от ислямските страни за столицата (на Китай). По времето на Хан те принадлежаха към землището на държавата О-то (Удиана) и по времето на северната Вей към землището на държавата О-као-гонг[2].“

Това описание обаче никак не противоречи на сведението на Вейшу, че: „... държавата По-ло[3] лежи североизточно от Окаогонг 13 900 ли от Таи[4]. Тази страна е влажна и топла. Има ток-коне. Страната е равнинна. Произведенията и народностният вид еднакви като на Окаогонг“. И така, още по времето на Вей под По-ло са разбирали не само планинската част, а вече и надолу в равнината местността, която е съставлявала по известни времена част от землището на Удиана. Ето защо никак не е изключено, че като говорят в гл. 420 – III на Йи-тунг-чи за „държавата“ По-ло на Вейшу, да подразбират същевременно и областта, която те пак в тази глава 420, само че IX, означават като По-ло-ел[5].

Както и да е, не подлежи на съмнение, че всички тези разнообразни записвания на имената на „държави“ и области в и около Памир, като се започне от Западен Тиеншан –

[1] 缽盧特 – по-ло-ти, вж по-горе.

[2] Де Гроот, ч. II, с. 84, последната бел.

[3] 波路 – по-ло, вж по-горе.

[4] Таи – столицата на Китай по времето на Вей.

[5] 博洛爾 – по-ло-ел(ер), вж по-горе.

между р. Или и Аксу – и се стигне до мястото, където се съединяват с Памир веригите на Индокуш, Каракорум и Кунлун, и оттам, та до северозападната чупка на р. Инд и сегашната тибетска граница – всички тези записвания се отнасят всъщност до различни части по време и място на една и съща „държава“ и представляват едно и също име. Обаче, ако и не изрично, както китайците, така и Де Гроот са правили разлика между всички тези ѝ записвания, отнасящи се до ордите в Източен Тиеншан около Богдо и ез. Боркул.

Взети отделно, записванията на имена на „държави“ и в тази група (на Източен Тиеншан) без съмнение се отнасят пак до едно и също общо име. В действителност тук има само едно записване – това на двете „държави“ По-лиок, което се отклонява малко от общоприетото звуково предаване на първата сричка от името. Но освен чисто географските и исторически съображения, които биха били достатъчни, за да не може да се приема, че записването под вида Пи-лиок изразява някое друго име, има и достатъчно други съображения, които сочат, че „пи“ или „пит“ могат да означават само първата сричка под вида ѝ „бил“, вместо „бол“ или „бъл“. Така вторият знакт „лиор“, който се употребява за окончанието, може да се чете не само „лиор“, но и „лур“ и бива употребяван за записване и на името По-ле като втора сричка.

Така при изписването на новопрокарания в ония времена тъй наречен „Северен път“ от Китай към запад се казва: „Северният път отива на запад; той води към Източен Циаби, Западен Циаби, Пит-лиок[1], По-лиок[2], Отампули.“

И така, независимо от историческите и географските съображения, които изключват някаква разлика, вече само по начините на записване е напълно достатъчно По-лиок да се причисли към По-ле или По-ли – най-обикновения начин за записване на това име.

---

[1] 畢 陸 – пит-лиок; у Де Гроот, ч. II, с. 166; първият знак също и 卑 – „пи“; за сегашното им произношение вж Ошан., зн. 2569, 2275 и 236 и Рюд., зн. 198, 139, 3696.

[2] 滴陸 – по-лиок; у Де Гроот, ч. II, с. 166.

Остават още три записвания, а именно: Пиао-ша (Сия), Пи-сан (Пишана) и Бикъсан(шан) или само Сан, които, не само китайците, но и Де Гроот не причисляват към никоя от двете групи. Географски те спадат: Пиаоша и Писан – към Памирската (Западен Кунлун), а Биксан – към Източен Тиеншан. Ако вземем първите знаци, с които бива записвана коренната сричка, ще видим, че те са или твърде подобни, или съвсем прилични на употребяваните в други случаи. Така първият знак при Пиао-ша е почти съвсем подобен на знаците, с които е записана титлата на Пиао-ки-генерала[1]; първият знак при Пи-сан е твърде приличен на първия от по-ло[2], а освен това той изрично бива заместван и с често употребимия първи знак от по-ле[3]. Също така и знакът „бик“ не по-лошо от който и да било друг първи знак предава звуково първата сричка на името.

В действителност не съществуват никакви особени различия, щото тези записвания да дават основание за отделяне в две или три групи на записаните имена. Няма никакво основание – поради начина на записване – да се отделя една група, за която да се приема, че предавала основно име, което гласяло: „булур“, „болор“ или „болер“, както това прави Де Гроот, или – „по-ло-ти“ и „по-ло-ел“, както приемат китайците, а за друга: „бор“ или „бар“, както би било според Де Гроот, или „по-ле“, „поли“, или несъкратено „по-ли-хо“ и „пол-хо“ – според китайците. Още по-малко такова деление се оправдава от исторически или географски съображения.

Може би дори сами китайците да не са правили такова разделяне и различието, което се явява, да е само привидно поради различното място, в което се намират описанията на тези „държави“, тъй като те са правени с оглед на различните пътища към запад – именно южен, среден и северен път. Вероятно и Де Гроот ще се е заблудил – най-напред от това, че е сметнал сегашното име на ез. Боркул за име на

---

[1] 票; 剽 – пиао от титлата; 漂 – пиао от Пиао-ша.

[2] 波 – „по“ от по-ло, по-горе; 皮 – „пи“ от името „пи-сан“.

[3] 滴 – „по“ според първите записвания на името „по-ле“ – българи.

тогавашното племе, и второ, от това, че всички други описания са се намирали все на различни места. Възможно е обаче и сам той да е схванал неоснователността на такива различия при привършване на втората част на книгата си, но да е оставил нужните за това поправки при последващо разглеждане и подреждане на ръкописа си[1].

Има наистина едно известие, което на пръв поглед би изглеждало, че може да оправдае такова различие. Това е съобщението в гл. 96 на „Циен-хан-шу", че По-ли и държавите Инаи и Булуи са от същия вид като Сия. Сия се различава от Ху и нейните народностни родове са прилични на гонгите и ти-те"[2].

Това съобщение не казва по какво Сия се различава от хунорите, а само, че народностно е подобна на гонги-те и ти-те. Гонг и ти са били високопланински племена в и около Тибет. Съвсем различната природа и климатичните условия са ги принуждавали да водят по-друг живот от обитателите на полетата и пустинята. По основни обичаи обаче те не са се различавали много от хунорите. Били са многоженци и както хунорите синовете и братята били задължени да вземат за жени останалите бащини и братови вдовици. Имали са същото родово устройство и са влизали още от времето на Мо-тун в хунорската държава.

Най-вероятно е, че те не са били от хунорско потекло и се различавали – въпреки еднаквите обичаи в много отношения – от хунорите по породата си. Обаче всичко това се отнася до местното население, а не до малките ордички от българи, изпратени там със стражеви задачи, а също и за претопяване на тамошните населения. А че имената, записвани със знаци, „по-ли", „булуи", „пиао-ша" и др. се отнасят тъкмо за такива ордички, а не за самото местно население, което в различните тези малки средища, отдалечени на

[1] Втората част на книгата си Де Гроот не е успял сам да издаде и тя е била издадена от приемника му в Берлинския университет Ото Франке, който както бележи, си е позволил само незначителни поправки при явни случайни грешки.

[2] Вж по-горе.

стотици и хиляди ли едно от друго, ще е носило, без съмнение, различни племенни имена, е очевидно. И китайците, и Де Гроот приемат, че във всички записвания проличава едно и също име – „по-ло-ти" или „по-ло-ел" според китайците и „болор" или дори „болхор", както се колебае Де Гроот, а едно и също име не биха могли да имат поначало всички тези така много отдалечени едно от друго местни племена. Обстоятелството пък, че някои от тези „държави" имат и други свои имена като например Сия, наред с Пиао-ша, Инаи, Цухап и др., показва, че общото им име е било наложено.

Разбира се, не е изключено съобщението за приликата с гонги-те и ти-те да се е отнасяло дори и до самите тези ордички еднакво, както и до местното население. Изпратените там ордички прекарали заедно с местните племена повече от едно столетие, когато са били намерени от китайците, и са се примесили с тамошните жители – нещо, което е било и тяхна задача – да влеят хунорска кръв в племената, при които са живели. Тук те несъмнено ще са възприели постепенно и много неща по отношение на облекло, жилища, храна и въобще начин на живот от местните жители. И затова никак не би било чудно те да са придобивали дори и външен изглед, доста подобен на тамошните племена. Всичко това е могло да въведе в заблуждение относно народностния вид не само обикновения китайски воин, но понякога дори и доста „учени" книжници.

IV. ПО-ЛИ, ПО-ЛИ-ХО, БУ-ЛУИ И ПОТ-ХО – БЪЛГАРИ

Още в „Пътят на България“, в главата за българите в Средна Азия, преди да бях научил, че втората част от съчинението на Де Гроот е била вече отпечатана, бях изложил съображенията, които потвърждаваха, че името на онова племе, чиито войски китайците срещнали в първия си опит да настъпят към западното хунорско крило и които те са отбелязали със знаци, гласящи „по-ле“, може да бъде само българи. По-късно, след като узнах, че втората част от съчинението на Де Гроот е вече излязла и успях да си я набавя, в една статия, озаглавена „Още някои данни за българите в Средна Азия в китайските летописи според Де Гроот“[1], изложих и новите допълнителни съображения, които напълно потвърждаваха по-ранните ми изводи в „Пътя на България“. И докато най-напред бях принуден сам да извеждам съображенията, сега вече повечето от тях ги намерих почти напълно приготвени от самия Де Гроот.

По този начин бе напълно установено, че името, отбелязвано преди две хиляди години от китайците със знаци „по-ле“, „по-ли-хо“, „бу-луи“, „пот-хо“ и други подобно произносими китайски знаци, е „българи“. Почти всички доказателства, които в този смисъл можеха да се извлекат от дадените от Де Гроот преводи на стари китайски летописи, бяха взети предвид и използвани. Нещо повече, отколкото е било използвано тогава, от по-голямо значение едва ли би могло да се открие в тези преводи.

В това отношение следващите редове могат да изглеждат като излишно повторение. В действителност отчасти това е така. Едва ли някои нови съображения от решително значение ще могат да бъдат изтъкнати тук за първи път. И ако все пак сметнах, че това повторение не е съвсем излишно, но е дори и нужно, и се реших да го направя, то е по следните съображения:

[1] Печатана в бр. IV, 1940 г. на „Българска орда“, Известия.

Доказателствата в „Пътят на България“ се основаваха главно на две записвания, които единствени тогава предаваха в пълния му вид името „българ“. Това бяха името „по-ли-хо“[1] и името на княза По-хо-ло-цу[2]. Всички други записвания, оставени сами, праваха вероятно това име, обаче само като най-вероятно предположение, но не и като несъмнено доказано. При това положение можеха да се появят съмнения дали в тези две единствени записвания няма някаква грешка. И наистина „по-ли-хо“ би могло да се тълкува и като име на река, както погрешно предполагаше и де Гроот в ч. I, а в такъв случай да се допуска, че преписвачи са направили някаква особено груба грешка при преписване на последния знак. Такава грешка би била по-лесно допустима в обратен ред, но все пак някои биха могли да приемат, че и тя не би била съвсем изключена. Ако и такава грешка би била съвсем изключена при името на княза По-хо-ло-цу, то в такъв случай все пак това записване би останало единственото. Независимо от това името на княза би могло да се тълкува и като съвсем лично, а не свързано със званието и в такъв случай то би могло да произхожда не от корена „българ“, а от Богор – Богорцу или Богоршу – Богориш.

Наистина допълнителните записвания и доказателства, които се съдържат във втората част от съчинението на Де Гроот и които са дадени с почти напълно завършени изводи, изключват вече всякаква опасност от подвеждане под съмнение истинското име. А тези доказателства са вече приведени в споменатата по-горе статия. Но от тази статия едва ли би могъл да се намери някъде запазен отпечатък. Позоваването на нея, значи, би било равносилно с позоваване на изчезнало съчинение.

Българското име и производните от него географски имена, звания, титли и лични имена са записани от китайците с толкова голямо множество разнообразни писмени знаци, че това разнообразие едва ли не превишава разнообразието, с което е било записвано от тях името на хунорите и

[1] Де Гроот в ч. II, с. 161 изоставя предишното си твърдение, че е име на река, и го приема за името на страната.

[2] 濮呼廬訾 – по-хо-ло-цу; Де Гроот, ч. I, с. 269.

производните от него други имена. Това обстоятелство съставлява едно значително преимущество, защото то дава по-голяма възможност да се установяват разните звукови оттенъци, с които китайците са чували и възприемали българското име. Особено желателно би било поради това съпоставянето на записванията със самите китайски знаци винаги когато се разглежда въпросът за името.

В по-горе поменатата статия обаче бе технически невъзможно да се предадат тези записвания с китайски писмени знаци и за сравняването им по необходимост трябваше да се препраща към съчинението на Де Гроот. Това естествено представляваше голямо неудобство не само за съвсем незапознатите с китайския начин на писане, защото на всичко отгоре работата на Де Гроот, особено втората ѝ част, е твърде трудно да бъде намерена.

Най-после, ако и да бяха взети предвид по-рано в споменатата статия, не бяха приведени всички имена, особено географските. Тези имена сега се допълват и от няколко приведени от Е. Шаван в книгата му за „Източните турци"[1], която по-рано не знаех, но която по-късно успях да видя. Наистина тези имена почти с нищо не допринасят в повече освен с разнообразието си при наличността на другите, вече напълно достатъчни като доказателства, обаче изясняват още по-добре звуковите оттенъци, с които е бивало произнасяно и чувано българското име в ония времена.

Преди да се пристъпи към разглеждане на различните записвания, няма да е излишно да се припомнят някои от особеностите на китайския език и начините, по които китайците са записвали със своите писмени знаци чуждите думи и имена[2].

[1] Възможността да видя книгата на Е. Шаван, пос. съч., дължа на г-н Тачо Танев, който ми я предостави да си взема и някои бележки.

[2] Следващото изложение на тези особености се основава: първо и най-вече, върху предговора към ч. I, а също така и на множество бележки на Де Гроот за тия особености. Повечето от тези бележки, пръснати според отделните случаи на разни места в съчинението му, при случай ще бъдат показвани и отделно; и второ, върху обясненията в предговора на учебника по китайски на Ф. Лесинг и В. Отмар – превеждан и преработван за българи от Тачо Танев, който превод и досега не е довършен, нито издаден.

Някогашният китайски език не е имал някои от звуците, които има българският. По-новият, съвременният китайски говор, особено в северните области, навярно под влиянието на многобройните хунорски населения, установени и претопени там, сега като че ли познава повечето от тези звукове, разбира се, доста по-изменени. В някои по-нови речници, като напр. и в двата, с които си служим тук, тези звукове са отбелязани. Китайските писмени знаци са получили своя завършен вид преди повече от две хиляди години и естествено не са могли при своето тогавашно произношение да включат тези звукове, защото дори в северните гранични тогава области на Китай те да са били вече познати, докато за останалата част на Китай са били съвсем чужди. Поради това трудността за тогавашните китайци да предадат чужди думи, съдържащи непознати на китайския език звукове, дори и когато самите писатели са ги били усвоили, е била особено голяма. Трудностите са се увеличавали още повече и поради ненапълно еднаквия начин, по който чуждите думи или имена са били произнасяни вследствие на говорни оттенъци, съществуващи във всеки език.

Китайският език има всичко 500 до 600 различаващи се звуково сричкодуми. Бедността на звукови съчетания още повече, отколкото самата липса на някои звукове, затруднява записването на чужди думи и имена. Тази бедност в звуково отношение се изразява донякъде от различния глас (тон), с който се изричат отделните сричкодуми. Съвременният северен китайски говор има четири тона, докато старият и южният говор са имали дори до осем различни тона. За тези тонове Де Гроот пише: „Това утоняване едва дава на думата нейното значение и една сричка без това постоянно, непроменимо утоняване не е никаква дума. Вследствие на особеното думообразуване всеки китайски говор е пребогат с понятия и изрази и въпреки това използва едно ограничено число срички... не сричката, а тонът е, който образува понятието, и на това обстоятелство се дължи, че сричките са изложени на очевидни говорни оттенъци. Така лесно преминават една в друга: „е" и „ои"; „и", „у", „ю" и „ие"; „о",

„о(у)“ и „ао“; „у“ и „о(у)“; „м“ и „б“; „с“ и „ш“; „г“, „х“, „кх“ и пр., без разбираемостта на говора чувствително да се засяга, защото правилните утонявания, които правят думите, остават при това незасегнати“ (ч. I, с. 7).

А това незачитане на звука представлява още една пречка, и то не толкова при записването, колкото при разчитането на записани с китайски знаци чужди думи и имена. Тези звуци не представят всеки за себе си отделен звук, а сричкодума, означаваща точно определено понятие, така че, независимо от изговора, не е възможна никаква грешка за китайския писмен език[1]. Обаче при употреба, за да предадат звуково чужда дума, стават възможни множество грешки, независимо от трудното им или несполучливо подбиране в звуково отношение. Заместването им при преписване, каквото заместване е възможно да се случи, едва ли ще стане по най-маловажния за китаеца белег – звука, а или по смисъла на знака, или ако преписвачът е схванал, че се касае до чужда дума, по тона.

Още една особеност в китайския език е от значение при изписване на чужди думи. Китайският език е едносричен. Поради това китайците са склонни да съкращават, особено при имената, до една-единствена сричка написването, а ако това им се е видяло невъзможно, поне до две. Обикновено твърде рядко по онова време те са се решавали да предадат чуждото име с повече от две сричкодуми, и то само в изключителни случаи, когато е било нужно да предадат по възможност по-вярно някое извънредно важно за тях име. Когато обаче името е било познато и особено когато е влизало в съчетание с други думи или имена, напр. звания, те почти винаги са го съкращавали до само една – най-характерната му по тяхно разбиране сричка. Така напр. вместо цялото име „хунор“ – „хун-но“, много често са употребявали и употребяват само част от първата му сричка – „ху“.

[1] В това отношение китайският писмен език прилича на знаците, с които си служим за написване напр. на числата, на химичните или физични формули и т.н., които на какъвто и език да бъдат четени, запазват винаги и неизменно своето значение.

Да видим кои от звуковете, които са важни сега за нас, са били чужди в миналото на китайския говор и как при нужда са се опитвали да ги изразят или заместят.

1. Звукът „б“ е бил изразяван със сричкодуми, които са съдържали в началото си звуковете „м“, по-рядко „в“[1] и найвече „п“. Сега вече звукът „б“ е добре познат на севернокитайското пекинско наречие и представлява нещо средно между „б“ и „п“, както напр. и в нашите думи „роб“, „зоб“, „боп“ и др. По-новите речници, като напр. руският на Ошанин и немският на Рюденберг, с които си служим тук, отбелязват този звук.

2. Звукът „ѫ“ или „ъ“ е липсвал, а и досега липсва в китайския говор. Вместо него се е образувал среден между немското „ö“ и френското „eu“. В речниците сега го бележат с „ö“ или с „ï“, а в Ошанин с „э“ или с „ъ“. Обикновено „ѫ“ и „ъ“ са били замествани в миналото със следните звуци: „а“, „о“, „у“, „и“, „е“, „иа“, „уа“, „иао“ и др.

3. Звукът „р“ сега като че ли си е пробил път поне в северните говори. В миналото е липсвал съвсем, не е можел да бъде произнасян и е бил заместван най-вече както при малките деца с „л“, но нерядко и с „н“, „к“, та дори и с „т“. Твърде често, като непроизносим за китаеца, особено в края на сричките, е бил въобще пропускан.

4. Изгласящото крайно „л“ е било неприсъщо за китайците. При нужда този звук е бил отбелязван със сричкодума, съдържаща звука „л“, или пък е бил изпускан, като се е предполагал; понякога е бил отбелязван с „т“[2] в края на сричкодумата.

Другите звукове, които са липсвали в китайските говори, сега не ни занимават, защото и без тях вече можем да преминем към разглеждане на различните отделни записвания. Но тъй като тук ще е от значение гласът (тонът) на сричкодумите, то той ще бъде предаван по следния начин: над

[1] Обаче не „в“ в обикновеното му българско произношение, а „ув“– като английското „w“.

[2] Де Гроот, ч. II, с. 83, пише: „... in der Tat, da das Chinesische „b“ kaum und das auslautende „l“ gar nicht kennt, ist **pot** ein natürlicher Ersatz für **bol**...“

главната гласна, на която пада и ударението, ще бъде поставяна за първи глас (тон) една точка (.), за втори глас – две точки или ", за трети глас – три точки или '" за четвърти глас – чертица (-)[1].

1. С. 47[2] 蒲泥 – пŏ-лĕ; сегашно произношение[3] на първия знак „-пу", вж Ошан., зн. 3659; Рюд., зн. 4363; той може да е служил за предаване на сричките „бо", „бор", „бол" или „бу", „бур", „бул". Вторият – „ле", сег. произн. „-ни", Ошан., зн. 2006, Рюд., зн. 4055, служел било за подчертано „р" или „л", било за предаване „рер" или „лер". Двата заедно биха могли да предават – „бо-р"; „бо-л" или „бо-рер"; „бо-лер", а също така и „бар-рер", „бол-рер" или „бол-лер", а и „бол-(га)-ер" – „бъл-(га)-р".

2. 52. 博 – пŏ; сег. произношение „бо" от титлата „поуанг-хоу" може да е служило за предаване на „бо", „бор", „бол". Както е обичайно за китайците, тук името е предадено съкратено, само с първата сричка „бол" вместо „бол-га-р", защото съставя част от титлата, която е от цели три сричкодуми.

3. 55. 驃騎 – пиăо-кй, от титлата на китайския генерал Хо-ки-пинг. Вместо първия употребени са при други записвания на същата титла още три други знака със същото произношение и от същия глас[4] (тон). Може да е служил, за да предаде звуковете „бяу", „бяр", „бял" или „бъл". Вторият, сег. произн. „ци" или „джи", е могъл много добре да служи за предаване звуково на „гри"[5]. Общо записването несъмнено предава „бъл-гри" малко изопачено, било като „бяу-гри", било „бял-гри". Случайно, а дори и умишлено изопачаване на чуждите имена при тяхното изписване е нещо твърде обикновено за китайците.

[1] В речника на Ошанин е прието следното означаване на тона: за първи чертица ¯; за 2-ри ´; за 3-ти ˇ и за 4-ти `. У Рюденберг е обозначен с число.

[2] Първото число означава поредния брой; второто – страницата, където записването е било вече дадено по-горе.

[3] Сегашното произношение ще бъде давано само когато в отклонението си от предишното ще има значение за четенето, при предположение, че може да се е било вече появило в Северен Китай още по онова време. Числото на знаците ще бъде давано само ако не е било вече дадено по-горе на означената за случая страница.

[4] 票; 剽; 縹; Ошан., зн. 170, 2921, 8181; Рюд., зн. 4299, 4301 и 4302.

[5] Де Гроот, ч. I, с. 55, чете сричкодумата „ки" като „гри".

4. 58. 蒲類 – пŏ-лē; част от нарочната титла на „поле-генерала", който трябвало да покори племето по-ле; първият знак – същият като в № 1; вторият – сегашно произношение „ле" или „лей". Същото записване се среща и за името на племето, а и на старото име на езерото Боркул – въобще всичко както в № 1. За втория знак вж Ошан., зн. 8108; Рюд., зн. 3399.

5. 58. 蒲離侯 – пŏ-лӣ-хŏ(у); най-пълно записване на името на племето и страната; първият знак познат; вторият – явно за подчертаване на звука „л", вж Ошан., зн. 872; Рюд. 3461; третият – сегашно произношение „хо(у)"; означава „княз" – вж Ошан., 5045, Рюд., зн. 2310 – и няма нищо общо с 河 – хо, река, вж Ошан., зн. 2996, Рюд., зн. 2283; предава отлично звуково „хор", „гор", „гар"[1]. Общо записването с трите знака съвсем сполучливо представя пълния вид на името „бо-л-гар", „бъ-л-гар".

6. 59. 蒲類澤 – пŏ-лē-дзьŏ; името на езерото Боркул; първите два – както в № 4 по-горе; третият – дзьо, значи езеро; Ошан., зн. 2449, Рюд., зн. 1591.

7. 59. 蒲陰 – пŏ-йин; част от званието на „български кан". Първият знак – както по-горе в № 1, 4, 5 и 6; вторият означава женственото начало, поради което и Де Гроот се пита дали тук не е поставено, за да означи и „южен бряг" – „крал на южния бряг на По-ле". Това е твърде вероятно и е в пълно съгласие с китайския начин на писане на чужди имена. В случая обаче знакът предава едновременно и звуково окончание „ин". Общо двата знака – „бъл-(гар)-ин"; за „йин" вж Ошан., зн. 8669, Рюд. зн. 6142.

[1] Де Гроот, ч. II, с. 83, казва, че „хо" не е нищо друго освен „хор", при което непроизносимото за китайците „р" е отпаднало; в ч. I, с. 139, особено за знака 侯 – „хо(у)", приема, че предава окончание като „гар", „гара".

8. 62. 卑 陸 – пѝ-лиŏк; първият знак – сегашно произношение; също и „бе“– вж Ошан., зн. 2275, Рюд., зн. 139; вторият – сега „лу“, вж Ошан. зн. 236, Рюд. зн. 3696. Първият звуково: „би“, „бе“, „бу“ или „бил“, „бел“, „бул“; вторият – „льор“, „лор“ или „лур“. Общо двата в малко изопачен вид – „бел-льор“ – „българ“.

9. 62. 番 渠 類 – пàн-кў-лѝ; твърде изопачено записване на тогавашното име на долина, която Де Гроот смята, че е Боркул, но която и да е, тя носи пак българско име. Предава навярно името под вида „бал-гу-ри“.

10. 63. 蒲 犂 – пŏ-лѝ; име на орда в Памир; първият знак – известен; вторият – вж Ошан., зн. 2488, Рюд., зн. 3467 – служи или да подчертае звука „л“, или за изразяване на окончание. „ри“ – „бъл-(га)ри“. Де Гроот смята, че с тези знаци се предава звуково „болор“, „булур“ и пр., както в следващото написване.

11. 63. 無 雷 – бў-лўи; първият се произнася още и „ву“, и „у“; вторият има сегашно произношение „ле“. Де Гроот чете „бо-лор“ и пр. Навярно съкратено „бъл-лар“ вместо „бъл-(г)-ар“, като „л“ замества „г“.

12. 64. 慓 沙 – Пиăо-шà; първият – твърде подобен по написване и еднакъв по изговор и на трите от с. 99, № 3 – титлата на Хо-ки-пинг, вж Ошан., зн. 8182, Рюд., зн. 5937; изгласян и в 1-ви, и 3-ти тон; произнасян още и „бйау“; вторият – или изопачено окончание, или за предаване на думата „сан“, както по-долу. Общо: или „бйал-шар“– „бъл-шар“, или „бъл-(гар)-сан“.

13. 64. 皮 山 – пѝ-сàн; първият – вж Ошан., зн. 6077, Рюд., зн. 4271 – възможно вместо 波 – „по“ или „бо“, вж Ошан., зн. 6098, Рюд., зн. 289, предпочетен поради тона. В случая произношението несъмнено е „бо“, защото същото име във Вей-шу е писано с 蒲, както в № 1 и др., но може в миналото да се е произнасял и той „бо“, както го чете Де Гроот, ч. II, с. 100. Използван за съкратено предаване на името „бъл(гар)“. Вторият знак не е окончание, а отделна дума

звание „сан“. Такова навярно е било званието на началника на ордата. Китайците най-често са означавали държавите с името или званието на владетеля, а ордата – със званието (или част от него) на началника ѝ. Дори и за собствената си държава не са имали отделно име, а са я наричали по рода на владетеля си: Хсия, Шан, Йин, Джоу, Цин, Хан и пр.

14. 64. 皮 戎 – пѝ-джŏн(г); първият – както по-горе № 13; вторият – вж Ошан., зн. 6810, Рюд., зн. 3155, сегашно произношение жун(г), означава „чужденци“, „варвари“, а също и „оръжие“ и „воин“; възможно е едновременно да предава и окончание „джор“ или „жар“[1], и значението „чужденци“. Общо: или „бол(гар)“ – „чужденци“, или „бъл-джар“ – „които са чужденци“.

15. 65. 墨 山 – бѝк-сàн; име на орда – „държава“, вместо само съкратеното – 山 – сан(шан), което, както вече видяхме, не е име, а звание (или част от званието); първият знак се произнася сега и „мо“, вж Ошан., зн. 248; Рюд., зн. 3971. Предавал е вероятно изопачено „биг(гер)[2] или по-възможно е и друго тогавашно произношение – „бъл(гар)“– сан.

16. 66. 鉢盧勒 – пò-лŏ-лѝк; първият произнасян също и „пот“ – бол[3], сегашно произношение „бо“, вж Ошан., зн. 5293, Рюд., зн. 308; вторият – сегашно произношение „лу“, вж Ошан., зн. 643, Рюд., зн. 3669; третият – вж Ошан., зн. 4694, Рюд., зн. 3650. Де Гроот[4] чете трите заедно „болор“. Обаче в такъв случай втората или третата сричкодума би била съвсем излишна и противна на китайския стремеж към съкращаване, защото „бол-лу“– бол-лур, и „бол-лик“– бол-лор. Много по-вероятно: „бол-лол-лик“ – бъл-гар-лък[5]. Но същото записване Де Гроот (ч. II, с. 83) чете и „по-ло-ли“, в

[1] Вж де Гроот, ч. II, с. 70; за същото окончание вж и проф. д-р Ив. Шишманов – „Критичен преглед на въпроса за произхода на българите“ и пр., с. 720-722.

[2] Вж проф. д-р Ив. Шишманов, пос. съч., по-горе, с. 724.

[3] Вж де Гроот, ч. II, с. 83, както и по-долу № 20.

[4] Де Гроот, ч. II, с. 75.

[5] Вж проф. д-р Ив. Шишманов, пос. съч., с. 722.

който случай общо – „бол-лор-ли“ – бъл-гар-и. Не е изключено китайците с едно и също записване да са искали да предадат и двата вида произношение.

17. 66. 鉢露羅 – пŏ-лŏ-лŏ; както и по-горе, Де Гроот чете „болор“, но също и тук в такъв случай единият от двата последни знака е излишен. Първият знак – както по-горе, № 16; вторият – вж Ошан., зн. 1389, Рюд., зн. 3667; третият – вж Ошан., зн. 901, Рюд., зн. 3624. Общо предават вероятно „бол-лор-лор“– „бъл-гар-лар“, нерядък случай на произнасяне на българското име от чужди народи.

18. 66. 愽洛爾 – пŏ-лŏ-ър (ел, р); обобщаващо записване; първият знак – еднакъв с този от № 2; вторият – вж Ошан., зн. 1385, Рюд., зн. 3632; третият – вж Ошан., зн. 3941, Рюд., зн. 4182. Де Гроот все чете общо: „болор“, „болер“. Но и тук много по-вероятно е „бо-ло-ър“ – „бъл-га-ър“ – „бъл-г-ър“[1], защото третият знак едва ли ще е даден, за да подчертае крайното „р“, което и без това се подразбира винаги, а за да посочи със своето особено и рядко произношение липсващия у китайците звук „ъ“.

19. 66. 波路 – пŏ-лŏ; сегашно произношение – „болу“; Де Гроот чете все „бо-лор“ и пр. Име на същата орда както в № 11. И тук „бол-лор“– „бъл-гар“, е най-вероятното четене.

20. 67. 鉢和 – пŏт-хŏ; първият знак – като в № 16 и 17. Де Гроот чете (ч. II, с. 82) „пот“ – бол, „хо“ – хор; следователно „бол-хор“, обаче „хор“ е равно на „гор“ или „гар“, така че – „бол-гар“. Едва ли по-сполучливо само с два знака китайците биха могли да предадат вярно звуково българското име.

21. 67. 波知 – пŏ-тй; първият знак – както по-горе № 19, вж и № 13; вторият – вж. Ошан., зн. 1078, Рюд., зн. 1315; сегашна произношение „джьо“, едва ли погрешно вместо 和 – „хо“, както е по-горе, а вероятно умишлено, за да

[1] За различните произношения „българ“, „българин“ и пр. вж проф. д-р Ив. Шишманов, пос. съч., с. 699 и сл.

се подчертае някаква разлика, ако ли не в произношението, то в това, че двете „държави“ – ордички, са стоели под началството на двама различни канове. Общо двата знака: „бол-джьо“, „бол-джар“. За подчертаване на различието възможно е да е използван някой местен говор.

22. 67. 勃律 – пŭ-лŭт; първият знак се е произнасял още и „пут“[1]; сегашно произношение „бо“, вж Ошан., зн. 4695, Рюд., зн. 302; вторият – „лю“ („люй“), вж Ошан., зн. 2576, Рюд., зн. 3757. Де Гроот чете все „болор“[2]. Обаче „пут-бул“, „лутлур“; общо: „пут-лур“, „бул-лур“, „бъл-гар“ – както и досега, дори между българи. Сравни със следващото записване.

23. 67. 布露 – пŏ-лŏ; изрично отбелязано като друго произношение на същата „държава“, № 22, по-горе[3]. Сегашно произношение на първия знак – вж Ошан., зн. 3860, Рюд., зн. 319 – „бу“– „бо“; на втория – „лу“, вж Ошан., зн. 1389 (използван и за написване на „Русия“), Рюд., зн. 3667. Общо – „бъл-(га)-р“. Първият знак и досега служи за обозначение на българското име, било използван сам, било като 布國 – „бу-гуо“ – „България“, „българска държава“, тъй като „гуо“ значи „държава“.

24. 67. 鉢羅 – пŏ-лŏ (пот-ло); име на орда; първият знак – както в №. 16, 17, 20 и др.; вторият – като последния от № 17. Де Гроот все чете „болор“. Обаче и тук явно „боллор“ – „бол-гор“ – „бъл-гар“, още повече че предава същото име, каквото и в № 20, което и сам Де Гроот чете „болхор“ – значи само „бъл-гар“.

25. 68. 布魯特 – пŏ-лŏ-тй; обобщаващо китайско записване на по-голямата част от „държавите“ в Западен Тиеншан и Памир[4]; първият знак – еднакъв с този от №. 23;

[1] Де Гроот, ч. II, с. 13, 14.

[2] Де Гроот, ч. II, с. 83, казва, че името „болор“ се среща и в записвания „по-ло-ли“, „пот-хо“, „пу-лут“ и др.

[3] Де Гроот, ч. II, с. 83, привежда извадка от Танг-шу гл. 221б, където е казано: „Голѣмия Пу-лут, който също така се нарича и По-ло...“ и т.н.

[4] Вж Де Гроот, ч. II, с. 84 и по-горе – с. 68-69.

за втория и третия – вж Ошан., зн. 1597 и 3166; Рюд., зн. 3700 и 5290. Общо: вероятно „бол-ло-ри“ – „бъл-га-ри“, обобщаващо името на всички тамошни орди.

26. 70. 畢 陸 – пӣг-либо̆к – име на същата орда, № 8 (с. 101). Сегашно произношение на първия знак – „бий“, „би“, вж Ошан., зн. 2569; Рюд., зн. 198; вторият – както в № 8. Общо: същото изопачено малко „бел-льор“, както и в № 8.

27. 70. 蒲 陸 – по̆-либо̆к, друг начин за записване на една от Боркулските орди, № 1 и 4; първият знак – както в № 1 и др.; вторият – както по-горе в № 8 и 26; обстоятелството, че замества втория от № 1 и 4 („ле“), показва вече ясно, че не е поставен, за да подчертава крайното „л“ в първия, а е със самостоятелно звуково значение, за да предаде в сегашния случай звуково окончание „рйор“ или още по-вероятно – „гйор“. Общо: „бол-гйор“ – „българ“. Изопачаването на окончанието навярно е поради доста по-късното записване.

28. 64. 蒲 山 – по̆-са́н(шан); име на същата орда както в № 13 и 14. Първият знак отбелязва съкратено – както напр. в № 1 и др. – цялото име – „бъл-(гар)“, а вторият само изразява звание.

29. 74. 蒲呼盧訾 – по̆-хо̀-ло̆-цу̀; име на български кан; първият знак – както по-горе в № 1 и др.; третият – както в № 16, вероятно разменен с втория – вж Ошан., зн. 3245, Рюд., зн. 2726; четвъртият – сегашно произношение „дзьо“, вж Ошан., зн. 1157, Рюд., зн. 1545. Записването предава или „бъл-гар-дзьо“, като „дзьо“ обикновено е окончание към лични или съставни имена у хунори и българи, или ако това е било име, то е съставено от звание – титла, а ако е съвсем лично, тогава би могло да се чете „бо-го-ро-цу“ – „бо-го-р-шу“ – „бо-го-(и)ш – „Богориш“, което е първоначалният вид на името Борис.

Към тези известни ни досега записвания би трябвало да се прибавят записванията на имената на: Лобнор – известното „Странстващо езеро“ на Свен Хедин, чието българско име е записано от китайците по четири различни начина; тогавашното име на езерото Еби-нор, което съобщава Е. Шаван[1]; името, с което служебно и досега бива записвано Боркулското езеро[2]. За съжаление не мога да прибавя записванията с китайски знаци на имената и на езерото Баграшкул (Па-ке-ла-ши-ху), нито на селището Болганди курган, защото досега никъде не съм могъл да ги видя.

Езерото, което сега е известно под името Лобнор, когато китайците са се запознали с него, е имало няколко имена[3]: Йен-це – Солено езеро; Йю-це – Черноводско езеро – китайски названия; Лин-хай и Цуан-лан – вече чужди за китайците имена, и следващите четири названия, означаващи „българско езеро“.

30. 85. 勃 海 – пўт-хӑй; първият знак – като при № 22; както вече видяхме, „пот“, „пут“ – „бол“; вторият, „хай“, означава море или голямо езеро – вж Ошан., зн. 4757, Рюд., зн. 2202. Обаче тук преди всичко предава окончание „гар“, макар и да е използван, за да покаже едновременно, че се касае до езеро. При написване на чисто китайските имена на езерото се употребява само знакът 澤 – „дзьо“ („це“) – езеро. Общо: „бол-хар“, „бол-гар“ – „българ“.

31.85. 渤 海 – пўт-хӑй; първият знак – вж Ошан., зн. 4695, Рюд., зн. 4350. Всичко останало – както по-горе, № 30.

32. 85. 蒲 日 海 – по̆-джӣт-хӑй; първият знак – както в № 1 и др.; вторият – вж Ошан., зн. 1470, Рюд., зн. 3105; третият – както по-горе. Де Гроот предполага предаване на Подшер или Подчор. Обаче първият знак винаги досега е приеман и от него за „бор“ или „бол“; вторият – „джиз“, „джит“, равно на „джир“ – дава „бол-джир“, „бол-джор“; третият навярно е тук, за да покаже, че се отнася до езеро, но и за да подчертае същевременно окончанието като „гар“.

[1] Е. Шаван, Западните турци, пос. съч., с. 270, бел. под черта.

[2] Де Гроот, ч. II, с. 161, казва, че макар и в географските карти името на езерото да се бележи – 巴里坤 – па-ли-кун; – 巴爾坤 – па-ел-кун; – 巴爾庫爾 – па-ел-ку-ел или – 巴爾庫勒 – па-ел-ку-ли, то служебното му записване и досега е останало – 蒲類海.

[3] Де Гроот, ч. II, с. 13, 14.

33. 85. 蒲 昌 海 – пő-ча̂н(г)-ха̋й; освен втория знак, който и досега се чете „чан(г)“ – вж Ошан., зн. 1508, Рюд., зн. 5390 – всичко друго както по-горе в № 32. Общо: „бол-чар“ – „бол-чар-хай“ – българско езеро.

34. 85. 布 爾 哈 齊 – пő-ъ̋р(ел)-ха̄-ци̋; старото име на езерото Ебинор, северно от Западен Тиеншан. Шаван чете „бул-гха-ци“. Първият знак – като в № 23; вторият – като в № 18; третият – вж Ошан., зн. 1175; Рюд., зн. 2201; четвъртият – вж Ошан., зн. 2712, Рюд., зн. 5004. Без никакво съмнение предава името под вида „бъл-гхар-ци (бъ-л-гхар-ци)“.

35. 84. 蒲 類 海 – пő-лē-ха̋й; служебно записване на старото име на езерото, запазено дори и досега, което иначе е писано като Боркул, както се вижда на предната с. 106, бел. 2. Първият знак – както в № 1 и др.; вторият – както в № 4; третият – както по-горе в № 30-33. Общо: „бо-л-хар“ – „бо-л-гар“ – българ, като последният знак служи, за да покаже, че името се отнася до езеро. Но че този знак не е поставен само за да покаже, че се отнася до езеро, а главно за да предаде звуково окончанието, личи от обстоятелството, че в никое друго записване името на това сравнително твърде малко езеро не е придружено със знака „хай“ – море, а винаги със знака 澤 – „дзьо“ – езеро, както това се вижда и в № 6 на с. 100 по-горе.

Дотук бяха предадени тридесет и пет различни записвания. При това те не са всичките, а само ония, за които разполагам сега с точните им изписвания с китайски знаци. Също така не са включени такива записвания (като напр. на името на р. Булунгур – 布 隆吉), за които не мога с увереност да твърдя, че означават, макар и преиначено, българското име.

Като разгледаме така подредените различни записвания, ще установим:

I. За първата, коренната сричка на името във всички тези 35 записвания са използвани следните знаци: 蒲 – „пő“ или „пӯ̋“ – в 12 записвания, а именно в № 1, 4, 5, 6, 7, 10, 27,

28, 29, 32, 33, 35; следва знакът 鉢 – „пȍ“ или „пȍт“ в 4 записвания, а именно в № 16, 17, 20, 24; в 3 записвания е употребен знакът 布 – „пō“ или „бō“, и то в № 23, 25, 34; в по 2 записвания са използвани следните 4 знака: 博 – пő, бő, в № 2 и 18; 皮 – „пи̋“ или „бő“, в № 13 и 14; 波 – „пȍ“ или „бȍ“, в № 19 и 21 и 勃 – „пӯ“ или „пӯт“, в № 22 и 30; всички останали първи знаци са използувани само по един път. Най-често използваният като първи знак 蒲 – „по“, „пу“, вероятно заместващ „бол“, е бил употребен както за записване името на цялото племе и останалите малки ордички в областта на Източен Тиеншан, така също и за орди в памирската група, а освен това и за географски названия на долини или езера по всички места, където са били означени орди от това племе – Източен Тиеншан, Памир и сегашното езеро Лобнор. Той е бил уеднаквяван изрично с почти всички използвани знаци, дори и със знака 番 – „па̂н“ или „фа̂н“, който е особено изключение.

За ордите от припамирската група са били използвани най-вече знаците 鉢 – „пȍт“, „бȍл“, който по-подчертано предава цялата първа сричка на името, и 無 – „пӯ̋“ или „вӯ̋“ – същият, който е бил употребен и за записване името на Бу-джонг през 569 г. пр.Хр. За ордите при Каракорум са били използвани знаците 布 – „пō“, „пӯ“ или „бӯ“ заедно с 勃 – „пӯ“ или „пӯт“, като изрично е указано, че се отнасят до едно и също име. Знакът 布 – „пō“, „пӯ“ или „бӯ“, е изпол-зван и за написване името на езерото Булгарци, сегашното Ебинор. Същият знак е използван и досега за написване на българското име.

II. Имената на трите ордички, които не спадат нито към памирската група, нито към тази от Източен Тиеншан, са записани с особени знаци, които не се срещат в другите записвания, освен знака 漂, който е подобен на знаците, употребени за написване титлата на Хокипинг – Пиао-ки-гене-

рала, но които все пак биват пряко или косвено уеднаквявани със знака 蒲, най-често използвания при записванията знак. В два случая при тази група е бил използван знакът 皮 – „пи“, и то навярно не по погрешка вместо знака 波 – „пò“, а нарочно, поради по-подходящ глас (тон). В случая това изглежда е било особено важно, защото всички имена на тези ордички са записвани в действителност само с по един знак, като втория само при едно изключение 皮戎 – „пи-джон(г), и не са в никакъв случай окончания, а особени думи, изразяващи звание, сан. Най-после бил е употребен и знакът 墨 – „бйк“.

III. Както видяхме, най-често във всички съчетания е бил употребяван знакът 蒲–. Той е от втори глас (тонъ), чрез който най-добре се подчертава ударението на първата, коренната сричка на името. Също от втория тон са 博 и 皮; употребени в по две съчетания са 無, 墨 и използвани само по веднъж. За написване на първата коренна сричка са използвани знаци от втори глас (тон) – 18 на брой, повече от половината. По брой следва знакът 鉢, употребен в 4 съчетания. Макар и най-ясно изразяващ звуково първата сричка „бъл“, този знак е от първи глас и не е така подходящ за предаване подчертано ударение в първата сричка на името. От първи глас са и 波, употребен 4 пъти; 卑 и 番 – само по веднъж. При всички останали съчетания употребените в първата сричка знаци са все от четвърти тон, който, макар и не така подчертано, все пак твърде добре предава ударението над първата сричка. Такива са знаците: 術, 勃, 渤, 墨, 驃, 漂, от които първият участва в 3, вторият в 2, а останалите в по едно съчетание. При това първите три от тези знаци предават и особено добре звуково първата сричка „бъл“, като единият от тях (първият) служи и досега за написване на българското име. И така, записвания с втори и четвърти глас – най-подходящите за написване на първата сричка от името – имат всичко 27 от разглежданите 35; ос-

таналите 8 са от първи глас, а от трети тон, най-неподходящия, няма нито едно записване.

Китайците, за които вече видяхме, че тонът (гласът) е от най-голямо значение, са подбирали най-често ония знаци, които заедно със звука, доколкото вярно са го схващали, са предавали по-вярно тона. Изключенията, при които изгледа, че са предпочели да предадат по-вярно звука, а после тона, може и да се дължат на някои говорни различия, където или ударението не е падало върху първата сричка, или е било разпределяно.

Най-често използваният като първа, коренна сричка знак е 蒲, произнасян „по“ или „пу“, обаче от съпоставянето с другите знаци, с които е бил заместван, се установява, че в случая той е бил употребяван за звуково предаване на сричката „бъл“, защото употребата на знаците 無 – „ву“, и 墨 – „бик“, който звучи още и „мо“, изключва възможността за звук „п“ в началото; употребата на знаци с различни гласни, като „о“, „а“, „и“, „у“ и др. сочи, че се цели заместването на неизразимия „ъ“, върху който пада и подчертаното ударение в най-многобройните случаи. Употребата пък на 鉢 – „пот“, и 勃 – „пут“, изразяващи звуково „бол“ и „бул“, изключва почти напълно вероятността за крайно „р“ в първата сричка, освен в някои говорни преиначавания. Обстоятелството, че гласната в сричката най-често е несъмнено „ъ“, още повече изключва крайно „р“. Трябва, разбира се, да се предполага, че в областите на Лобнор, Памир и Каракорум името ще да е било чувано от китайците и от устата на небългари, които може да са произнасяли първата му сричка не „бъл“, а „бол“, „бул“, „бур“, че дори „буг“ и „биг“.

IV. Дали вторият знак, който най-често е звучал „ло“, „ле“ и „ли“, е бил поставян да подчертае изгласяващо „л“ в края на първата сричка, или да акцентува върху втората – „гар“ (чрез „лар“), не е от такова голямо значение. Имаме обаче случаи, при които несъмнено този знак е бивал поставян, за да предаде втората сричка именно там, където знак

със същото или подобно произношение е бил поставян като трети или пък където още първият е съдържал указание за изгласящо „л“, както е напр. при съчетанието „пот-ло“ (№ 24) и др. Но че името несъмнено е съдържало и втора сричка и че тя е звучала „гар“, вече ни доказва не само записването „по-ли-хо“ (№ 5), което след всичко установено дотук може да се чете само „бъ-л-гар“, обобщаващите записвания, като напр. „по-ло-ер“ (№ 18), записванията на старото име на езерото Лобнор, като напр. „пут-хай“ или „по-джит-хай“, записванията, като напр. „пот-хо“ (№ 20), но също така и старото име на езерото Ебинор „по-ел-гхар-ци“ (№ 34) – записвания, които обхващат всички групи, както и да бъдат разпределяни те.

V. Напълно естествено за китайския начин за записване българското име се среща в няколко случая съкратено само до една – коренната му сричка. Но и в тези случаи то е било съчетано с друга дума – било титла или някакво звание, било с друга някоя дума или особено окончание – напр. „ин“, като в названието на „по-йин“– княз (№ 7).

Забележителното е, че освен в тези случаи, които са сравнително малко, името се среща съкратено само до една сричка единствено в изписването на имената на ония три ордички, които образуват особена отделна група не само по начина на записване на името им, но и по тяхното положение. Това са ордичките Пиао-ша (№ 12), Пи-сан (Пишана, № 13 и 14) и Сан или Бик-сан.

Вероятно положението на тези три ордички е било малко по-особенно от това на другите, разгледани по-горе. Те не са били нито погранични орди, нито са били отдалечени твърде от средището на племето; отиването до тях е било сравнително съвсем леко и бързо. Бик-сан напр. е бил само на неколкостотин ли от Йен-ки – седалището на българския наместник за част от Таримската котловина. Другите две са били по-отдалечени, но не са съществували никакви особени препятствия – пустинята не е била препятствие за хуновите, не е затруднявала достъпа им до тях. Макар че е имала и стражеви задачи, Бик-сан е охранявала рудниците

за желязо в планината югоизточно от Баграшкул, а останалите две ордички – пътищата към и през Тибет за Индия. Те ще да са били твърде по-малки, вероятно сборни и често сменяни. Техните предводители навярно са били също временни и не са носили винаги канско звание. Изглежда са носели звание, което е било или просто „сан“, или в което „сан“ е било особено изпъкваща съставка. Местното население ще да е свикнало да нарича началниците на тези орди вместо с личните им имена просто с тяхното звание „сан“, „българ(ски) сан“, което е означавало „български предводител“ или нещо подобно. И навярно защото най-често е била сменяна ордичката при железните рудници, предводителят е бил наричан съвсем накратко само „сан“ вместо „българ-сан“ или както китайците са го записали, „бик-сан“.

Като звание на по-низши предводители „сан“ не е било известно на китайците и отначало са го възприели като име, още повече че за тях званията са често и лични имена. После дори и да са осъзнали грешката си, поради своята педантичност те са продължавали да се придържат към стария начин на записване, като само пред „сан“ са поставили името по съкратен до един знак начин, като напр. „бик“ или „пиао“, или „пи“ („по“).

За отбелязване е, че при всички записвания имената на тези три ордички, както и въобще в записвания, при които името е било съкратено само до един знак, избирани са били знаци, които се произнасят във втори или поне четвърти тон (глас). Така от седем различни съчетания пет са от втори глас, едно от четвърти, а седмото от първи, обаче с изрично отбелязано произношение и в четвърти тон.[1] Това показва, че китайците са познавали добре и са държали да предадат отличителната особеност на българското име, състояща се в подчертаното ударение върху първата сричка.

А всичко това навежда на мисълта, че по-редките случаи на записвания със знакове от първи глас (тон) ще да са не случайни грешки, не и особено старание да се предаде до

[1] Ошан., зн. 8182 го отбелязва както в първи, така също в трети и четвърти; Рюд., зн. 5937 – както в първи, така и в четвърти глас.

възможно най-голямо съвършенство звуково първата – коренната сричка на името, а да се означи някое говорно различие, при което ударението не е било вече върху първата сричка или не е било така подчертано. Както се спомена и по-горе, навярно китайците твърде често са чували българското име и от чуждородци, произнасяно по-малко или повече видоизменено. А че такива изговорни различия са били отбелязвани от китайците, няма съмнение. Сами те на няколко места указват направо или косвено на такива различия. Напр. Голямата Пул-лут, която се нарича също „по-ло“ и т.н., както и различието, което правят в двете обобщаващи имена „по-ло-ти“ (№ 25), „по-ло-ър“ (№ 18) с „по-ло-ло“ (№ 17), показва колко добре са схващали и са се старaели да предадат всички говорни различия.

Да се спрем най-напред на двете обобщаващи имена „пŏ-лő-тӣ“ и „пő-лō-ъ̋р“. При „по-ло-ти“ първият знак е от четвърти глас (тон), вторият – от трети, третият – от четвърти, което сочи на едно произношение – „бъ̀л-га-рѝ“, с ударение на първата и последната сричка; при „по-ло-ър“ първата е от втори тон, втората – от четвърти, и последната – от трети. Това навярно иска да изрази произношение като „бъл-гъ-р“, при което първата сричка запазва подчертано ударение, но и втората, която тук отчасти бива сливана с третата (в китайското записване), има също така, макар и по-слабо, ударение. Дали освен ударенията не е имало и някаква разлика в звуково отношение, която също ще е трябвало да се предаде по този (чрез тоновете) начин, е трудно да се каже. Разликата между тези две записвания, която все пак не е много голяма, и „пò-лō-тő“ е, напротив, особено силна. Тук първият знак е от първи тон, вторият – от четвърти, и третият – от втори, което ще рече, че първата сричка е била въобще без ударение, втората – със слабо ударение, като най-подчертаното ударение е било запазено за третата сричка – „бъл-гà-ръ́“, или нещо подобно.

Разликата между „пӯ-лӯт“ (№ 22) и „пō-лō“ (№ 23) явно не е в тоново отношение – както първите, така и вторите срички и на двете записвания са все от четвърти глас. Тук различието е само в звуково отношение: първото вероятно

предава „бул-гър“ или „бъл-гър“, докато второто записване несъмнено е „бъл-гар“.

Различието между пò-тѝ (№ 21) и пòт-хő (№ 20) е вече както звуково, така и тоново. Първите срички и в двете съчетания са от първи глас, показващ липсата на ударение; втората сричка „ти“ при „пò-тѝ“ е също от първи глас; днешното ѝ произношение „джо“ не е изключено да е било изяснено още по онова време. В такъв случай записването е предавало вероятно „бол-джар“ без различие в ударенията на двете срички. Знакът „хо“ обаче от „пòт-хō“ може да бъде само от втори или четвърти глас, което ще рече със силно подчертано ударение. Записването е целило вероятно да предаде произношение „бъл-гàр“, а може би и „бал-гàр“, както напр. в Българѝя. Разликата е твърде ясна за всяко ухо. „Болджар“ е навярно чуждородно или произношението му е под чуждо влияние.

Такива чуждородни говорни изопачавания в произношенията има още няколко.

Пӣ-джőн(г), (№ 14). Това записване приехме като едносрично (вж по-горе), означаващо името на една от трите ордички – ордата „пӣ-сáн, и това приемане е най-вероятно, защото вторият знак и при „пи-джонг“ означава на китайски „чужденци варвари“. Обаче не е изключено китайците – нещо твърде обикновено за тях – да са искали в случая да предадат едновременно както значението „чужденци“, така и действително чуто окончание, звучащо „джор“ или „джар“. Тук и първия, и вторият знак са от втори глас и ако приемем, че името е било предадено с две срички, то навярно ще е гласяло „бӣл(бòл, бòр)-джàр“ със силно подчертани ударения и на двата слога.

Записването пò-лő-лӣк (пòт-лő-лӣк; пòт-лő-лӣ), № 16, може да се предполага, че еднакво е целяло да предаде името или под вида „бъл-га-ри“, или „бъл-гар-лък“, но не е изключено китайците само с едно записване да са искали да предадат и двата вида. Първият знак е от първи тон, което значи със съвсем слабо ударение; вторият е от втори със силно подчертано ударение, а третият е от четвърти глас със също така силно ударение. Това би давало следните че-

тения: „бъл-гàр-лък“, което е по-вероятно, и „бъл-гá-рѝ“, което все пак не съвсем изключено. „Българлък“ е чужд вид на изричане на българското име, добре известен почти из цяла Азия.

Записването „по-лиок“ се среща с три различни първи знака, от които единият (№ 8) е от първи глас, а другите два – от втори (№ 26 и 27). Тези различия както в звуково, така и в гласово отношение показват големи колебания относно произнасянето на този вид на името. Вторият знак „лиŏк“ е от четвърти тон и вероятно и в трите случая ще е звучал приблизително „гйòр“, със силно ударение върху тази сричка. Различните видове навярно са били: „бил-лйòр“ или „бел-гйор“ (№ 8); „бел-гьор“ (№ 26) и бóл-гйòр (№ 27) или дори „бъ́л-гйòр“.

Записванията „пŏ̃-джӣт“ и „пŏ̃-чáн(г)“ (№ 32 и 33) показват също така значително колебание както в звуково, така и в гласово отношение. Наистина и тук първият знак е все един и същ с подчертаното ударение от втори глас; вторият – „джит“ (№ 32), е от четвърти глас и следователно името ще е било чувано като „бъ́л-джйр“ или „бъ́л-джòр“; при № 33 вторият знак е от първи тон, така че общо: „бъ́л-чар“ или „бъ́л-джар“, със силно подчертано ударение само върху първия слог.

Видът, под който е записано старото име на сегашното езеро Ебинор – „пō-ё̄л(ър)-хā-ци̃“, показва чужд изговорен вид само с окончанието „ци“, защото самото име е предадено съвсем така, както се произнася и сега от българи – „бъ-л-гàр, обаче „ци“, дори да е и сегашното окончание „ци“, много често употребимо към географски имена, учудва с подчертаното си силно ударение.

От изложеното дотук се вижда, че още в ония далечни времена българското име е звучало все пак така, както и сега и че говорните отклонения не са били твърде големи въпреки грамадните разстояния, върху които българското племе е трябвало да пръска своите орди. Околните племена и народи не са могли да окажат голямо влияние върху тези пръснати орди по отношение произнасяне на името. Някои сравнително по-големи говорни отклонения, които са отбе-

лязани в околопамирската област, се дължат навярно на това, че там китайците са чували името и от небългари, а и от местни чуждородци.

Същото се отнася вероятно и за две от записванията на старото име на езерото Лобнор (№ 32 и 33), което било оградено от юг и запад с небългарски оазиси.

Проф. д-р Ив. Шишманов в своето особенно грижливо проучване „Критичен преглед на въпроса за произхода на българите...“ е дал пълен списък на различните начини по които е било произнасяно името „българин“ както в Европа, така и в Азия. Освен многобройните различни начини на произношение в Европа и Предна Азия той успял да намери и няколко записвания от китайски, които са били дадени от Брайтшнайдер, предадени навярно по английския начин на Wade, а също и от Хирт. Според Хирт в „Суи-шу“ (книги на династията Суи, 589–618 г.) се намирало отбелязване със знаци, които той чел „пей-ю“ и които навярно предавали произношение „бей-юр“. Брайтшнайдер давал името на гр. Болгар на Волга, както било отбелязано в китайска карта по време на монголското владичество (династия Юанъ, 1280–1360), в която името било отбелязано Bu-sz'a-rh, което било погрешно вместо Bu-li-a-rh, както по-правилно било дадено в Си-пей-ти.

Книгите на династия Суи не могат да се сравняват с тези от Хан и най-вече от старата Хан, които са писани с недостигната при Суи точност и яснота. Но навярно името все пак ще е било предадено със знаци, които са давали на Хирт основание да ги чете „бей-юр“ – „буй-ар“ – „бул-гар“. Тази работа на Хирт не съм виждал и нищо повече за това записване не мога да кажа.

Не съм виждал също така, а едва ли някога ще видя и работата на Брайтшнайдер. Но струва ми се, че надали ще е имало някаква грешка и че и двете записвания ще са били верни от китайска гледна точка. Това ще са били два различни опита да се предаде името по-точно. В картата то било дадено със знаци, които Брайтшнайдер преписвал с Bu-sza-rh. Какъвто и да е бил първият знак, щом той е бил четен от Брайтшнай-

дер „бу“, вероятно е съдържал в себе си възможността при чужди имена да предполага в края си изгласящо „л“ или „р“; знакът, предаден от Брайтшнайдер с „sza“, навярно е бил един от няколкото с подобно произношение знаци, които сега се произнасят „джи“, и е твърде удобен за предаване на окончание „джар“ или дори „гар“, което става още по-вероятно поради присъствието и на трети знак, с който се подчертава изгласяне на „р“. Така името вероятно би имало приблизително следното произношение: „бул-джи-ър“ – „бул-дж-ър“ – „бул-гър“ или „булгар“, тъй като в случая при известното китайско омаловажаване на звука „джър“ би могло много добре да предава „гър“ или „гар“.

Вторият начин на записване също така би бил напълно правилен; и тук „бу“ би могло да предава „бул“ или „бур“, като знакът „ли“ е бил поставен, за да засили изгласящото „л“ в първата сричка или дори по-вероятно, да замени липсващото „г“, а „rh“ навярно е също от ония знаци, които се чуват „ър“. Името в такъв случай би взело следния вид: „бул-л-а-ър“ – „бул-г-а-ър“ – „бул-гаа-р“ – „булгар“. Нито едно от тези две записвания не може да се сметне за погрешно, защото и двете предават по твърде задоволителен начин звуково името Булгар на крайволжкия български град. Вярно е, че са съществували, както проф. д-р Шишманов казва, разновидности на името като „булар“, „бюлар“, „бюлър“ и „билер“, но това са все изопачени от чужденци говорни видове. Едва ли би могло обаче да се помисли, че съставителите на картата по времето на Юан са черпили своите сведения за името от чуждородци, когато съцевременно са владеели гр. Булгар и неговите жители, чийто език им е бил все пак твърде близък и са можели да чуят от тях най-вярното произношение на името. При това, като се има предвид твърдението на проф. Шишманов, че самият той лично е чул от един „татарин“, който не знаел нито дума руски, да произнася името не „Булгар“, а „Българи“[1] и се приеме – нещо, което е по-вероятно – че името на града, поне в българско време, не е било Булгар, а Българ, то и в такъв случай тези записвания както в картата така и в „Си-пей-ти“ ще са съвсем верни.

Записванията в „Суи-шу“ са с повече от половин до цяло хилядолетие по-късни от тези на Хан – едничкото време, което засега ни занимава, и ако все пак се спрях на тях, то е, че те, макар да са толкова по-късни, вероятно са направени с подобни знаци и по подобен начин на ония от времето на Хан, а това показва само колко старателни са били летописците от времето на Хан. Защото, докато тези от Хан не ще да са знаели нито хунорски, нито български, онези от Юан, ако самите те не са били монголи, т.е. потомци на хунори, най-малкото са били длъжни да знаят и са знаели добре поне монголския език.

[1] Проф. д-р Ив. Шишманов, пос. съч., с. 722, пише: „Българи“, така чухме името от един татарин в самата някогашна столица на волжките българи, недалеч от така наречената „Малка джамия“, гдето са погребани няколко мюсюлмански светци и гдето ежегодно идат на поклонение дори мохамедани от Бухара. Тоя татарин не разбираше ни дума руски.“

V. МЯСТОТО И ЗНАЧЕНИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ В ХУНОРСКАТА ИМПЕРИЯ

Според началата на хунорското държавно устройство империята се е разделяла управително, народностно и военно на три главни области: средищна област, ляво (източно) и дясно (западно) крило. Всяка от тия три области е заемала толкова обширни землища, че въпреки сравнително немногобройните им населения са изглеждали дори и на китайците като отделни големи държави. Както средищната област, така и крилата са включвали по няколко племена, едни от които основни, отначало съставящи част от хунорската държава, а други – присъединени по-късно, като обединението на някои от тях е било извършено насила. Имало е, както вече видяхме, такива присъединени племена и от хунорски произход.

Естествено, мощта на империята се е основавала върху старите първични племена, които ще да са били смятани за най-верни и надеждни нейни защитници. Във всяка област е имало по едно племе, навярно най-голямото и най-старото в областта, което е било смятано, като най-привързано към държавата, за средищно основно племе. Върху тези средищни, основни племена е лежала главната тежест както за защита на областта, така и за запазване на нейното единство. Възможно е в средищния онгъл на тия главни, основни племена да са се намирали и дворовете на върховните областни канове. При него, върховния управител и главен войскови предводител на областта, ще да са се намирали и другите канове, назначени в средището на дадената област. Естествено, тук се е намирал и великият кан на средищното за областта племе.

В средищната област начело е стоял кан-ю, като върховен управител не само на империята и на областта, но същевременно и като велик кан на главното, средищното за областта племе. В крилата пък като върховни управители са

бивали назначавани неговите синове, а ако не е имал синове или са били още невръстни – братята му, известните ни вече догри (токи), кокле и др. канове, но също така и дзиток, кутригур (кутохо) и уногур (унгуте) канове, които не са били от рода на кан-ю, а вероятно от родовете на местните средищни племена.

А тъй като твърде често кандогри (назначения върховен управител) е бил още твърде млад и недостатъчно опитен юноша, а заместниците му – още по-млади, то той е бил подпомаган както в управлението, така и в предводителстването на войските от друг някой по-възрастен воин – кан, на когото е можело да се има пълно доверие, който ще да е бил самият твърде близък на рода на кан-ю, а отдруга страна, и достатъчно влиятелен в дадената област. И навярно най-често това ще да е бил великият кан на даденото средищно племе, постоянният предводител на племенните войски – може би дзиток кана в областта. Разбира се, когато кан-ю е бил вече възрастен и неговите синове – опитни военачалници, или пък когато е назначавал поради малолетство на синовете си своите братя на тези кански длъжности, тогава по-малко ще да се е чувствало влиянието на племенния кан вън от неговото племе, но и тогава той ще да е бил главен помощник и сътрудник на тези канове. Сам той, произхождащ от първия род на племето си, несъмнено е бил многократно сродяван с рода на кан-ю. Така племенният кан често се е явявал като вуйчо или дядо на тези догри, кокли и др. такива канове, които са се намирали при племето му и повечето от които при смените, съпровождащи смяната на самия кан-ю, са оставали завинаги да живеят като обикновени канове в неговото племе.

Така върху великия кан и неговия род заедно с цялото средищно племе на областта са тежали в действителност най-отговорните управителни и военни задачи на даденото крило. Това племе трябвало да отделя необходимите орди, които са бдели за привързаността на другите племена, особено на ония от нехунорски произход. То е трябвало да спомага за превръщането на такива племена в хунори, т.е. за вливане на хунорска кръв в поколенията на такива племена,

както и за възпитанието и обучението на подрастващите в хунорски обичаи, разбирания и начини на воюване. То трябвало да пази важните погранични точки, пътища, ключови местности и др. в землището на цялата област.

Голямото разширение и обединение на Хунорската империя било завършено по времето на Мо-тун и сина му Киок. Но още преди това, преди Тобан, държавата е имала вече твърдо установени средищната си област и двете си крила заедно с техните основни първични, средищни племена. Когато Мо-тун заел престола, българското племе не само било вече в състава на държавата, а било и в западното ѝ крило, като негово основно средищно племе. Че това е било така, личи ясно от сведенията в китайските летописи. От времето на Тобан китайците вече живо се интересвали от всичко, което ставало в земите на север, като записвали получените сведения. Самият Мо-тун, а също и Киок им съобщавали за всички свои завоевания и разширения на държавата, а също и за разместванията, които извършвали. Ако случайно нещо не им било съобщено направо, те пък научавали чрез своите пратеничества, и то с доста много подробности, какъвто напр. е бил случаят с изместването на осуните и гоатсите и др. И, разбира се, те в никой случай не биха пропуснали да известят за преместване на такова голямо племе, каквото са били българите, ако това би станало в ония времена. По тия времена те дори не споменават името „българи“. Това не означава, разбира се, че те тогава не са чували нищо за племето, което по-късно толкова силно е занимавало любопитството, въображението и омразата им, а само че онова, което са дочували за него, не им е изглеждало от особена за тях важност. Наистина едно късно предадено съобщение – в „Хоу-хан-шу“, говори за българите, че те някога разгневили силно кан-ю и той ги изселил далече на запад от техните дотогавашни живелища.

Съобщението гласи: „По-ле беше първоначално голяма държава. Докато западът принадлежеше на Хан-но, кралят на държавата се провали пред кан-ю и този бе така разгневен против него, че изсели от По-ле повече от 6 хиляди и ги въдвори в дясната област на Хун-но и при това „в страната О-окъ“, която според това съобщение, била на „90 дни път с кон“[1].

Явно е, че поне така, както е предадено, това съобщение е измислено. Ако събитието се беше случило по време на Тобан или преди него, то съставителите на „Шъ-ки“ биха го знаели и не биха пропуснали да го отбележат. То не е могло да стане и по-късно, нито по времето на Мо-тун, нито на Киок, защото те дори да биха пропуснали да съобщят за това, китайците сами чрез своите пратенчества биха го научили най-късно поне от Чан-киен, който бе донесъл толкова важни сведения за „западните земи“. При това по това време племето е не само на мястото си, но взема и найживо участие в отбиване на китайските нападения върху средището на хунорската държава, още по-късно пък племето наистина вече се изселва на запад, но не защото е „разгневило“ кан-ю, а защото не е искало да приеме подчинение, както сторил единият от двамата кан-ю, които тъкмо поради това се били разделили. Но в съобщението има и нещо, което отговаря на действителността. Българите са били наистина голямо племе и наистина от тях са били отделяни орди, изпращани на запад със стражеви и други задачи, където те трябвало да останат за постоянно. Една такава орда е била изпратена, както знаем, чак в прикавказката област, горе-долу толкова далеч, колкото се казва и в съобщението на „Хоу-хан-шу“ – 90 дни път на кон.

[1] Де Гроот, ч. II, с. 161, смята това съобщение за басня, каквото е и в действителност. Обаче в тази приказка има и частица истина. Китайците се бяха оплаквали на Мо-тун, че десният „хиен-крал“ – кан-догри, ги бил нападал, а Мо-тун съобщава, че го бил „наказал“, като го изпратил да покори западните земи, след като изгонил гоатсите. Не е чудно тогава китайците да са дочули, че по този случай българите са завладели земи на 90 дни път с кон, далече от Ку-су (Турфан) – нещо, което тогава не са повярвали за възможно, и поради това не са отбелязали в летописите си. А това ще е било първото известие, достигнало във вид на неповярван слух до китайците за завладяването на прикавказките земи. Възможно е по-късно те да са получили достатъчни потвърждения за това събитие и свързвайки го погрешно с „наказанието“, за което се говори в писмото на Мо-тун, са измислили съобщението, написано в „Хоу-хан-шу“.

И тъкмо това забъркано и невярно съобщение в тази си част, която отговаря на действителността, е в потвърждение, че българите са били още отпреди времето на Мотун главното, средищното племе на западното крило. Разбира се, същностните ясни и недвусмислени потвърждения за това се намират в съобщенията на „Циен-хан-шу" за множеството български орди, пръснати из „западните земи", както и съобщението на сириеца Мар Абаз, за когото вече достатъчно става дума. Но тъй като описаните в тези съобщения събития изясняват положението на българите, нека си припомним, и то по-подробно, самите събития.

В 177 г. пр.Хр. китайският император се оплаква, че въпреки „подаръците", които той ежегодно правил на канЮ, „десният хиен-крал" бил „напуснал държавата си" и с войските си нападал китайските земи, избивал войниците и офицерите и – най-лошото, прогонил варварите, на които било възложено (от китайците) да пазят укрепените граници. Навярно китайският император се е бил оплаквал за това на два пъти писмено, защото през 176 г. Мо-тун вече му пише, като заявява, че това е отговор на две писма, и говори за оплакванията му против десния „хиен-крал"[1].

Ето и това Мотуново писмо, което дори и да не е предадено съвсем вярно и дословно, заслужава особено голямо внимание:

„Великият кан-ю на хунорите, когото Небето е въздигнало на трона, се осведомява почтително дали императорът е свободен от грижи. По-рано императорът бе преговарял с мен върху приятелски отношения. Аз претеглих мислите на неговото писмо, чувствах се съгласен и се радвах. Но тогава властите на Хан в граничните области на десния „хиен-крал" се отнесоха високомерно и обидно. Този (десният кан), без да пита за одобрението ми, позволил срещу това на Хогило Холаноси и на други да се противопоставят на властите на Хан по съответен начин. Така се разруши договорът между нас, двамата владетели, в братските ни отношения се появи една пукнатина. Отново ме настигна едно

[1] Де Гроот, ч. I, с. 74, 76 и сл.

писмо от императора, в което той се оплаква. Аз му изпратих вестоносци с писмен отговор, но те не се се завърнали и още по-малко са пристигнали тук пратеници от Хан.

Поради тук изложените причини (смятам, че) Хан не е миролюбиво настроен спрямо мен; съседната държава не е вече съюзена с мен, затова аз наказах десния „хиен-крал", който въз основа на обноските на по-нисши служащи (на Хан) унищожи нашия договор със задачата да намери гоатсите на запад и да ги срази. Чрез благословията на Небето, боеспособността на началниците и войниците и силата на моите бойни коне той унищожи гоатсите, всички там обезглави, смаза и подчини. Тогава той покори Лолан, Осун, Хокут (Уйгур) с 26 прилежащи държави; така тези всички са превърнати в хуно(ри) и народите, които опъват лъка, са вече сега обединени в едно семейство.

Тъй като земите на Севера са сега здраво под моята власт, желая да сложа оръжията, да дам спокойствие на предводителите и войниците си и да се погрижа за конете, затова да отстраня нашите спорове и да подновя предишното съглашение, така че на граничното население да бъде обезпечено спокойствието, което отговаря на настъпването на старостта. Бъде ли дадена възможност на младежта да отрасне и могат ли възрастните и старите да останат на родния праг, тогава ще живеят поколение на поколение в мир и радост. Не съм получил никакво изявление от императора върху това и изпращам за това Хеуциен, един интендант на вътрешния двор, да ти предаде почтително това писмо. Желая да ти предложа една камила, два ездитни коня и две впрегатни четворки за твоята кола. Ако ли императорът не би желал щото моите хун-но да наближават укрепените граници, то тогава нека заповяда на своите чиновници и хора от народа, колкото и далеч да живеят, да отпратят веднага, щом като пристигне там моето пратеничество. В течение на шестия месец ще се намира (ще се намирам?) в Син Уонг."

Зад дипломатическите си изрази това писмо ни разкрива някои твърде интересни подробности за тези тогавашни събития, вината за които била стоварена върху „по-нисши служащи" на Хан и върху десния кан. Докъде на запад са

стигнали тогавашните завоевания на Мо-тун и неговия десен кан-догри, писмото наистина не казва, но явно е, че ако Мо-тун не е бил завладял кавказките области при походите си на запад преди около двадесет и пет години, когато присъединил киргизите, то най-късно сега вече това ще е било станало. Дали и тези области край Кавказ и бреговете на Черно и Каспийско море и реките Дон и Волга не се подразбират между споменатите „26 прилежащи държави"?

Този втори поход, както личи от писмото му, пък и оплакванията на Хан, не ще да е воден лично от Мо-тун, ако и в своя отговор китайският император да загатва за такава вероятност. В този поход не е взела участие войската на цялата Хунорска империя, нито дори на цялото дясно крило, защото в същото това време, както видяхме, действията и срещу самия Китай не са преставали. А тези действия са били водени пак с войски на западното крило, както ясно се вижда от оплакванията на Китай, и са били предвождани от един по-нискостоящ кан, чието име ни е известно от писмото на Мо-тун – то е Хогило Холанси. Ясно е, че целта на действията против Китай, повод за които действия са дали „високомерните и обидни обноски" на някои „по-нисши служащи" от китайските гранични власти, е била да се отвлече вниманието на Китай в грижи за собствената му безопасност, докато бъдат смазани и изгонени съюзниците му – гоатсите. Това пък е била първата необходима стъпка към завладяване на цялата Таримска котловина заедно с високопланинските проходи към юг и запад.

И така, тези действия, водени едновременно в северната чупка на Хуанхо, в живелищата на гоатсите край Наншан, в Таримската котловина, край езерото Исаккол, та дори чак до Кавказ, са били изпълнени само или главно от войските на западното – дясното крило. Най-вероятно е действията на запад да са били водени само от българи, докато тези против самия Китай – от другите племена на това крило. И наистина виждаме, че всички други племена, които е имало западното крило, са били настанени след тези действия в опразнените от гоатсите и осуните области северозападно и западно от Китай, сегашните северозападни части

на китайската област Кансу. В същото време българи са завземали Лолан и другите таримски „държави" и са закрепвали върховенството си в земите северно от Кавказ.

За всички тези действия едва ли средищната област и лявото крило ще са имали възможност да отделят сили, защото техните орди е трябвало да стоят готови да пресрещнат възможен китайски противоудар, който, ако не последвал, може би се е дължало тъкмо на това, че те са стояли напълно готови да го отбият. Китайците, въпреки че разбирали донякъде какво става и се заканвали, не се решавали и нямали намерение да нападнат. Китайският император побързал да отговори на писмото на Мо-тун, че е съгласен да поднови стария договор и че моли да не налага повече „наказания" на десния си кан[1]. Тази молба ще да е била напълно искрена, защото „наказанията" са се стоварвали върху Китай чрез главите на неговите съюзници. Така, вместо съюзните гоатси на северозапад сега стояли все хунори от дясното крило. Там сега били поселени племената от дясното крило: хули, хиуто, хунша и хохуто. Пò на запад от тях, на запад и северозапад от Тунхоан, се простирали живелищата на българите. При това положение китайците с радост приели възстановяването на предишния договор.

Земите на дясното крило при тези походи и завоевания били толкова много разширени на запад, че далеч надхвърляли и най-далечния смътен китайски кръгозор. Присъединените племена и народи били толкова многобройни, че хунорската държава и главно западното ѝ крило е трябвало да напрегнат всичките си нравствени и бойни сили, за да ги претопи и задържи. И цялата тази тежест се стоварила в действителност върху българското племе. Неговите воини, завършили успешно завоеванията на запад и сега пак нему се падало да „превърне в хунори" и да запази за империята всички тези земи и племена. А че почти само българи са участвали в тези победоносни действия и после за затвърдяване на хунорската власт в тях, показва обстоятелството, че само български орди са били поставени на стража не са-

[1] Де Гроот, ч. I, с. 78.

мо по кавказките граници, но така също и по високите, вечнозаснежени проходи на Памир, Индокуш, Каракорум и Кунлун, та дори до големия завой на р. Инд, на северните граници на Индия. Пак само българи са били поставени и в самата Таримска котловина.

Не са само имената на езерата Баграшкул и Болджар (Лобнор), не са само имената и на ордите, настанени в Памир и Кунлун, които свидетелстват за това. За обстоятелството, че цялата Таримска котловина заедно с всичките „земи на запада", както ги нарекли китайците по-късно, са били поставени под пряката власт на българите, говори почти направо и следното съобщение от гл. 96 на „Циен-хан-шу"[1]:

„Държавите на запада имат общо взето заседнало население с крепости, земеделие и скотовъдство. Народностно те се отличават от ху-но(рите) и осуните.

Някога всички те се намираха под властта на хун-но(рите) и дзиток-краля на западната гранична област на хунно(рската държава) поставяше генерал-командантн за управление на запада, които имаха своите постоянни седалища в Йенки, Гиусу и Уйли, откъдето те събираха от държавите данъци и земеделски произведения, а от имотните получаваха вноски (данъци)."

Наистина в това съобщение не се споменава пряко българското име. Но в него изрично е казано, че управителите на тези „земи на запада" – генерал-командантите, са били назначавани не от самия кан-ю, нито дори от догри- (токи) и кули-кановете, които били синове или братя на кан-ю, а от дзиток-кана[2], на „западната гранична област". Известно е, че дзиток-кановете били племенни канове, а единственото,

[1] Де Гроот, ч. II, с. 49.

[2] Де Гроот, ч. I, с. 56. В китайските съобщения се казва наистина само, че кан-ю назначавали великите дзиток, кутохо, унгуте и др. канове (крале) и че те били от други, т.е. не от рода на кан-ю. Но тъй като след рода на кан-ю най-висши били родовете на кановете на главните средищни племена, естествено е, че от тия родове кан-ю е избирал и назначавал дзиток и др. такива велики канове. Обикновените (не велики) дзиток, кутохо и др. такива канове били назначавани от областните управители.

граничещо с Таримската котловина, хунорско племе са били българите. Никое друго хунорско племе по никое време до изселването на българите не е било споменавано там. Всички други хунорски племена от западното крило са живеели край границите на Китай, като се започне от северния завой на р. Хуанхо, та до поречията на Едзингол (р. Хик) и горното и средно течение на р. Суло (Булунгир). Но край езерцето, в което е завършвала р. Суло, се е намирал българският онгъл Тунхоан – вратата откъм запад за Таримската котловина.

Същинските български живелища са се простирали от Тунхоан и от Моринколските езера (в които се е вливал Едзингол) на запад, покрай северния бряг на българското езеро, сег. Лобнор, р. Тарим, която е носила българското име Цик или Цика[1], Баграшколското езеро, Тиеншан, като на запад са включвали поне цялата област на езерото Българци (сег. Ебинор). Във всеки случай в тези места до изселването на българите не са били отбелязвани никакви други хунорски или нехунорски племена. Под „държави на запада" китайците подразбирали наистина главно таримските държавици, осуните, Таван (Фергана), Канки, Саку и Хапсо. По-далеч китайският кръгозор не е достигал по това време (двата века пр.Христа) и те имали само съвсем смътна представа за земите оттатък Аралското езеро и още по-малко за тези оттатък Каспийско море. По това време в тази посока те били дочували името само на Ан-сик или Хапсо – Арсакова Персия.

По-нататък китайският кръгозор не е достигал дори и при най-голямото му разширение при Хан. За българските орди в тези далечни области знаем само благодарение на сириеца Мар Абаз и арменеца Мойсей Хоренски.

Заслужава внимание съобщението и за местата, където били постоянните седалища на изпратените в Таримската котловина български главатар-предводители (генерал-ко-

[1] Вж де Гроот, ч. II, с. 120-121. Името е същото, каквото е Цика или Чика от времето на първата придунавска българска държава.

манданти). Според него главните седалища били Йен-ки, Гиусу и Уй-ли. Същата летопис дава следните сведения за тези места, когато те са се намирали вече под китайска власт:

„Правителственото седалище на краля на държавата Йен-ки[1], градът Оан-ку[2], се намира на 7300 ли от Чанган. 4000 рода, 32 100 души, 6 000 воини. Един княз подпора на държавата; един за воюване срещу ху(норите). Един княз за защита от Ху. Един ляв и един десен генерал-командант. Един ляв и един десен княз за воюване с Ху. Един княз за воюване против Ку-су (Турфан). Един княз от Ку-су, който се присъединил и (обърна) към верността. Двама главатар-предводители (генерал-команданти) за воюване против Ху. Двама князе за воюване против Ху. Трима главни преводачи. Югозападно до управителното седалище на общия покровител са 400 ли и южно до ут-ли (уй-ли) 100 ли. На север граничи с Осун. Лежи до едно богато с риба езеро[3].

„Правителственото седалище на краля на държавата Гиу-су"[4], градът Гиу-су, лежи на 7290 ли от Чанган. 700 рода, 4900 души, 2000 воини. Един княз за войната против Ху. Един ляв и един десен военачалник. Един главатар-предводител (генерал-командант) за войната против Ху. Един ляв и един десен главатар-предводител. Един ляв и един десен ездачен княз. Един княз за воюване против Ху. Един главен преводач. Западно до правителственото седалище на общия покровител са 500 ли. До Йен-ки са 100 ли."[5]

А за Ут-ли или Уйли е казано:

„Правителственото седалище на краля на държавата Утли, градът Утли, отстои 6700 (7600) ли от Чанган[6]. Един княз на Утли. Един княз от Ансе. Един ляв и един десен пъл-

[1] 焉 耆 – йен-ки.

[2] 員渠 – Оан-ку

[3] Де Гроот, ч. II, с. 155.

[4] Де Гроот ч. II, с. 154.

[5] Вж. Де Гроот, ч. II, с. 154.

[6] Вж Де Гроот, ч. II, с. 154. Даденото разстояние от Чанган – 6700 ли, вероятно е погрешно, вместо 7600, но и тук е възможна някаква по-малка грешка, защото разстоянието между Йен-ки и Гиу-су едва ли ще е надминавало 20–30 ли.

ководец. Един ляв и един десен главатар-предводител. Един княз за воюване против Ху. Двама главни преводачи. На запад до управителното седалище на общия покровител са 300 ли. На юг граничи със Сиен-сиен (Лолан) и Циабоат."

Както се вижда от сведенията за тези „държави" – особено за местоположнеието на „правителствените" им седалища, те са се намирали съвсем близо една до друга.

Недалеч от тях, на около 300-400 ли, се е намирало и селището О-луи, където впоследствие е било установено и „правителственото седалище" на общия покровител, както е бил наричан китайският императорски наместник за „земите на запада", включително и цялата Таримска котловина. Селището О-луи се е намирало на около половината път между градовете Курла и Куча, навярно недалеч от сегашното селище Чадър (вж Де Гроот, ч. II, с. 144). Отстоянието на Утли до О-луи дава почти същото местоположение на днешния гр. Корла или Курла и Де Гроот смята, че това ще е същият град. По местоположение, така е твърде вероятно, обаче днешният град Курла навярно ще е бил построен по-късно.

Гиусу се е намирал на около 200 ли по-далеч от седалището на общия покровител и източно от него на около 300 ли по-близо до Чанган. При така дадените отстояния той може да се е намирал както на северния, така и на южния бряг на Баграшкото езеро. Де Гроот (ч. II, с. 155) смята, че се е намирал близо до северния бряг – там, където сега се намират развалините при с. Чукур. В случай, че Гиусу действително се е намирал на северния бряг, то той би бил почти на същото място, където е бил и Оанку – седалището на „държавата" Йен-ки, защото Оанку е отстоял само на около 10 ли по-далеч от Чанган, както видяхме по-горе.

Наистина за Оанку е казано, че се е намирал на около 400 ли от Олуи и само на 100 ли североизточно от Утли. Значи не може да има никакво съмнение, че се е намирал по северния бряг. Ако обаче Гиусу бихме търсили по южния бряг, тогава би трябвало да е недалеч от „държавата" Сан, която е отстояла на 717 0 ли от Чанган. Обаче за Сан са дадени отстояния: от Утли 240 ли, от Йен-ки – 160 ли, и от

Гиу-су – 260 ли. Предвид на всичко това, би трябвало да се приеме, че Гиу-су се е намирал също на северния бряг, недалеч от Йен-ки (Оанку). Отстоянието, дадено за Сан от Йен-ки – 160 ли, би трябвало да се смята за погрешно – вместо 260 ли, колкото приблизително е мерено по който и да било от бреговете на езерото. То би могло да се приеме за вярно само ако би било мерено през самото езеро по вода.

Както е казано по-горе, Оанку е отстоял на стотина ли северно от Утли или днешния Курла и Де Гроот (ч. II, с. 154) смята, че се е намирал там, където днес стоят развалините на Шорчук. Отстоянието на Оанку от Олуи – 400 ли североизточно, както и другите дадени отстояния и описания за местоположението му, правят това предположение твърде вероятно. Така в гл. 118 на „Хоу-хан-шу“ (Де Гроот, ч. II, с. 157) е казано: „Кралската столица на Йен-ки се намира северно от крепостта на южната[1] река... Там има един езерен залив, който се вмъква между четири планини... Само с няколко думи твърде вярно описание на северозападния ъгъл на Баграшкото езеро.

Това съвсем близко отстояние на „седалищата“ на главния наместник на десния дзиток-кан и на неговите двама помощници поражда съмнение, че тук въобще може да се касае до три седалища. И наистина, какъв смисъл би имало, щото тримата „генерал-команданти“ (главатар-предводители) да се съберат на едно и също място? Явно е, че тук се касае до едно и също седалище на единия от тримата (главния) наместници на десния дзиток-кан, като другите две седалища ще да са се намирали доста по-надалеч другаде. В действителност областта около Баграшкото езеро и по-късно (в китайско време) е представлявала единна област „държава“,

---

[1] Когато са отбелязвали българското название на р. Цика, днешната Тарим, китайците са употребили знака 赤 – цик, което значи „червен“. Обаче те са смятали винаги р. Тарим за началото на р. Хуанхо и тъкмо затова обикновено са я наричали Хо – реката, както съкратено са наричали и Хуанхо. Червено обаче за китайците е равно на юг, затова по погрешка или пък за избягване на чуждото значение на името понякога са наричали Тарим и Червена река – Южна река.

включваща както тези три селища, така също и Сан на южния бряг на Баграш. Същата онази Сан, на която истинското име е било Бик-сан. Ето що е казано по това във „Вей-лио“[1]: „Средният път води на запад в държавите Утли, Гиусу и към краля на Сан, които всички принадлежат на Йен-ки.“

По всичко личи, че главният онгъл на българския наместник в тази област ще да е бил в онази местност, където по-късно е бил построен градът Оанку, като освен това, той ще да е имал свои стражеви орди още и в местността на Хиусу, Курла и Бик, запазвайки по такъв начин достъпи към главния онгъл от всички посоки. Местата на стражевите орди после са били сметнати от китайците като землища на отделни „държави“ и са ги описали като такива.

Тук се явява питането, не означава ли името Оанку думата, названието „онгъл“? И също така записването „Йен-ки“, не е ли само по-друг начин за предаване на същата тази дума? Старите имена на развалините, около които се предполага, че са се намирали тия селища, нямат нищо общо с Оанку или Йен-ки. Нещо повече, в по-късни известия името Йен-ки е било предадено със знаци „анки“, „акини“ и др. Така в „Сиюки“ е казано: „... държавата Акини мери от изток на запад 600 ли, от юг на север повече от 400 ли. Големият столичен град на държавата мери шест-седем ли в окръжност. Тя граничи от четири страни с планини, където пътищата са стръмни и поради това е лекозащитима. Потоци и реки я обкръжават... оттук той (поклонникът, чийто път се описва) премина около 200 ли в югоизточна посока, през една тясна планина и през две големи реки. Тогава той стигна западно равнинната страна и след като мина по нея около 700 ли, (стигна) до Куча.“[2] Заградената от четири страни с планини мест-

---

[2] Де Гроот, ч. II, с. 155.

[2] Вж. Де Гроот, ч. II, с. 156. Името е записано 阿耆尼 – а-ки-ни, като очевидно вторият и третият знак са разменени, та би трябвало да се чете „а-ни-ки“, което предава по много добро за китайските начини записване на думата „онгъл“. Оанку и Йенки също така добре предават тази дума, особено като се има предвид и при трите записвания липсата на изгласящо крайно „л“ за китайския език.

ност, където се е намирала столицата, двете големи реки (Хайду и Гончук) и разстоянието до Куча сочат безпогрешно североизточно от днешния Карашар, т.е. мястото, където приблизително са се намирали Оанку и Гиусу.

Това голямо колебание в написването на името показва ясно, че то е било някаква чужда дума, труднопроизносима за китайците. А знаците, с които са се опитвали да я предадат, сочат, че наистина тая дума ще да е била „онгъл" – названието, което българи и хунори са давали на своите укрепени станове. Избраното пък местоположение – недалеч от брега на езерото, оградено от всички страни с планини, мъчнопроходими и стръмни, а освен тях и от буйни реки – всичко това сочи на обичайното разположение на главните хунорски онгъли и най-вече на онези, които са били двойни, по двата бряга на големи реки, близо до устието им в значително езеро. И защото този онгъл е бил български, държан от български орди и началстван от български кан-наместник, езерото е получило и българското си име запазено и досега. Постепенно названието „онгъл", изопачено като „енки", „оанку", „анки" и др. се превърнало в име, а след това и отпаднало, като построените там селища получили нови, разбираеми за местните племена имена, но името на езерото останало.

Оттук, от този главен онгъл, е могла да бъде държана цялата Таримска котловина, както и пътищата, водещи от всичките ѝ краища към основното средище на българите край Боркулското езеро. Несъмнено тук ще се е намирал главният наместник на българския дзиток-кан, комуто ще да са били подчинени другите двама канове – негови помощници за управлението на Таримската област и пазене на пътищата, които са водели към и от нея във всички посоки. Научили, че дзиток-канът е имал трима наместници за областта на Таримската котловина, заварили в двойния онгъл край Баграшкото езеро места на няколко орди, китайците очевидно са сметнали, че и тримата наместници – главният и неговите помощници, са се намирали все в този главен онгъл може би защото не са знаели за местата на другите двама. Така ще да е произлязло тяхното заблуждение за трите „правителствени седалища" все около Баграшкото езеро.

Разбира се, такова събиране на едно място никак не е било нито целесъобразно, нито в съгласие с хунорските и български разбирания за провеждане на устройството в областите на държавата. Другите двама наместници – „генерал-команданти" за тази област на българския дзиток-кан, несъмнено са се намирали другаде в обширната област. Единият от тях ще се е намирал навярно в някой онгъл из високата Памирска област и най-вероятно в долината По-ли[1]. Тази долина, както вече видяхме, е разположена на еднакво разстояние от Кашгар и Ярканд – най-големите градове в западния край на Таримската котловина. Освен това тя е разположена почти в средата на всички български орди, които са били пръснати по проходите не само на Памир, но и на западен Тиеншан и Каракорум. Най-после тя се е намирала и по един от най-важните пътища, който е свързвал Таримската котловина със земите на гоатсите, саките и други зависими от българите „западни" племена и държави. Така в гл. 102 на „Вей-шу" (вж Де Гроот, ч. II, с. 80), като се говори за държавата Пот-хо – друго записване на същата По-ли от времето на Хан, се казва: „Там има два пътя, а именно: един, който отива западно към Йеп-тат (ефталифтите), и един, който към юг води в О-тианг (Удиана)." И двата тези пътя са водели, минавайки през български орди, поставени на стража, във вечнозаснежените памирски проходи. Никак не е чудно, че при това ѝ значение единствено тази долина измежду всичките околопамирски долини, в които е имало също стражеви български орди, е била наречена „българска" – „По-ли" или „Пот-хо".

Имало е и други пътища, разбира се, едни от които са водели на юг, през Кунлун и Каракорумския проход закъм Индия, други през Северен Памир и Западен Тиеншан – на запад през Тван (Фергана) за Арсаковска Персия. И по тези проходи е имало поставени български орди, както видяхме по-горе, които навярно са били подчинени на главатар-предводителя – кан, чието седалище е било в долината По-ли, защото навярно само от тази долина е можело да се мине

[1] Вж по-горе, с. 101, № 10.

както на запад и на юг по пътищата, за които се спомена по-горе, така и на север. Наистина пътищата, водещи през тази долина, са били не само най-чудните и живописните, но също така и най-неудобните и опасни в ония времена, но изглежда те са имали предимството да водят от седалището на този кан във всички посоки. Един от проходите, през който е минавал такъв път от долината Поли на юг, и досега се казва Барогил. Разбира се, главният път към Индия не е минавал през тия страхотни местности, а през Кунлун и Каракорум, доста по-източно, също както и главните пътища закъм запад са минавали доста по̀ на север от долината Поли.

В северните подножия на главния пряк път за Индия, в долините на Кунлун, били разположени българските ордички Сия (Пиао-ша) и Писана. И досега през тия долини минава единственият пряк път за Индия от Тарим. Оттатък Каракорумския проход, на самите граници на Индия и Тибет, били разположени ордите Голяма Пу-лут и Малка Пу-лут (вж по-горе, с. 104, № 22 и 23). Главните пътища от Тарим за запад минавали през проходите Бедел и Терек. Китайците не са ни дали някакво особено записване на имената на тамошните български орди, а са ги подразбирали винаги било под По-ле, било под обобщаващите записвания, като напр. Полоти (вж по-горе, с. 104, № 25).

Остава да видим сега къде може да се е намирал другият български главатар-предводител в обширната Таримска област. Знаем вече, че едно от старите наименования на сегашното езеро Лобнор било Българско езеро, отбелязвано от китайците по четири различни начина. Това наименование езерото навярно е получило още от по-рано, преди хунорите да завладеят „западните земи" и цялата Таримска котловина, защото и преди това пределите на тяхното дясно крило и особено на средищното му племе – българите, са се простирали до северните и източните брегове на това езеро, отивайки на изток до Тунхоан. Тук някъде, край сегашния Тунхоан, българите са имали свой преден стражеви онгъл до границите на Осуни Гоатси[1] на изток и тибетските племена на юг, както и срещу Таримската долина на югозапад. По̀ на северозапад, навярно там, където се е вливала

Цика (Тарим) в Българското езеро (Лобнор), ще се е намирал друг стражеви онгъл, пак срещу Лолан и останалите южни таримски държавици.

Когато през 177 г. пр.Хр. Мо-тун подчинил всичките таримски държавици и цялата област била придадена към западното – българското – крило, тогава българският дзиток-кан трябвало да прати свои орди и наместници в тези нововзавладени земи. По началата на хунорското и българско държавно устройство цялата област била поставена под управлението на един наместник на дзиток-кана и на двама негови помощници, като цялата била разделена на три части: средищна – начело с главния наместник на българския дзиток-кан за областта; югозападна, към която, изглежда, са били придадени и части от Западен Тибет, Каракорум и Индокуш; и югоизточна, към която е била придадена и част от Среден Тибет под управлението на двама помощници на главния наместник. Седалището на главния наместник ни е известно – то е онгъл край Баграшкото езеро; известно ни е и седалището на десния помощник – това е долината Поли в Памир. Остава да видим къде е могло да бъде седалището на левия помощник. Единственото удобно място ще да е бил старият стражеви онгъл край устието на р. Цика (Тарим) в Българското езеро, на същото място, където по-късно е бил построен от китайците градът Лолан, чиито останали развалини откри Свен Хедин. Свен Хедин смята открития от него град за предишна столица на държавата Лолан. Пълната еднаквост на името прави това предположение да изглежда най-вероятно и все пак то е погрешно и Де Гроот с право го оспорва. Както китайските летописи неизменно съобщават, столица на Лолан е бил гр. У-ле, който се е намирал твърде далеч от днешното и тогавашно езеро. Край устието на р. Цика (Тарим) до завладяването на тези места от китайците не ще е имало никакъв град в китайския и обикновения смисъл, а само укрепен стан, навярно двоен онгъл. Град Лолан ще е бил построен на това място по-късно и ще се е развил по времето

[1] Като спомен за този онгъл се е било запазило името на околия в окръга Тунхон – 龍 勒 – лунг-ле – онгъл; Де Гроот, ч. II, с. 32.

на втората Хан, наскоро след Христа, за да загине три века по-късно, когато водите на р. Цика (Тарим) поели нов път на юг и поради това езерото – Българското езеро – пресъхнало за повече от 1600 години[1].

Ето какво е казано за столицата на Лолан в „Циен-хан-шу"[2]:

„Държавата Сиен-сиен се нарича всъщност Лолан. Градът У-ле, правителственото седалище на краля, отстои на 1600 ли от вратата Иянги, на 6100 ли от Чанган." Това разстояние е с неколкостотин ли по-голямо, отколкото разстоянието до който и да било от бреговете на Българското езеро. Във „Вейшу" пък е казано: „Държавата Сиен-сиен с крепостта У-ле като столица е някогашната държава Лолан. Тя отстои на 7600 ли от Таи (столицата на Вей). Окопите, които обграждат столицата, са на всяка от четирите страни по една ли. Земята е твърде песъчлива и солена и в много малко местности се намират вода и растения."[3]

И така, У-ле, който е бил столица на Лолан още по времето на старата Хан, е останал столица и до времето на Вей (386–550 г.), а може би и до по-късно. Независимо от това, че той се е намирал твърде далеч от който и да е бряг на Българското езеро (Лобнор), той не е могъл да бъде един и същ въобще с града Лолан край устието на р. Цика (Тарим), защото този е бил напуснат завинаги към 330 г., когато р. Цика (Тарим) променила течението си в южна посока и причинила с това пресъхване на Българското езеро, което с цялата си околност се превърнало в страшна, безнадеждна устиня. А в това време и по-късно, още поне по времето на Вей, същинският гр. У-ле, истинската столица на Лолан е продължавал да съществува, докато градът Лолан бил вече забравен отдавна.

Истинската столица на Лолан, гр. У-ле, се е намирал на около 300 ли западно от Българското езеро. В различни описания, направени по-късно, след като р. Цика (Тарим) променила течението си на юг, се казва, че тя се съединява с

[1] Подробности от особения живот на това Българско езеро вж в книгата на Свен Хедин „Странстващото езеро".

[2] Вж Де Гроот, ч. II, с. 53.

[3] Вж Де Гроот, ч. II, с. 53.

една друга голяма река, която идвала от юг и която несъмнено е Черчендаря. Преди това сливане Черчендаря се вливала в едно малко езерце, на запад от което, на около 80 ли, се намирала столицата У-ле на Лолан. След като и водите на р. Цика (Тарим) потекли към това езерце, то преляло бреговете си и езерото наближило до гр. У-ле. По този начин би могло да се установи местоположението на някогашния гр. У-ле, някъде северно от Чарчлик. Новото тогава езеро, което сега вече ще да е почти пресъхнало, било наречено от китайците Лоланско море, обаче забележително е, че отпосле и нему е било пренесено името (по времето на Танг) Българско езеро – По-чанг-езеро.

Нищо чудно няма в това, че българският наместник в югоизточната част на Таримската област е предпочел да настани своето „правителствено седалище" пак в дотогавашния стражеви онгъл, като го разшири в устието на голямата и богата с риба р. Цика (Тарим), отколкото да отиде в някои от градовете на подвластните му държави, като напр. в У-ле. От приустието на р. Цика в Българското езеро той е могъл най-лесно и бързо да обиколи която и да била от частите на своята област, наблюдавал е всички пътища, които са водели към и през нея, както и на юг към Тибет. По течението на р. Цика той е имал отлична връзка с главния наместник в Йенки (Оанку-онгъл при Баграш), а по този начин и още един напълно обезпечен път към главния онгъл на племето при Боркул. Освен една – Тунхонската – другите негови стражеви орди не са ни известни.

На този български наместник, „генерал-командант", навярно са били подчинени държавите Лолан, Циабоат, която се намирала западно от Лолан и Джакионг и която била на юг от Лолан и Циабоат в Тибет. Лолан е било най-голямото племе в Таримската котловина и навярно затова неговото име е било споменато отделно при завладяването на областта. Циабоат се е простирала по течението на Черчени, както и Лолан на север е достигала през пустинята до брега на р. Цика (Тарим).

За тибетското племе джакионг в „Цианханшу" е казано следното (вж Де Гроот, ч. II, с. 52):

„Кралят на Джакионг носи титлата (китайска), който изостави ху(норите) и дойде при царя (на Китай)". Това, разбира се, се отнася до времето, когато след поражението на хунорите китайците завзели по-голямата част от Таримската област, та предводителят на Джакионг се видял принуден да се яви пред китайския император и да признае върховенството му. Докъде на юг са се простирали пределите на това племе, не е известно. Във всеки случай или землището му е стигало до жималайската верига, или българското влияние е прескачало далеч земите на това племе.

Следи от българското влияние са останали в имената на някои вериги, езера и реки. Така напр. има река и езеро Дулан, което, ако не е било името на общохунорския, то поне на българския кански род. Има река Бугаинкол, която откъм запад се влива в езерото Кокунор. Има няколко реки Бояна (Боянкол). Името на някоя от тях, както и името на веригата Баян-кара-ула ще да се дължат на похода през Тибет към Южен Китай на приказния монголски пълководец Баян, но други без съмнение са по-стари и могат да произхождат само от българите. Има освен това верига Богалик-таки, най-после не много далеч от Лхаса е свещеното езеро Тенгри, Небесно езеро. Дотук поне българското влияние изглежда несъмнено, защото повечето от тези имена не е можело да бъдат дадени от местното тибетско население, нито е било възможно да бъдат донесени от преминаващите войски на Баян, а още по-малко от китайците, на които те са съвсем чужди.

Не е известно дали намиращите се на север племена, като уйгури и тинглини, са били присъединени още от самото начало към дясното – българското – крило или към средищната област. Ако те са били присъединени към средищната област – нещо твърде вероятно, то пределите на българите в тази посока едва ли ще са прехвърляли Алтай. По-късно, по времето на Цит-ки, те вече несъмнено са били присъединени към западната държава. На запад коренната българка област отначало ще е била докъм планините западно от Българцикол (сегашното езеро Ебинер), но после ще се е простряла вероятно докъм брега на Балкашкото езеро. Българското влияние на запад обаче е достигало до Кавказ, как-

то вече видяхме. Но къде се е намирало седалището на другия главен наместник на българския дзиток-кан и къде са се намирали тука средищата на главните наместници на българските велики кутригур (кутохо) и уногур (унгуте) канове, не ни е известно и едва ли някога ще ни стане известно, тъй като те са били далеч зад кръгозора на китайците. А от запад, както видяхме, само сириецът Мар Абаз е дал някои сведения за българите, и то само за ония край Кавказ. Но тези сведения са достатъчни, за да покажат, че целият запад е бил поставен управително и военно под властта на българите.

Значението на българите в Хунорската империя не се е състояло само в това, че те като главно средищно племе, най-голямото и най-силното в западното крило, а може би и в цялата империя, са държали под своята власт всички южни и западни земи и са поддържали привързаността на присъединените племена към общата държава. Значението на българите се е отразявало и върху цялата империя, особено по времето, когато тя е била притисната тежко от непрестанните китайски нападения. Почти всички опити на китайците да ударят хунорите в тяхната средищна област са били обезвреждани почти винаги от удара, който те получавали в лявото си крило и гърба от българите, които неведнъж ставали причина за големите китайски неуспехи. Наистина в китайските летописи само веднъж е споменато името на българите във връзка с такъв неуспех, а именно случаят през 127 г. пр.Хр., когато и за първи път китайцити бележат изрично, че са влезли в бой срещу българи. Във всички други случаи се говори просто за дясното хунорско крило. Но като се има предвид, че българите са представлявали най-голямата сила в това крило, че повечето от другите племена на крилото, които са граничили с Китай, са били или унищожени, или са се предали на китайците по време на тези решителни борби, като само българите от това крило останали верни на империята докрай, ще се разбере, че всъщност гръбнакът на цялото дясно крило е било българското племе, което по-късно остава и единственото хунорско племе в това крило, тъй като и другите, по-късно присъединени хунорски крила, започнали да се откъсват, като например

уйгурите. Българите единствени изцяло отказали да приемат върховенството на Китай и единствени почти напълно предпочели да се изселят заедно с независимия кан-ю Цитки, отколкото да останат в родните предели под властта на приелия китайско върховенство кан-ю Хо-хан-ша.

Наистина бойните срещи на българите с китайците били по-редки отколкото на другите племена. Главната бойна дейност на българите била изглежда в западна и югозападна посока. Но винаги почти, когато цялата Хунорска империя е била притискана с големи сили от китайците, българите са се намесвали и всички, почти без изключение, бойни срещи в такива случаи са завършвали с големи поражения за китайците. Тъкмо и затова името на българите толкова много е възбуждало въображението и омразата на китайците, че мнозина техни военачалници и държавници са предпочитали титлите, които са съдържали и българското име, независимо дали попреиначено, или съвсем ясно изразено.

Първата бойна среща с българите, която китайците изрично споменават, е онази от 127 г. пр.Хр. Тогава китайците за първи път от дълго време се решили да нападнат хунорите и насочили ударите си против дясното крило, от което търпели дотогава най-лошите си неуспехи. След като твърде лесно успели да изгонят от северната чупка на Хуанхо – Ордоша, малките племена от дясното крило Лоухуан и Боян, на които заграбили целите стада, китайците преминали отново на запад от Хуанхо и ударили върху племето Хули, пак от западното крило, което също успели да победят. Едва появата на български части и краткото стълкновение с тях ги принудило да се оттеглят зад укрепените си граници. При този удар върху дясното крило нито средищната област, нито лявото крило сторили нещо против китайските нашественици, не ги ударили в гърба, както би трябвало, и не помогнали да се завземе отново областта южно от Хуанхо. Ние не знаем причините за това бездействие. Знаем само, че на следната година умира кан-ю Кунсин, че по-младият му брат Итиша изгонил законния престолонаследник, Кунсиновия син У-тан, и завзел сам престола.

С това започнали вътрешни смутове, които били отлично използвани от китайците. Подчинени племена и народи в западните области се надигнали. За хода на тамошните въстания знаем съвсем малко, и то не от китайските летописи. Колко време са траяли смутовете на запад, не знаем, но явно е, че не така лесно те ще да са стихнали. Между 125 г. пр.Хр. – годината след смъртта на Кунсин и 114 г. пр.Хр., по кое време точно не е известно, тези смутове принудили българската орда от Прикавказието да отстъпи на юг, като премине Кавказките планини. Очевидно пътят ѝ за оттегляне на изток, към средището на племето, ще е бил пречен от разбунтували се племена. Тези смутове на запад са ангажирали всичките грижи и бойни сили на българите и те не са имали възможност да участват в борбите против Китай по това време. А борбата с Китай тъкмо сега се разгаряла.

През 124 г. пр.Хр. китайските войски издебнали и обградили през нощта неопитния, самонадеян и лекомислен нов кан-догри на дясната област, принудили го да се спасява в бягство и да изостави над 15 000 души, главно жени и деца, в ръцете на врага. Българи в този нощен бой не са участвали. Дори те още да не са били заети със смутове на запад, боят се е разразил толкова бързо и така далеч от българските средища, че дори и да са били предизвестени, те не са имали възможност да стигнат навреме, за да участват в него. Но навярно въобще не са били и повикани. Десният кан-догри изглежда е смятал своите разполагаеми сили, с които е излязъл да пресрещне китайците, за достатъчни, а след поражението си нищо не сторил да предприеме наказателен удар за разплата. Не сторили нищо нито средището, нито лявото крило на хунорите. Защо? Не знаем.

В 121 г. пр.Хр. младият китайски пълководец Хокипинг, носещ нарочната титла „пиао-ки генерал", предприел два светкавични похода, вече навътре в земите на западното крило. Племената хиуто, хохуто, хунша и чиуто били сразени. При втория поход била ударена и българската ордичка при Тухоан. Но и този път други български войски не могли да вземат участие в тези боеве. Колкото и бързи да са били действията, все пак този път, при второто нападение, е има-

ло достатъчно време, за да пристигнат от при Боркул български воини, ако такива е имало свободни. Обстоятелството, че само една малка стражева ордичка българи е взела участие в тези боеве, показва, че всички други разполагаеми български сили ще да са били заети другаде, на запад. Никак не е чудно китайците да са били дочули по някакъв начин за големи смутове на запад и въпреки че не са имали ясна представа къде и точно какво става, да са схванали, че тъкмо българите – най-страшните за тях, са заети силно далеч някъде – твърде далеч от китайските предели. Най-вероятно е тъкмо по това време да са били започнали големите смутове и въстания, които са се разпрострели и върху областта при Кавказ. Смутове, които впоследствие довели до прехвърляне на българската орда там, на юг от тази планина. Знаем, че приблизително по това време Ву-ти успял да изпрати отново своя Чан-киен в „западните" страни, за да подстрекава оттам чрез свои подпратеници тамошните народи против хунорите.

Благодарение на известията на Мар Абаз знаем в общи черти какво е станало на север от Кавказ. Но какво е ставало между тази област, между бреговете на Волга и Каспийско море от запад и на изток до бреговете на Балкашкото езеро, за тези огромни простори нищо не знаем. Не знаем, защото са се намирали далеч зад кръгозора както на китайските, така и на западните писатели и летописци от ония времена. Дали всичко е било спокойно в тези области, или всичко е било във въстания? Дали тамошните племена са си сътрудничили с българите, или напротив – са им препятствали? Смутовете във вътрешността на империята, смутовете от най-западните ѝ области не са ли се отразили и в тези необятни просторни страни? За всичко това нищо не знаем и едва ли някога ще узнаем. Едно обаче е несъмнено: българите са били много заети по това време, и то тъкмо в тази посока. И каквото и да е ставало там, те, след като се видели принудени да се оттеглят на юг от Кавказ, а може би и от някоя друга област около брега на Каспийско море, все пак са успели да се справят с всички други опити за бунтове, доколкото ги е имало по-източно от тия области, защото

земите докъм източните брегове на Каспийско море останали и занапред под хунорско върховенство здраво в ръцете на българите. Едва по-късно, по време на общото разложение, което последвало новите незаконни заемания на престола на кан-ю, някои от тамошните племена пак въстанали, но отново били присъединени от Цит-ки.

Последиците от тези вътрешни борби и външни смутове и от двата светкавични похода на Хокипинг били страшни, особено за дясното хунорско крило. Почти всички хунорски племена освен българите били или унищожени, или се предали на китайците – кое доброволно, кое с измама. Дясното, западното крило останало отсега нататък само с едно хунорско племе – българите. Земите на запад от Лиангчоу, Канчоу и Сучоу, поречията на Ике (Едзин, Морин) кол и Суло, та дори до Тунхоан били съвършено опразнени от хунорите – нито едно хунорско племе не останало в тях. Не след дълго китайците започнали да ги населяват. Положението на западното, вече само българско, крило станало особено тежко, а с това и положението на цялата империя се влошило.

Смутовете стихнали, но само временно, докато престолът на кан-ю бил заеман от деца канове. Но нещастията не преставали. На втората година от управлението на първото дете кан-ю Осули (104 г. пр.Хр.), както съобщават китайските летописи, небивали снеговалежи и болести станали причина за измиране на голяма част от населението и добитъка. Тези нещастия засегнали всички хунори, но българите понесли и друга беда. Същата година китайците предприели поход към държавицата Таван – Фергана, която била под българско върховенство, успели да наплашат населението ѝ и го принудили да се подчини на исканията на Китай. Оставено по това време съвсем само, българското племе не успяло напълно да отбие удара. Това принудило и някои от таримските племена да се подчинят, макар и временно, на Китай. С голяма войска, подкрепяна с още по-големи тилни охрани, китайците успели да привършат похода си и да се завърнат, макар и да били загубили повече от три четвърти от войските си. Последвало и друго нещастие – детето кан-ю Осули умряло неочаквано. В това време

окуните започнали да се очертават като нови съюзници на Китай. Въпреки всичко това няколкото опита на Китай да нападне средищната област завършили с големи поражения за тях. Българите винаги овреме пресичали пътя за отстъпление на китайците и спомагали така да им бъде нанесено унищожително поражение.

През 99 г. пр.Хр. китайците, като схващали откъде идват пораженията им, решили да ударят българите в самото им средище. Против българите бил изпратен победоносният в Таван дзису-генерал. Той успял да стигне до Тиеншан, където обаче българите го обградили и му нанесли такова страшно поражение, че едва успял да се спаси с бягство. Две години по-късно същият този дзису-генерал бил обграден от българите и този път едва не бил пленен, като за неуспеха си бил задържан в Китай и обявен за пленен. Найпосле при още един поход той, поставен отново начело, бил така разбит, че цялата му войска била унищожена, а остатъкът ѝ заедно с него пленен, като само неколцина се спасили, за да донесат в Китай страшната новина. И този път пак българите допринесли за пълната победа. Тези успехи не само че облекчили тяхното положение, но спомогнали същевременно за затвърдяването и на цялата империя, като китайците пък били така много изтощени от пораженията, че се принудили отново да молят за мир.

Всичко това дало възможност на Хо-лок-ко, един от децата кан-ю, да наложи своята воля на стария и опитен Вути. Известно е писмото, което той изпратил до победения Ву-ти и което така вбесило китайския владетел, че той почти изгубил ума си от ярост. Това забележително писмо, както е предадено в китайските летописи, започва:

„На юг лежи големият Хан (Китай), на север – могъщият Ху. Този Ху(нор), който е гордият син на Небето и който не си е създал дребнав церемониал, за да се самоизмъчва с него...“

Но победеният император се принудил въпреки всичко да прати пълномощници за преговори за мир. Тези грамадни промени в положението и отношенията между двете държави се дължали предимно на действията на дясното крило, което вече се състояло само от българи като хунорско племе. Като разбирали много добре всичко това, китайците увеличили усилията си да намерят съюзници против българите. Те преглътнали унижението и се съгласили на нахалното искане на осунския предводител да му изпратят императорска княгиня за жена, само и само да го склонят на открити действия против българите. Най-после този съюз против българите, за който китайците се мъчили повече от половин век, бил напълно изграден.

В 71 г. пр.Хр. китайците се решили да предприемат поход против българите с помощта вече и на осуните. Походът бил насочен направо към средището на българите – техния онгъл при Боркул. Пълководците получили, както вече знаем, нарочни за този случай титли. Войските наброявали повече от 200 000 души. Осуните, които трябвало да действат откъм тила, имали повече от 50 000 бойци. Българите отблъснали и това нападение, и то толкова успешно, че двама от китайските пълководци, за да не бъдат съдени поради неуспеха си, се самоубили. Успешен за съюзниците бил само неочакваният удар в тила от осуните.

Макар и понесли тежки загуби, това все пак било успех за българите. Но въпреки тези успехи Хунорската империя пропадала. Вътрешните смутове отново се били разгорели. Появили се неколцина самозвани кан-ю. Към 53 г. пр.Хр. единият от двамата братя, които се били прогласили за кан-ю и враждували помежду си – Хо-хан-ша, се съгласил да приеме китайско върховенство и съюз против брата си Цит-ки. Цит-ки, като разбрал, че не ще може да противостои на сдружените сили на Китай и Хо-хан-ша, решил да се оттегли на запад, където отвел и единственото останало напълно вярно на империята племе – българите. Части и от другите хунорски племена се присъединили към тях, но главното ядро били българите, които образували главното, средищното племе на новата държава. Цит-ки отвел своите верни племена и родове далеч на запад в киргизките земи, където поставил средището на държавата си с главно средищно племе българите. Освен тях само още тинглините и уйгурите от племената с хунорска кръв влезли изцяло в държавата на Цит-ки.

Наскоро след като затвърдил империята си в земята на киргизите, Цит-ки решил напълно да изостави старите предели и да доведе оттам останалите все още в тях стражеви орди и родове – главно българи. На връщане към запад страшна снежна бура застигнала преселниците и от всички тях – може би няколко десетки хиляди мъже, жени и деца – само около три хиляди успели да оцелеят. Споменът за това нещастие е името Болганди (Болгарди) курган. Спасилите се Цит-ки отвел в долината Торай-Талас, в землището на съюзните му кангки, където започнал да строи за тях онгъли. По-късно се оставил непредпазливо да бъде там обкръжен от двадесетократно по-многобройни китайски сили, войската му била разбита, а той – убит.

След злополучната смърт на Цит-ки китайците вече нищо не съобщават за неговата – Западната хунорска империя, нито за огромната част от българите, които съставяли нейната средищна ядка. За тях по това време не съобщават нищо и западните летописци, които дочуват за тази хунорска империя едва век и половина по-късно.

През този век и половина българите навярно са преживели много и големи изпитания, понесли са много нещастия и злополуки. Присъединените дотогава чужди племена несъмнено са се разбунтували. Дори и някои племена от хунорски произход са се отцепили, като например уйгурите. Орди от племената, които са оставали с Хо-хан-ша, са предпочели да се завърнат при своите съплеменници в родината. И още други злополуки и нещастия може да са се случили, за естеството на които ние сега не можем даже и да предполагаме. Но няма съмнение, че каленото в борби, жилаво и свободолюбиво българско племе е успяло да се справи с всичко това, като е успяло да запази своята свобода и независимост, както и свободата и независимостта и на ония родове, които въпреки всичко предпочели да останат с него, верни на унаследените си хунорски разбирания за род и чест, за свобода и независимост, както и за доблестен живот и доблестна смърт.

Обаче значението на българите в Хунорската империя не се е състояло само в устройствено и военно отношение,

макар в тия отношения то най-силно и ясно да изпъква. Още по-голямо е било то в духовно и нравствено отношение. Обстоятелството, че само българите от всички други хунорски племена почти изцяло са отказали всякакво подчинение, че са предпочели да напуснат родните си места, на които така много държали, че им били дали собственото си име, за да не се откажат от унаследените разбирания, показва колко високо са ценели своите духовни достояния. Тия духовни достояния, които са изваяли целия живот и дейността на великия Мо-тун, които са отразени в изказванията в Съвета на Хо-хан-ша[1], и най-вече ония, за които доскоро не се знаеше почти нищо и за които ще става дума в следващите глави. Тъкмо в запазването, а може би и в първоначалното развитие на тези духовни достояния, които са съставяли същинското величие на хунорите, се е състояло и най-важното значение на българите за Хунорската империя.

[1] В гл. 94б на „Циен-хан-шу" (Де Гроот, ч. I, с. 214-215) се казва, че когато Хо-хан-ша бил победен от Цит-ки, левият И-тиетцу-крал (кан) го посъветвал да приеме върховенството на Китай и да поиска от него помощ. Хо-хан-ша свикал Съвета, за да обсъди това предложение, но всички други се изказали против.

В летописа е казано:

„Хунорският народ, така говорили те (членовете на Съвета), почита високо силата и храбростта. Подчинение и робства са му най-отвратителното, каквото съществува. В боеве и походи върху коня си той (хунорският народ) изгради държавата си и спечели уважението на стотици чужди народи; мъжествени воини, които се сражават, докато паднат, ние все още имаме. Понеже сега двама братя се борят за държавата, то или по-старият, или по-младият ще я получи и също и след тяхната смърт славата и почитта им ще обезпечават, щото техните потомци да останат владетели на държавата.

Хан наистина сега е по-силен, но да завладее хунорите все пак не може.

Защо тогава трябва да съборим държавното устройство на старите и да станем поданици на Хан? Това би било долно посрамяване на умрелите кан-ю; така ще станем за присмех на държавите (народите). Спокойствието може би с това ще бъде възстановено, но ще можем ли тогава да спечелим отново нашето върховенство над стотините чужди народи?"

VI. ВЕЩЕСТВЕНА КУЛТУРА НА БЪЛГАРИТЕ

Като едно от най-големите първични, основни племена, българите са споделяли всички особености, общи за хунорите както в техните вярвания и разбирания, в обичаите, сръчностите и уменията им, така и в техните познания и въобще във всичко, което съставя съвкупността на културното развитие на всеки народ. Нещо повече дори. Сведенията, които има общо за хунорите, се допълват в много отношения със сведения, отнасящи се несъмнено преди всичко до самите българи или поне до владените от тях землища.

Твърде доскоро се смяташе, че по-важните културни постижения, поне доколкото са били известни тогава, били възприети от хунорите или най-малко създадени под влиянието на Китай. Да се отрича въобще китайското влияние в много отношения, би било, разбира се, съвсем лекомислено. Но да се приписва всичкото или почти всичко на китайско или каквото и да е друго влияние, би било още по-лекомислено. Дори самите китайски летописи дават достатъчно сведения, които показват по-скоро силно и постоянно хунорско влияние върху Китай, отколкото обратно – китайско върху хунорите, което при това е било най-често откъслечно.

В използването и преобразуването на веществата – в това, което се нарича веществена култура, китайското влияние изглежда съвсем незначително. Твърде различният начин на живот – китайците – заседнали, почти неподвижни земеделци, работещи упорито денем и криещи се в добре затворените си къщи дупки нощем, или пък също така работливи градски жители, които затваряли здраво къщната си врата „за през нощта" и които най-много от всичко предпочитали неподвижния, спокоен живот, и от друга страна, хунорите – вечно подвижни пастири, ловци и воини, почти винаги, още от деца, на коне, почиващи най-вече денем и придвижващи се обикновено нощем, толкова постоянни в различието, стигащо дори и до най-малки подробности – е изисквал и различно използване и преработване на веществата.

Макар и малобройни, хунорите обработвали част от най-добрите земи, които са владеели. Старите и недъгавите, които не са можели повече да участвуват в походи и лов, а така също и някои от по-малко заможните са живеели в укрепените станове – онгълите, в глинени колиби, за които говори Чунг-хан-юе. В сечивата за обработване на земята, в строежа на тези глинени колиби и навярно в направата на някои от домашните уреди и съдове китайското влияние вероятно ще е било твърде голямо. Но и в това отношение не всичко може да се отдаде на китайско влияние, защото разкопки и изследвания, правени напоследък, показват широко разпространение както на грънчарски изделия, така и на земеделски сечива и други домашни уреди не само из днешен Северен Китай (предишни хунорски области), цяла Монголия и Тарим, но и в Южен Сибир от най-стари времена[1].

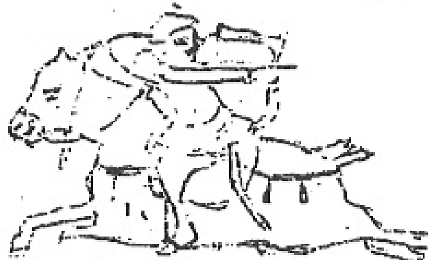
За някои предмети това се отнася дори до времена, предшестващи образуването на китайската държава. А до този вид предмети свършва и китайското едностранно влияние във вещественото творчество на хунорите. В строежите, не само укрепителните, влиянието ще да е било двустранно, ако и при строежа на глинените колиби и приемните дворци китайското влияние да е било по-голямо.

Хунорите били преди всичко ездачи, ловци и воини. И главните техни постижения в обработването и преработването на веществата са свързани най-вече с тези техни дейности. Обуздаване и оседлаване на коня, ловни и бойни оръжия, както и пригоденото за езда, лов и бой облекло, били хунорски изобретения. Разбира се, някои чужди влияния, макар и с нищо неустановими, не би трябвало напълно да се отричат. Обаче хунорското влияние в това отношение е би-

[1] С. В. Кисельов (вж пос. съч.), като говори за намерените в Южен Сибир грънчарски изделия от третото хилядолетие пр. Хр., някои предмети, а после и за намерени земеделски уреди и сечива пак из Южен Сибир, ги сравнява между другото и с подобни открития не само в същинския Китай и областите, които тогава са били хунорски, но и с Монголия, Таримска област и др. (вж с. 24 и сл., 67 и сл., 106 и сл.).

ло преобладаващо, и то не само в Китай, а и във всички страни, включително и на запад, към така наричания „цивилизован свят“. Свирещите стрели, съставните лъкове, сабите, арканите, както и юздечките, седлата и стремената безспорно са хунорски изобретения[1]. Също така хунорско е било и пригоденото за езда, лов и бой облекло. От него, а не от старинното китайско, елинско, римско или иранско облекло са произлезли облеклата не само на всички войски и досега на Земята, но и въобще мъжкото облекло. Във връзка с всичко това хунорите са били особено изкусни в обработката на желязото и медта, на кожите, на вълната, на дървото и на всички видове тъкани, освен на коприната – нещо, което е било китайско занятие.

Още към края на IV в. пр.Хр. китайските летописи съобщават, че техни крале въвеждали хунорско въоръжение, облекло, както и упражнения в езда и стрелба от седло[2]. Хунорското въоръжение се състояло от лъкове и стрели, копия, мечове и примки. Воините стреляли назад, дори и когато отстъпвали в най-силен бяг. Стрелбата назад била използвана и по време на лов и в това отношение хунорите били особено изкусни. Били „бронирани конници“, но бронята им била съвършено лека. Облеклото им се състояло от кожени гащи за езда и горна дреха, дълъг кожух за зимата и кожен калпак. Приблизително такова било облеклото и на жените поне по време на походи и лов. Един великолепен женски калпак, който вероятно не ще да е служил само като боен, е бил намерен от Свен Хедин в гроб, изкопан край новопоявилото се Лобнор – Българското езеро, но други части от старинното женско облекло не са известни досега. Мъжкото облекло най-добре се вижда на барелефа паметник на китайския император Тай-цунг (637 г.). Почти такова е било мъжкото бойно облекло и преди десетина века от времето на Тай-Цунг, такова то е останало и до още много по-късно, поне до времето на монголите. Също и обуздаването и оседлаването на коня не се е било много променило.

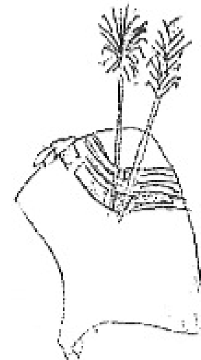
Преводка от Кисельов, пос. съч., с. 605. Изображението е от по-късно време, но въпреки това представя отлично препускащ на коня си, стрелящ назад хунорски воин.

[1] Дори и Кисельов, който, противно на изричните китайски известия, се старае да припише на заетото от китайците оръжие „западен“ произход, признава, макар и не открито, че стремената и сабите са станали известни на Запад най-рано към VI до VII-IX в., докато за стремената например признава, че са били известни още в „ташкитско време“, т.е. най-малко два века пр.Хр., а за сабите, ако и нарядко, в „кудригирско време“.

[2] В „Шъ-ки“, гл. 110 (вж Де Гроот, ч. I, с. 34): „крал Ву-лианг променил нравите, носел ху(норско) облекло, упражнявал езда и стрелба с лък“ и т.н.

Жената с калпака по рисунка на С. Хедин, с. 100.

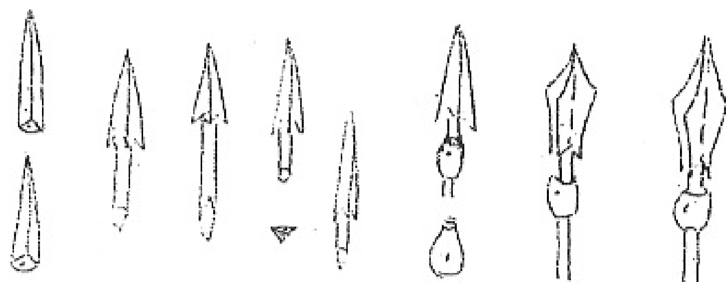

Рисунка на самия калпак на с. 104.

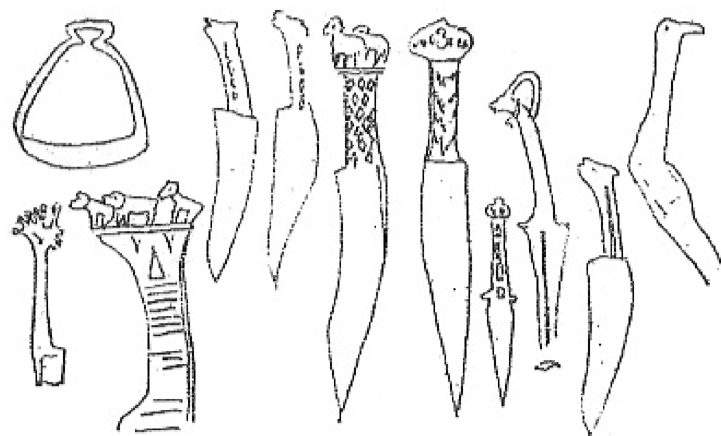
Барелеф на гроба на китайския император от владетелския род Танг – Тай-Цунг, малко по-стар съвременник на Исперих. Тай-цунг управлявал от 627 до 650 г. Преводката тук вляво е от книгата на Рене Грусе, пос. съч., т. I, с. 336.

Китайците са се запознали със свирещите стрели по времето на Мо-тун. Преди това те не са били никъде споменати и вероятно Мо-тун е бил техният изобретател. Зад медния или железен връх на стрелата се поставяло едно костено мънисто с дупка към тръбата му, с която се натъквало върху стрелата. Тази дупка при бързото хвърчене на стрелата причинявала свирещ звук, който е ужасявал, от една страна, врага, а от друга, е посочвал на собствените стрелци важната за обстрелване цел. Преди да бъдат от-

Дадените тук няколко вида върхове на стрели са преведени от книгата на Кисельов, пос. съч., с. 253; 337 и 537. Последните – свирещите, се познават по костеното мънисто, което се намира зад самия връх на стрелата. Върховете на свирещите тук са железни, докато върховете на всички други посочени са медни. Забележително е, че макар да не са взети от чисто хунорски погребения, почти всички върхове на стрели са трирьбести.

крити свирещите стрели обаче, необходими са били съставният лък и стремената. Без тях тежката свиреща стрела би била само ненужна играчка. Съставният лък вероятно е бил изнамерен преди Мотун, защото вече утвърденото от Шъхуанди писмо съдържа като знак за лък точното подобие на съставния хунорски лък, а именно 弓 – „гунг“. Той бил направен от дърво, най-често дряново, с прилепени множество пластинки от особени рога. Силата и далекобойността му били много по-големи от тези на обикновения лък. Първите стремена навярно били само обикновени кожени ремъци. Но вече по времето на Мо-тун ще да са били правени и първите метални стремена.

Освен тежкия меч и преди появата на сабята, която изглежда дълго време ще е останала като допълнително оръжие само на най-висшите предводители, хунорите са имали няколко вида по-къси, така наречени „хунорски ножове“, някои от които по вид и тегло били известните у китайците „хунорски ножове пари“[1]. Кой вид обаче от дадените по-горе в чертеж ножове са служили на китайците за пари, не бих могъл да кажа. Всички те са били изливани от медни сплави и почти всеки хунор умеел както да ги излива според вкуса и разбиранията си, така и да си взема отпечатъци за калъпи от други, които е намирал за по-добри и по-красиви. Китайците навярно са изливали своите ножове пари в кралските си работилници.

Ако се вярва на Цао-цо, китайците по едно време били изпреварили хунорите в изработването на оръжие. Но това не се е отнасяло до създаването на по-нови и по-добри видове оръжие, а само до подобрение в производството на съществуващите видове. Това ясно личи от оплакването на същия Цао-цо, че въпреки по-добрите оръжия китайците

[1] По-горе дадените чертежи на стреме и ножове са взети от Кисельов, пос. съч., с. 117, 121 и 571. Кисельов (с. 144-145) оспорва, че китайците са наричали парите си „хунорски ножове“, като казва, че не можел да си представи те да нарекат парите си по името на народ, от който тъй много били страдали.

пак бивали побеждавани, и съветва на всяка цена да се привличат хунори на служба в Китай, които да бъдат въоръжавани с тези китайски оръжия. Това е единственият случай до Христа, когато китайците се хвалят с по-добри оръжия. Дотогава винаги те са признавали превъзходството на хунорското въоръжение.

* * *

Хунорите имали укрепени станове, които наричали „онгъли“. Китайците отбелязвали това хунорско название обикновено със своя знак, който се чете „лунг“, „лонг“, „лионг“. Основният вид означава „дракон“, но също така и „царствен“[1]. Отначало изглежда те са знаели само главния, столичния хунорски онгъл, но после, когато научили за съществуването и на други такива хунорски онгъли, започнали за тях да употребяват и други свои знаци. Но въпреки че онгълите са им правили немалко впечатление, те са ни оставили само едно-единствено описание, при това нито на столичен, нито на главен, а на малък, обикновен онгъл. А и самото описание не се отнася пряко до онгъл, а до действията по превземането

[1] 龍 – лун(г); вж Ошан., зн. 7155; Рюд., зн. 3723. Де Гроот, на когото изглежда, че думата „онгъл“ е въобще неизвестна, на няколко пъти се спира на това и други подобни записвания и се старае да ги обясни като записвания по различен начин на името на р. Онгин, край брега на която се е намирал по-късно главният столичен хунорски онгъл. В „Пътят на България“ (с. 17, бележката) вече обясних защо това схващане на Де Гроот е съвсем погрешно. Още Мо-тун отбелязва онгъл Синли с друг знак – 望 – уанг (ванг), който де Гроот (пос. съч., ч. I, с. 77) чете „бонг“ (вж Ошан., зн. 307, Рюд., зн. 2119), който знак впоследствие и китайците възприемат в случаи, когато не се касае до столичен – царствен, онгъл. Освен с този знак, когато думата „онгъл“ е трябвало да се употреби било в състава на някаква титла, като напр. „куанг-лу“ – „велик везир“ – 光祿大夫 – или за означаване на други онгъли, те са използвали и други знаци, а именно: 光祿 – куанг-лу; 弓閭 или 弓盧 – гунг-лу; вж. Ошан., зн. 7333, 5530, 4622, 3384, 643; Рюд., зн. 2119, 3689, 2176, 3752, 3669. За написване пък на същата дума „онгъл“, смятана за име, за онгъл при Баграшкол са употребени: 焉耆 – йен-ке; [illegible] – оан-ку, и 阿耆尼 – а-ки-ни; вж по-горе и Де Гроот, ч. II, с. 155, 156.

му. Отнася се до онгъл, който Цит-ки построил в долината на р. Толай, където непредпазливо се оставил да бъде обграден от двадесетократно по-големи сили и убит.

Толайският онгъл на Цит-ки бил малък, строен от малката му трихилядна орда, голяма част от която били жени и деца. Макар и строен навярно за твърде по-голяма орда, той все пак ще е бил един от най-малките онгъли. Според изложението на боя за превземането му[1] той бил защитен от два отбранителни пояса. Външният се състоял от дървена ограда – забити в земята дънери, непосредствено зад която се намирали „окопи и дупки“, откъдето нападателите китайци били „обстрелвани, убивани и ранявани[2]. Изглежда, че тази ограда ще да е била твърде здрава, а защитата зад нея добре прикрита, защото тя могла да бъде преодоляна едва след като под прикритието на нощния мрак била запалена и така късно през нощта пробита на няколко места. Това принудило защитниците да се оттеглят в по-вътрешния главен защитен пояс.

По-вътрешният пояс се състоял от вал – ров, и насип, върху който се издигали кули и надстройки от чиито покриви (навярно плоски, водоравни) стреляли защитниците. Този главен отбранителен пояс навярно е отстоял поне на около една ли от „града“, защото се казва, че конници препускали от града до вала и обратно и по този начин поддържали връзката. На вала е имало врати и вратички, вероятно дървени. Когато „мъжете, които стоели в дупките“ на предния пояс, се оттеглили зад вала, стрелците, стрелящи от покривите, се прибрали вътре в кулите.

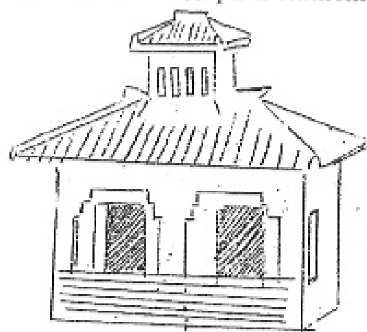
От какво се е състоял „градът“, не е казано, но в него е имало дворец, наречен от китайците „харем“. Когато паднал и вътрешният отбранителен пояс, оцелелите защитници заедно с кан-ю Цит-ки се оттеглили в двореца и от покрива му – вероятно също плосък – продължили боя. По-голямата част от защитниците и жените на кан-ю били убити там,

[1] За това описание вж Де Гроот, ч. I, с. 234-236.

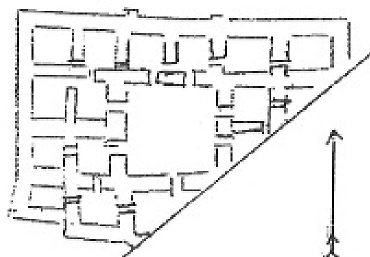
[2] 木城 – му-ченг; дървено укрепление; вж Ошан., зн. 5139 и 6859; Рюд., зн. 4002 и 5432.

а самият кан-ю бил ранен, когато най-после той пренесъл боя във вътрешността на двореца. Едва след като и кан-ю бил убит, дворецът бил завзет, запален и изгорен.

Като се има предвид това описание на онгъла, а също така и други някои косвени сведения в китайските летописи, бихме могли да си представим как ще са били построени останалите по-големи онгъли. И те вероятно са имали най-малко по два укрепени пояса, подобни на тези от онгъла на Цит-ки, във вътрешността на които се е намирал „градът" – селището, състоящо се главно от чадъри и глинени колиби – на брой навярно по-малко от чъдърите (за каквито говори Чунг-хан-юе), няколко къщички по китайски образец и несъмнено поне по един приемен дворец, който не ще да е служил за живеене, а за тържествени приеми, особено на чужди пратеничества, за съвещания на Съвета в разширения му състав – най-вече по времето на редовните годишни събори, както и за придружаващите такива случаи угощения. Че такива дворци е имало, по-рано можеше само да се заключава от косвени сведения, като например това за отбиване нападението на заговорниците от жените и децата на Цутехо или онова за „изпепеляването" на онгъла на Ло-шанг (Киок) край р. Онгин[1]. Сега обаче става съвсем ясно, че такива дворци е имало не само в столичните и главните племенни онгъли, но и в онгълите на второстепенни, дори не чисто хунорски племена. Основите на такъв хунорски дворец са били разкопани в околността на гр. Абакан в Южен Сибир, както съобщава Кисельов. Покривът на този дворец изглежда не е бил плосък, а покрит с керемиди, калъпите за които са били вземани от Китай, съдейки по отпечатаните на тях китайски знаци. Иначе по нищо друго дворецът не е приличал на китайските, а намерените обковки са съвършено чужди на китайското изкуство[1]. Освен тези постройки в „града" по двата укрепени пояса ще да са се намирали бойни и наблюдателни кули, вероятно от по на няколко ката най-малко, горните от които ще да са били от дърво. Покривите им, както и на дворците, ще да са били плоски – водоравни, по-добре пригодени за наблюдение и отбрана, а не като китайските покриви с керемиди.

Образец на китайска къща по времето на Хан. Превадка от книгата на Х. Дарден де Тизак, пос. съч., снимка към с. 297.

Основи на сибирския дворец по чертежа, даден у Кисельов, пос. съч., с. 481. Освен общото отопление повечето от помещенията са имали и отпосле направени огнища.

[1] Вж Де Гроот, ч. I, с. 158 и 183.

Онгълите ще да са били твърде обширни, защото някои от тях е трябвало да подслоняват от няколко десетки хиляди до над стотина хиляди души, а освен това зиме и огромни количества добитък[2]. Те са били строени почти винаги край бреговете на река, и то най-често при вливането ѝ в езеро. Онгинският, както съобщават китайските летописи,[3] ще да е бил построен доста далеч от устието на реката в езерото, но цялото разстояние от онгъла до езерото е било мочурливо и обрасло с шавар (тръстика).

Навярно и онгълите на племената Ханшу и Хиуго, които изглежда са били построени един срещу друг по двата бряга на р. Ике (Едзин или Морин кол), не ще да са били при устието на тази река, където при езерата се е намирал главният онгъл на десния кан-догри, а вероятно в завоя на

[1] Вж Кисельов, пос. съч., с. 483 – образци на обковки и керемиди.

[2] В описанията на сполучливи походи китайските летописи съобщават за хиляди избити и пленени, за до милион глави отвлечен добитък от завзетите онгъли; вж де Гроот, ч. I, с. 108, 112, 120, 123, 135, 197.

[3] В описанието на последния поход на Ликуангли към р. Онгин се казва, че хунорите запалили тръстиката, която от онгъла стигала чак до устието на реката в езерото. Вж Де Гроот, ч. I, с. 167.

тази река, доста по̀ на север[1]. Всички други онгъли обаче, за които има някакви сведения, и особено българските, са били строени до вливането на река в езерото и в повечето случаи – двойни, по двата бряга на реката. Такива несъмнено ще да са били българските при сегашните езера Боркул, Баграшкол и Лобнор. За боркулския и баграшколския онгъл имаме косвени сведения от китайските летописи, а като потвърждение на тези косвени сведения имаме известията на Свен Хедин за онова, което той и сър Орел Щайн са намерили, всеки поотделно, в устието на нововъзстановеното долно течение на р. Тарим – българската Цика – в отново възкръсналото Българско езеро, сегашното Лобнор.

По времето на големия китайски поход към западното – българското, крило през 71 г. пр.Хр., който бил насочен право към главния средищен онгъл на българите, един от военачалниците носел званието „по-ле генерал" – „български генерал". Като описва „подвизите" му, летописецът казва, че успял да плени един по-йин-уанг[2]. Знакът „йин" предава едновременно както окончанието, така и значението „от южния бряг", което ще рече, че този български кан ще е бил началник на стана от южния бряг. А щом се подчертава „станът от южния бряг", имало е значи и стан от северния. Че това ще е било така, личи и от обстоятелството, че този двоен онгъл е трябвало да подслонява неколкостотин хиляди души от главната ядка на българите и добитъка им.

За баграшколския онгъл сведенията се намират в описания на „кралствата" и столиците на наместника на българския дзиток-крал (кан). Думата е пак за ония, отбелязани със знаци: „йен-ки", „оан-ку" и „акини" (аники) седалища, за които вече няколко пъти по-горе става дума.[3] Онгъ-

[1] Канът на Хунша убил кана на Хиуто и като подбрал неговите и своите около 100 000 души, се прехвърлил при Хан. Всичко това той едва ли би могъл да стори, ако онгълите на двете племена не са били близо един до друг (вж Де Гроот, ч. I, с. 126 и сл.).

[2] 蒲陰王 – по-йин-уанг; знаците – известни, вж по-горе , където дадохме по-подробно обяснение на значението им.

[3] За йен-ки, оан-ку и а-ки-ни (а-ни-ки) вече говорихме погоре.

лът е бил разположен западно от езерото Баграшкол. От описанията личи, че е бил двоен – северно и южно от голямата река Хайду, между нея и изтичащата от езерото буйна река Конче[1]. Развалини и останки от валове са открити както северно от р. Конче, така и северно от Кайду (Хайду), дори до днешния Сорчук. Това е все същото място, където по времето на старата Хан се е намирало седалището на главния наместник – „генерал-командант" на десния „дзиток-крал", отбелязано от китайците с името Гиу -су. Както се вижда от чертежа, онгълът е бил отлично защитен: от изток с целия западен бряг на езерото, от юг с буйната и пълноводна р. Конче, а от запад, северозапад и север от стръмните, труднопроходими склонове на Тиеншан, а също така и от планините, които обхващат от изток и юг Баграшкото езеро и по южния бряг на р. Конче достигат до сегашния гр. Корла. За онгъл в устието на р. Тарим – българската Цика[2], сведенията се намират в книгата на Свен Хедин „Странстващото езеро", пос. съч., с. 133, 134. Хедин е обходил тези места, както още преди Тарим да се върне в

Чертеж на Баграшколското езеро според картата на Свен Хедин, приложена в неговата книга „Странстващото езеро".

[1] В описанието у Де Гроот, ч. II, с. 156 е казано: „От четири страни граничи с планини, където пътищата са стръмни и опасни и поради това е лесно за отбраняване. Рекички и реки го обграждат..." А по-рано е казано, че от брега на езерото е на около 10 ли отдалечено. За самото езеро е казано че „било богато с риба".

[2] Името е отбелязано със знака 赤 – цик.; Де Гроот (ч. II, с. 120) го счита за чуждо име; китайското значение е „червен", „гол", „неделим" и др. При това китайците са смятали Тарим за най-горно течение на р. Хуанхо и затова са я наричали просто Хо. Цик, Цика и др. се среща често като име на река у хуорите, че дори по-късно и на Балканския п-в у българите. На р. Тарим то е могло да бъде дадено само от българите. Знакът – в Ошан., зн. 8322; Рюд., зн. 5468.

Устието на р. Тарим в нововъзстановеното езеро Лобнор според картата на Свен-Хединовата книга „Странстващото езеро“. С прекъснати чертици са отбелязани приблизително старите езерни брегове.

старото си легло, когато е открил следите на напуснатия преди 1600 г. Ло-лан, така и след като реката се върнала в старото си корито и възстановила до голяма степен предишното езеро, което (вече бе казано) навремето се е наричало и Българско езеро. Същите места обиколил и сър Орел Щайн, докато все още всичко е било безнадеждна пустиня, и открил следите на укреплението в средата на пресъхналата тогава още таримска делта, което отбелязал със знаци L.F. Там той намерил китайски ръкописи от 266–267 г. На юг от реката се намирал построеният от китайците гр. Ло-лан, чиито развалини Свен Хедин пръв открил. Малко на север от североизточния край на езерото се намират останките от укреплението Тукен. По права линия и почти точно на половината между Ло-лан и Тукен се намира и споменатото по-горе укрепление в самата делта на реката. Кой би могъл да строи тези укрепления? Построеният от китайците гр. Ло-лан бил предостатъчен за войсковия им отряд и местното население, доколкото то е искало да живее в града. Кому е могло да бъде нуждно укреплението Тукен, а в добавък на него и онова в делтата на реката? Явно не на китайците. Заобиколеният от всички страни с големи, обширни пустини Ло-лан не е могъл да бъде застрашаван от разпокъсаните и малочислени таримски племена, нито пък от някаква по-голяма и силна държава, каквато до пресъхването на езерото и напускането на гр. Ло-лан не е съществувала там наблизо. Обратно,

българите освен от околните таримски племена, които сами не са представлявали никаква заплаха за тях, е имало да се бранят и против многобройните войски на Китай, които по времето на Ву-ти били вече и добре обучени. Особено когато българските орди са били заети далеч на запад, техният твърде важен онгъл е трябвало да бъде здраво обезпечен против обсади с многобройни войски, и то за доста продължително време. Но поради ширината на речната делта връзката между двата онгъла – северния Тукен и южния, наречен после Ло-лан, не е могла да бъде добре обезпечена, ако не би ставала пряко през самата делта. Тъкмо затова е било построено и укреплението L.F., като е било съединено с прави ръкави пряко делтата с двата онгъла[1]. И наистина, въпреки че са успели да наплашат и покорят лоланското племе, китайците не са могли да превземат онгъла, докато въобще Цит-ки не се бил оттеглил на запад. Че това е така, личи от обстоятелството, че племето ло-лан многократно е преминавало на българска страна, оправдавайки се, че българите били съвсем наблизо и китайците не можели да ги пазят от тях.

Доскоро се смяташе, че укрепените със земни валове станове – онгълите, глинените колиби и представителните дворци са били единствените хунорски строежи. Други не бяха познати. Но в китайските летописи има изобилни све-

[1] Свен Хедин заедно със сътрудника си, китаеца Чен, разгледал укреплението L.F. То представлявало неправилен четириъгълник на северния край на един полуостров в делтата на реката. Стената била землена, но отвътре преплетена със здрави пръти, така че била учудващо яка. В горния си край била широка 1,10 до 1,50 м, а в основата си – 7,5 м. Отвътре, зад стената, се намирал воден окоп (хунорски начин на укрепяване), едва зад който се издигало укреплението на повече от три метра над водното равнище. Самата стена била 6,6 м над водното равнище на езерото. Освен това от запад, север и изток полуостровът бил заобиколен от самото езеро. Дълбок окоп от юг, и сега изпълнен с вода, правел от полуострова същински остров. Към Ло-лан се отправили с „двойни лодки“ по един прав и водещ направо към Ло-лан воден ръкав, за който Свен Хедин и Чен били изкушени да мислят, че е бил направен от „човешка ръка“ (вж пос. съч., с. 133, 134).

дения за един друг вид строежи, които по значението си, по смелостта на замисъла и изпълнението си не отстъпват на никой от най-величествените строежи на онова време. Това са високопланинските пътища, главно в Памир, строени несъмнено от българите. Когато учудените китайци за пръв път ги видели, те ги нарекли „висящи преминавания". „Висящите преминавания[1] са скалисти планини – съобщават китайците – там, където речната долина е недостъпна и където посредством въжета се издърпват един други и така се прехвърлят оттатък." По-късно китайците по-добре се запознали с тези пътища не само по слухове от отделни воини, които ги били видели, но и от по-подробни описания на просветени пътешественици поклонници. Тези пътища не били предназначени нито за търговия – повечето от тях не водели в посоки, важни за търговска размяна, в които посоки имало други по-удобни и преки пътища – нито за обикновенни пътувания. След като тия места попаднали под китайско върховенство, само пустинници и поклонници, които нарочно търсели да се излагат на риск, минавали по тях.

От такива поклонници са и повечето описания. В гл. 3. на „Као-сен-чуан" – отчети за бележити будистки духовници, е дадено особено картинно описание на един от тия пътища. Фа-Июнг пътувал с група поклонници за Свещените земи. Но те не минали през много по-преките и по-безопасни каракорумски проходи, нито през обикновените памирски, доста по-удобни и по-малко опасни дори от каракорумските, а по „висящите преминавания". След като минали гр. Куча и Кашгари, навлезли в Цонг-планина – Памир, те не продължили по обичайния път на запад, а свили на юг и югозапад. Така достигнали до една река, която течала бързо като стрела. „... По страните на планините, на източната и западната страна – продължава описанието – били завързани дебели въжета, които служели като мостове. Десет души едновременно преминавали по тях оттатък

[1] 縣度 – хсиен-ду – „висящо преминаване"; вж Де Гроот, ч. II, с. 72.

и запалвали димящ огън като знак и когато останалите назад забележели това, знаели, че предшестващите ги са стигнали оттатък и че самите те също можели да продължат. Не забележели ли обаче след дълго чакане никакъв пушек, тогава знаели, че някакъв буен вятър ще е минал по мястото и е съборил хората в реката."

Три дни по-късно поклонниците минали по други подобни места:

„Висящи (отвесни?) планински стени, които стоели там като зидове; там нямало място, на което да стъпи кракът. В скалистата стена се намирали стари дупки за дървени колчета по на еднакви разстояния, успоредни една над друга; всеки вземал по четири колчета, изваждал най-напред долните и залавял едно по-високостоящо с дясната си ръка и така хващал колчетата едно след друго..."[1] Когато три дни по-късно се преброили, оказало се, че дванадесетина от тях липсвали. В друго едно пак такова описание се казва:

„Опасен беше пътят и дълбоки и тъмни бяха планинските долини; ту той трябваше да преминава по дебели въжета, ту да се вкопчва в железни вериги. Пътеки, издълбани в планински стени, лежаха в празното въздушно пространство. Преминавания (мостове), които висяха във въздуха, водеха над опасни водни ждрела, по колчета човек се изкачваше нагоре... по мостове, които висяха във въздуха, и по издълбани в планинските стени пътеки, покрай опасни висини, през пропасти, след като измина (по такъв път!) повече от 500 ли, той достигна държавата По-ло-ел."[2]

Почти всички тези пътища или са свързвали българските орди, разположени в Памир, Кунлун и Каракорум, или са водели от тия орди до някоя подвластна държава.

Ето още един пример:

„Един път води от държавата По-ло-лик към Отианг (Удиана), по който железни вериги образуват мостове и висящи във въздуха, служат за преминаване; отдолу не се вижда никакво дъно и отстрани няма нищо за придържане... и

[1] Де Гроот, ч. II, с. 77-78.

[2] Де Гроот, ч. II, с. 76; за По-ло-ел вж по-горе с. 103, № 18.

поради това пътниците се отказват от този път, ако очакват вятър."[1]

Разбира се, по такива пътища, по които не е могло да мине никакво добиче, нито дори прочутите „проходопреминавачи" – особена порода хунорски коне, нарочно отглеждани за минаване по опасните заснежени проходи на Тиеншан, Памир, Кунлун и Каракорум, не е можело да се прави търговия, нито да се прекарва голяма войска. Те не са можели да служат нито на разбойници, нито на ловци. Единственото им предназначение е могло да бъде да обезпечат връзката между отделните български стражеви орди из тия високи планини. От друга страна, тяхната извънредно трудна и опасна направа, а при това и твърде по-скъпа от строежа на всеки друг път, прави невъзможна постройката им нито от разбойнически или ловджийски дружини, нито дори от тамошни държави, дори и да биха имали някакъв интерес да ги построят. Само голяма, силна и достатъчно богата държава, за която поддържането на връзката между нейните пръснати из високите планини орди би била от голямо значение – само такава държава би предприела техния строеж. А това е могло да бъде само западното, българското крило на Хунорската империя.

Освен българите от стражевите орди и по-късно поклонниците почти никой друг не се е решавал да мине по тях. Единствените опити, правени по времето на Хан, около раждането на Христа, да се използват за пратеничества били толкова ненасърчителни, че министър Ту-кин съставил нарочен доклад вече да не се правят такива опити, дори и за съпровождане обратно на чужди пратеничества – в случая на държавицата Ке-пин. В него той говори за големите и малки „главоболни планини", където човек заболявал и повръщал, а добитъкът, „дори и магаретата", измирал до последна глава; за „трите езера", където пътят бил до една стъпка широк, но около 30 ли дълъг и водел край бездънни пропасти, и най-после – страхотните „висящи преминавания", чиито опасности за живота били „неописуеми"[2]. Дали някакви следи от тези страхотни, но навярно и също така „неописуемо" живописни пътища са останали и досега, не ми е известно, както не ми е известно, дали някой се е сетил и постарал да потърси такива следи от тях.

[1] Де Гроот, ч. II, с. 75; за По-ло-лик вж по-горе с. 103, № 16.
[2] Де Гроот, ч. II, с. 90; Ке-пин е държавата Капиша.

* * *

Навярно всички хунори са използвали при нужда и водни пътища, но само за българската река Цика – Тарим, е отбелязано в летописите такова използване. Казано е именно, че от държавата Ут-то[1] до Кашгар не е имало сухоземен път и затова съобщенията се правели по р. Цика. Вероятно става дума за превоз, защото планинските склонове в тия места съвсем не са така непроходими. За превоз обаче българите ще да са използвали и цялото течение на реката до устието ѝ. Но докато водните пътища не са изисквали почти никакви строежи, друг вид строежи, свързани с вода е имало и са се запазили досега – нещо съвсем изключително.

Векове още преди То-бан и Мо-тун българите са владеели Турфанската низина, която наричали Ко-чан – Кочане[2]. Тази низина се смята за една от най-плодородните в Средна Азия. Още по онова време тя била прочута с великолепното си грозде, чудно хубавите дини и пъпеши – най-добрите в цяла Средна Азия. Почвата, макар песъчлива и камениста, давала по няколко реколти годишно. А там почти никога не валяло. Своето плодородие Кочанската низина дължала на особеното си водоснабдяване. Водите от малкото поточета, слизащи от планините, едва ли биха стигнали дори само за пиене, тъй като бързо се изпарявали, но подземната вода била събирана почти капка по капка и през подземни ръкави прекарвана до низината, където с нея поливали посевите. Така подпочвената влага, защитена от изпаряване под горещото слънце, давала плодородието

[1] Де Гроот, ч. II, с. 119, 120. Ут-то навярно е друг начин на писане на думата „орда" и оттук ще означава някоя малка българска ордичка със стражеви, а може би и с други някои задачи.
[2] Де Гроот, ч. II, с. 116 и сл.; – 高昌 – ко-чан; за сегашното малко по-изменено произношение вж Ошан., зн. 3743 и 1508; Рюд., зн. 1945 и 5390.

на тази низина, която иначе би била съвсем пустинна пещ. Както твърдят и Грум-Гржимайло – един от първите европейци, проучвал това водоснабдяване, и Свен Хедин[1], то било познато само в Иран, в Турфанската низина и нейните близки околности. В никоя друга част от Азия, дори в южните части на Таримската котловина, която била богата на подпочвени води, не било познато това водоснабдяване. Къде и как е било изнамерено, не е известно. Във всеки случай, докато старинността му за Кочанската низина (Турфан) е установена с обстоятелството, че още тогава, преди повече от двадесет века, е била смятана за един от най-богатите и най-плодородни кътове на земята, за Иран такава старинност с нищо не е доказана.

* * *

В обработването на металите, особено на медта и желязото, хунорите почти винаги са били по-напред от китайците и този факт бива все по-малко и по-рядко оспорван[2]. Както бе вече споменато, дори първите метални пари в Китай са били наричани „хунорски ножове". Разбира се, не защото са били изработвани от хунорите и внасяни в Китай като пари, а защото били отливани в Китай, по изглед и тежест еднакви с един вид от късите хунорски ножове. Но ако по отношение на оръжията, конската сбруя и особено на обикновените домашни потреби и земеделски сечива китайците понякога и да са изпреварвали хунорите – и то главно в медните отливки, в обработването на желязото до Христа те несъмнено никога не са успявали да ги достигнат. Но и

[1] Г. Е. Грум-Гржимайло. Описание путешествия в Западный Китай. ОГИЗ, Москва, 1948; с. 226 и сл.; Свен Хедин. Die Flucht des Grossen Pferds, Leipzig, 1936; с. 35.

[2] Кисельов (пос. съч., с. 313 и сл.) поддържа противното гледище, което наистина до преди петдесетина години е било почти всеобщо приемано, без обаче да го обосновава с други доводи освен със старите, оказали се съвсем несъстоятелни предположения. На същата с. 313, като се позовава на Плиний, според когото „Sirienna Ferrum" било най-доброто, той смята това като довод за китайско превъзходство в обработката на желязо. Това обаче се отнася до по-късно време.

тук главните сведения, които се намират в летописите, се отнасят до западното – българското, крило на държавата, и то по българско време. Така, като описва „държавата" (ордата) Бик-сан, на южния бряг на Баграшкото езеро, която, както знаем, била подчинена пряко на главния българския наместник – дзиток-„краля" за цялата Таримска котловина, китайският летописец казва, че „там планината дава желязо"[1].

При завладяването на различните места китайците са отбелязвали, ако са могли да го научат, какво е най-важното производство или богатство на дадената област. Но ако съществуващите подземни богатства не са били използвани дотогава, естествено е, че китайците не биха узнали при пристигането си там за наличността им. За да отбележат, че „планината дава желязо", и то само за тази „държава", явно е, че там те са заварили преди всичко използване на железни залежи и че това използване ще да е било не само нашироко, но и производството ще е давало особено доброкачествено желязо. Защото едва ли само тук, в Биксан, те ще са намерили използване на железни руди. Навярно това ще е било първото особено доброкачествено желязо, което между другото ще е послужило за направата на „висящите" мостове с техните железни въжета и железни вериги, за които се говори в летописите. Едва след като китайците успели да завземат тези рудници и вероятно там, на самото място, да се научат на особено добрата обработка на метала, едва тогава китайското желязо се е прочуло със своята доброкачественост и се е сдобило със славата на най-добро дори и в Европа. Но това е станало, след като българите вече завинаги са се били оттеглили от тези места.

Хунорите и българите използвали металите – медните сплави и желязото, не само за направа на оръжия, уреди и сечива, не само за различни съдове и домашни потреби, не само за строеж на чудните високопланински пътища с техните мостове – „висящи преминавания", но и за изработването на различни украшения, повечето от които съставя-

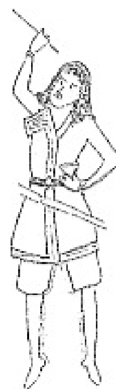
[1] Де Гроот, ч. II, с. 4, 163, 164.

ли част от конската сбруя – юздечки, поводи и седла, а други – елементи от облеклото. Такива отлети или ковани украшения са били намерени пръснати из почти цяла днешна Монголия, като се започне от областта на Памир и Западен Тиеншан, та се стигне до Ордо в северния завой на Хуанхо и по̀ на изток до брега на Великия океан, а по̀ на север, като се включи целият Южен Сибир от западните краища на Алтай до Байкал и дори източно от това езеро. В изработването на украшенията, в прекрасните тъкани, шевици и везма, в особената обработка на кожите, в резбите и найсетне в прекрасните песни и игри изглежда, че хунори и българи са влагали и изразявали чувствата си за красота, вкусовете си, а и нещо повече – своите особени разбирания.

* * *

Въпреки че в повечето случаи бойното облекло не се е различавало особено от обикновеното, голяма част от хуно̀рите и българите по време на мир и почивка са носели и по-леки дрехи. Някои от тях дори започнали да употребяват и китайски копринени тъкани, може би не само за женско облекло[1]. Особено за българите има отбелязано, че са носели долни и връхни дрехи от вълнени тъкани и без съмнение така са се обличали и другите хунори. Как е изглеждало небойното облекло?

В своите открития на стенописи из развалините около Баграшкото езеро и край Кочане – Турфан, Грюнведел и Ле Кок намерили в „пещерата на живописта" изрисуван собствения образ на живописеца. Облеклото му е съвсем чуждо за онова време както на китайците, така и на европейците. Откривателите го сравняват с персийското от този период и особено с някои миниатюри във византийски хроники. Но те като че ли или

Чертежът тук е превадка от книгата на Рене Грусе, пос. съч., с. 314.

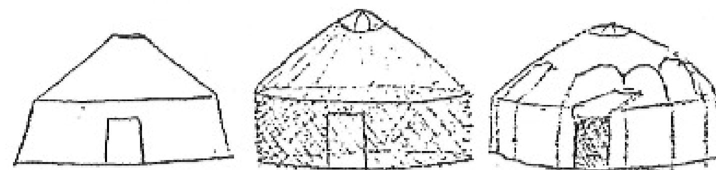
[1] Де Гроот, ч. I, с. 80. Мнението на Чунг-хан-юе за опасността от употреба на тънки (копринени) китайски тъкани.

не знаят, или забравят, че на тези византийски миниатюри са изобразени само български лица в такива облекла. Разбира се, художникът не е бил българин. Българите по това време са били вече в Европа, на Балканския полуостров, от двете страни на Дунава и в днешна Южна Русия или около Волга и Кама. И все пак не е съвсем изключено да е имал и българска кръв – българите из високопланинските стражеви орди не са били никога оттегляни. Но независимо какъв по произход е бил живописецът, той е нарисувал своя образ в български дрехи, които изглежда в течение на вековете не ще да са се били много променили.

Обикновените дрехи са били от вълнена тъкан, а не кожени като бойните. Както видяхме, китайците съобщават за вълнени дрехи само при българите, но несъмнено такива са носели и всички хунори, които са отглеждали милионните си стада най-вече заради вълната и кожите. Постелките са били най-често кожени (с неощавена вълна), а завивките – предимно от вълнени тъкани. Вълнени били и чергилата на техните великолепни чадъри – обикновените им жилища, както и на походните им коли.

Чъдърите им били същите, каквито се употребяват и досега дори в днешна Монголия; такива те ще да са били и много векове преди Христа – нещо, което ясно се вижда от скалните чертежи.

Изглед на хунорски чадър

Според скалния чертеж у Кисельов (пос. съч., с. 191). *Кош без чергилата (сегашен).* *Готов с отметнато над входа чергило.*

Те са представлявали лесносглобяем и лекопреносим кош от здрави, жилави пръти (обикновено дрянови). Направата му била толкова здрава, че и най-дебелият сняг, и

най-силната буря да не можели да го съборят. Върху този кош били поставяни чергилата, прилични на сегашните така наречени „персийски“ килими, обвързвани с широки и здрави кожени колани. В средата на свода кошът е бивал оставян свободен, за да може чергилото на това място да се отмята, така че да излиза свободно димът. Точно под него, в средата на чадъра, се намирало огнището.

Ония българи, които трябвало да живеят постоянно във вечно заснежените високи планински проходи, разбира се, е трябвало отново да привикват да живеят в каменни къщи. Но в къщи е трябвало да живеят също така и ония от българите, които са се занимавали с обработването на земята в Кочанската низина. Само в подземията на такива къщи те са можели да намерят по малко прохлада за отмора в страшния пек на тази низина. И тия къщи са били, както са и досега, с плоски, водоравни покриви. Навярно от тия покриви са били извършвани наблюденията на слънчевите сенки и среднощните звезди.

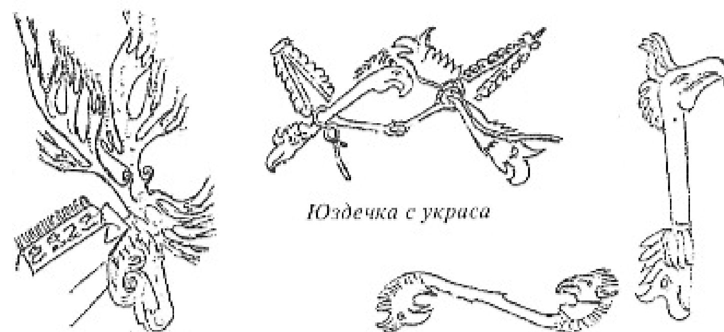
* * *

Източно от Богдо планина, на прохода Буйлук, руският изследовател Грум-Гржимайло намерил две каменни „баби“. Изработката им не била нищо особено. Приличали на хилядите такива „баби“, срещащи се из южните предели на Русия, от границите на Полша, та до Саян и Алтай, а сега според Кисельов и почти из целия Южен Сибир. На изследователя било казано, че имало някакви надписи с „непонятни букви“, но той поради голямата буря и сняг не можал да ги открие[1]. Каменни „баби“ има и в Китай, и то от времето на Хан насетне. Но тези от Буйлук несъмнено не са били китайски. Иначе буквите не биха били „непонятни“ за население, примесено с китайци и свикнало вече от векове да вижда китайски надписи. Но и изобразените лица не били китайски (вж рисунките на с. 173. Не е изключено тези каменни паметници да са български, каквито са голямото множество от ония, разхвърляни из Южна Русия и днешна

[1] Грум-Гржимайло, пос. съч., с. 101.

България. Такива каменни „баби“, скални рисунки и скални барелефи, като напр. Мадарският конник, изглежда че са били единственият начин, по който се е проявявало българското ваятелство. То ще да е било най-слабо развитият клон на изкуството на българите.

Както вече по-горе се спомена, най-развитото им изкуство се е изразявало в отливки, ковки, резби, везма и т.н. Тук са дадени няколко образеца от общохунорско изкуство, около II в. пр.Хр., превадки от книгата на Кисельов, пос. съч., с. 363 и 369. Тези няколко образеца дават, макар и сла-

Юздечка с украса

Наличник (маска) с еленови рога за кон

Части от украсата на юздечка

ба, но все пак вярна представа за областите, в които се е развивало общохунорското изкуство, разбира се, имайки предвид и ония области, като напр. везмото, резбарството и др., голямото богатство на чиито образци е всекиму добре познато.

Освен в резбарството и везмото, при които в най-широки основи се е запазило някогашното българско изкуство, също в сравнително твърде широка основа то се е запазило, макар и далеч не на тази висота, в шараджийството – до около

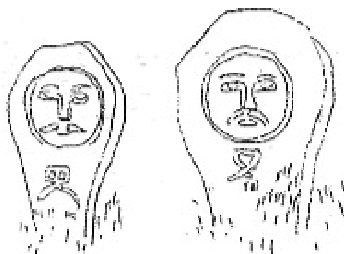

Образци от „борба между хищници и тревопасни“ – любим сюжет на общохунорското изкуство.

преди половин век, и то само в шаренето на великденските яйца[1].

* * *

Знаците, които поради снежната буря не е могъл да види на каменните „баби" руският изследовател Грум-Гржимайло на прохода Буйлук, не са единственото указание за наченки на някаква писменост у българите от онова време. Наистина първите китайски сведения гласят, че хунорите не са имали писменост, което в действителност е било така. За контактите си с Китай те си служели с китайските писмена, които имат това особено преимущество, че дават понятия, и затова биха могли еднакво и едновременно да служат на всеки език. Мнозина хунори поради службите, които е трябвало да изпълняват, са се запознавали и са изучавали китайската писменост било от пленени или предали им се китайци, било в самия Китай, където са били изпращани с различни дългосрочни поръчения. Не е изключено някои от тия познавачи на китайската писменост да са се опитвали да приспособят за нуждите на хунорите част от по-малко сложните китайски писмени знаци. При това на част от хунорите, особено на българите, ще се е случвало да се запознават и с други видове писменост. И наистина в по-късни китайски летописи има сведения за наченки на хунорска писменост. Така в „Тунг-ши" се казва, че тю-куе – турците, първоначално нямали писменост, но по-късно възприели хунорската, обаче календар нямали[2]. Дали турското рунно писмо е било хунорско, това е отделно питане. Важното е, че китайците, като смятат турското писмо за заето от хунорите, показват, че са знаели за съществуването на някакво особено (некитайско) хунорско писмо още преди това. Тези известия се допълват и от следните обстоятелства:

Каменните баби на прохода Буйлук по рисунка на Грум-Гржимайло, с. 180.

[1] Прекрасни образци на такова шараджийство дава Д. Маринов в книгата си „Народната вяра и обичаи", пос. съч., СбНУ на БАН, кн. 28, 1914. Образи на табл. XX–XXV, обр. бр. 288-305.

[2] В. Еберхард, пос. съч., с. 58.

На Тиеншан, в околностите на Исиккул и по горното течение на р. Талас, същата река, край чието горно течение е бил и онгълът на Цит-ки, са били намерени надписи с рунно писмо[1], някои от които са отпреди турско време (V в.).

В старата славянобългарска азбука има множество букви – около една трета от всичките, които са толкова сходни с някои от китайските знаци, та не може да има никакво съмнение, че са вземани било съвсем направо, без никакво изменение, било с твърде малки опростявания от китайските, главно коренни знаци. Такива напр. са буквите: Ж – от китайския коренен (или ключов) знак 米 – № 119, означаващ „ориз", „жито"; З – от коренен знак 廴 – № 54; Л – от коренен знак 人 – № 9, означаващ „човек" („люди"); Щ – от коренен знак № 45 – 屮, от същия знак с малко изменение е и буквата Ц; Ч – от коренен знак № 5 – 乙; Ѣ – от коренен знак № 70 – 方; Я – от 牙 – коренен знак № 92, с произношение също „йа"; Ѫ – от старинния вид на коренен знак 朩, сегашен вид – 不, знак № 318. Освен тези с малки видоизменения и по подобие на китайския начин на съчетание са произлезли и буквите Ъ, Ь, Ю и някои други, несъществуващи вече в днешната азбука.

Значенията на почти всички основни шарки по обредните хлябове[2] са почти съвсем еднакви с подобните им китайски писмени знаци. Ако и да не са могли да влязат като букви в новата славянобългарска азбука, тези знаци от китайската писменост са останали и след създаването на новата писменост в употреба у българите. Те са: № 1 с букви-

[1] С. В. Кисельов, пос. съч., с. 608-609.

[2] Д. Маринов, пос. съч., с. 266, 267, както и рисунките накрая при образците, отнасящи се до тия описания.

* ɣ Ш, от кор. зн. 5 р. 46 – 屮– „шан".

те А и Б – носят име „кръстуц“ (кръстец в снопето, мн. ч. кръстци) и означават „хлебородие“, „пълнота“[1]. Тази шарка по нищо не се различава от китайския знак 十 – „десет“ и „пълно“, коренен знак № 24; за кръг или слънце е шарката, която се вижда в рисунка № 1 под буква Г. И тя е съвсем подобна на китайския знак за слънце ⊖ или ⊙, а сега 日– коренен знак № 72; М и Н, плетеници. Плетеници са две шарки, представени на рисунка № 1 с буквите М и Н. Мъж и жена, прегърнати, означават сговор вкъщи, сговорна челяд и щастие от тоя сговор... Тези плетеници са съвсем подобни на китайския коренен знак 女 – „жена“, който в съчетание със знака за дете 子 означава „обич“, „щастие“, „добро“. И още един пример: К, „лъкове“. Лъковете са шарки, които се виждат на рис. № 1 под буквите К и Л. И двете шарки означават мощ. Те също са твърде подобни на kитатайския коренен знак 弓 – „лък“, и изобразяват хунорския съставен лък.

Освен това знаците, с които нашият народ си служи за отбелязване на числата от 1 до 5 и 10, са съвсем еднакви с числовите знаци на китайците с изключение на техния знак за 4, а именно: на български 1 – 一; 2 – 二; 3 – [illegible] или 三; 4 – [illegible] или [illegible]; 5 – [illegible]; 10 – 十, което значи също и „пълно“; на китайски: 1 – 一; 2 – 二; 3 – 三; 4 – 四; 5 – 五, този знак е произлязъл така – [illegible], [illegible], 五; и 10 – 十, също и „пълно“.

И ако би могло да се възрази, че съставителите на българската азбука не са взели посочените по-горе знаци от донесеното от българите наследство – техните черти и резки, а като много образовани, са могли те (съставителите) да познават дори и китайското писмо и са ги взели направо от него, то за знаците по обредните хлябове и числените означения и такова възражение не би могло да се направи.

[1] Д. Маринов, пос. съч., с. 266-267.

За някои хунорски племена китайците съобщават, че са имали и ски, които използвали за лов, предимно на елени. Това се отнася главно до племето па-хси-ми[1], като не е изключено ските да са били използвани и от други хунорски племена, но понеже само за лов, а не за война, те не са станали известни още от по-рано. Ако и българите са ги използвали, то навярно са ги изоставили, когато са се прехвърлили в Европа.

[1] В. Еберхард, пос. съч., с. 41 и 50.

VII. ЗВЕЗДОВЕДСТВО И ВРЕМЕЧИСЛЕНЕ

През III в. пр.Хр. хунорското звездоведство е било вече напълно установено и както ще видим по-долу, към края на този или началото на II в. пр.Хр. също така напълно било установено и времечисленето. Българите, като едно от най-големите, може би дори най-голямото от хунорските племена, споделяли напълно и звездоведските си познания, и времечисленето с останалите хунори. И даже нещо повече. Докато почти всички други племена от хунорски произход, дори и самото главно, средищно племе – хунорите, след като се разкъсали и загубили до голяма степен унаследените си разбирания, било като ги заменили с чисто китайски, било като ги забравили, само българите ги запазили напълно и чисти почти цяло хилядолетие след пропадането на Хунорската империя. Макар че под натиска на църквата и те трябвало да изоставят голяма част от разбиранията си и да ги заменят с други – между които и звездоведските си познания, и времечисленето си. Все пак в оцелелите и досега множество обичаи и някои названия тези разбирания ясно и недвусмислено прозират[1].

[1] Ако ли не чак досега, то поне допреди петдесетина години у по-малко засегнатата от чужди влияния част на българите са били запазени звездоведски и други названия, както и множество обичаи, които ясно и недвусмислено сочат връзката с най-далечното минало в това отношение. Така мнозина българи, главно овчарите, познават всички важни за часовото звездоведство звезди и имат за тях свои си имена, някои от които са старите едновремешни, някои преведени или по-късно променени, като двете коли – Голямата кола и Малката кола; Ралицата или Воина; Квачката или Стожера (най-светлата от съзвездието), Кръста – съзвездие Лебед; Малкия кръст – съзвездие Делфин; Тепсия – съзвездие Северна корона; Хоро – съзвездие Телец; Гайдаря или Свиреца – Алдебаран; Овчарската – Арктур; Янкул – Юпитер и др. Освен това названия като „преслап" – зенит, а също и меридиан; „стожер" – гномон и др., както и цели съждения, като това на исуплийския овчар (Й. Ковачев, с. 31), че „тя (месечината) слугува само на месеците", което като че ли е извлечено от старинно китайско астрономическо съчинение (подр. вж у Й. Д. Ковачев, „На-

В основите на общохунорското и китайското звездоведство почти няма съществени различия. Началото на тези основи може да бъде проследено по останали китайски запис-

родна астрономия и пр.", СНУ, БАН, 30, 1914). Разбира се, това е съвсем малък остатък от звездоведското наследство, но чудно е, че и той е оцелял в две хиляди години превратности, от които последните хиляда са времена на жестоки гонения от църква и държавни власти. Запазилите се обичаи още по-здраво установяват тази връзка с далечното минало. Въпреки гонения и преследвания, въпреки превратности и страшни беди Идинака и досега стои като единствена истинска Нова година между множеството други, която бива признавана от непокварените българи (Маринов, пос. съч., с. 271) и чествана с „поляза"; коледните тържества с Бъдни вечер и горенето на бъдника с обредните хлябове и жертва – коледното прасе; коледарските песни, коледуването (включително и кукерските шествия – възпоменание за някогашните пътувания и шествия, предвождани от кукли-кановете, отиващи на събора в онгъл на кан-ю); сурвакането, поливането с вода „за здраве", пеенето на пръстените" и още много други, свързани все с честването на Нова година; гергьовденският събор с жертвеното агне, който се пада точно на 124-я ден от Идинак, на първия от петте български месеци, който бива почитан от българите дори повече от Великден – „Хубав ден Великден, ощ' по-хубав Гергьовден" (Маринов, пос. съч., с. 407, 439), отговарящ на втория годишен редовен събор с царствена жертва и сега прикрит зад църковния празник на римския войскар св. Георги; обичаят Господьа църква с жертва бик, ако и силно размесен по настояване на църквата, отговарящ на третия редовен годишен събор с третата царствена жертва – бик; неизменното освещаване и прекадяване на жертвите при всеки от тия три главни празнични дни въпреки голямата отначало съпротива на църквата; другите по-малки празници със съпровождащите ги обичаи, като например връзването на мартеници, люлеения, Средлето с „петровското пиле", горещниците, както и множество други – почти всичките, които ги тачи народът ни, са все значителни останки от голямото, на времето свързано с времечисленето и основните български схващания. Но всичко това, както и имената: Голям Сечко, Малък Сечко, Идинак, Коледа, Бъдни вечер и др. не са единственото останало от това голямо наследство. И досега е запазено тройното делене на времето: освен деленето на годината на три чрез трите дни Идинак, Гергьовден и Господьа църква народът ни дели както месеца, така и денонощието на три; месецът се дели на „нова свещя", „пълна месечина" и „разсип" или „иззет", а денят на „утро", започващо от полунощ до изгрев; „бял ден" – от изгрев до залез слънце, и „вечер" – от залез до полунощ. За всичко това вж подробности у Й. Ковачев, пос. съч., и Д. Маринов, пос. съч., където естествено са без тия обяснения, които не са могли да им бъдат по никой начин известни.

вания чак до XXIV в. пр.Хр. Вярно е, че от една страна, в тези записвания не става дума нито за българи, нито дори за хунори, а от друга, тяхната достоверност е била оспорвана от мнозина, обаче достоверността им бе установена по безспорен начин, като беше доказано, че наблюденията, които са отбелязани в тях, е било невъзможно да бъдат направени по друго време[1]. А че те се отнасят и до хунорите, се установява с това, че съдържат указания и за схващания, чужди на китайските разбирания и отличителни за хунорите, като например хунорското начало (принцип) на троенето, към което китайският дух е особено враждебен.

[1] Де Сосюр в статиите си за основите на китайската астрономия, печатани в „Тунг-Пао“ и събрани и преиздадени след смъртта му в отделна книга – Leopolde de Saussure. Les origines de l'astronomie chinoise. Paris, унищожи напълно и из основи всички възражения и оспорвания за достоверността на тези китайски писмени данни. Главното основание на направените възражения бе, че в изпълнение на заповедта на Шъхуанди всички китайски летописи, цялата китайска писменост до негово време е била унищожена напълно. Това възражение е неоснователно. Не само че Шъхуанди е позволил да се запазят няколко преписа от всички унищожени съчинения, не само че заповедта му не е засягала всички съчинения, като например е изключвала летописите на собственото му кралство Цин и съчинения от „техническо“ естество, но освен това впоследствие са били намерени няколко сбирки, предшестващи цинското владичество над Китай. Така по времето на Хан са били открити в стара гробница сбирка летописи и други съчинения, писани на бамбукови стъбла, откъдето носят и името си „бамбукови летописи“. Освен тях при едно голямо срутване на почвата, причинено от наводнение на Хуанхо преди около 60 години, е била открита богата сбирка, писана на костенуркови черупки. Сведенията и от едните – бамбуковите, и от другите – костенурковите летописи, потвърждават верността на запазените и досега в по-нови преписи старинни съчинения и летописи, поне що се касае до достоверността на основните сведения и до времето, до което се отнасят. В допълнение на всичко това де Сосюр доказа по чисто астрономически път, че „установленията на Яо“ са могли да бъдат направени само в XXIV в. пр.Хр., а именно по времето на този бележит китайски цар. Тези „установления“ са написани, така да се рече, на самото Небе и никаква човешка ръка никога не би могла да ги заличи.

И в по-нататъшното си развитие общохунорското и китайското звездоведство остават в главните си черти твърде близки и само с някои малки изключения са се почти напълно уеднаквили – взаимното им влияние продължило повече от две хиляди години. Данните за това взаимно влияние също така ясно личат в китайската писменост, в която под вида на нововъведения, правени от възцарили се нови императорски родове от хунорски произход, са отбелязани множество, противни на китайския дух и разбирания, астрономически установления, които, макар и отбелязани, не са могли да се вкоренят в Китай. При това хуноро-китайското звездоведство е упражнявало силно влияние и навън, например към Индия, в чиято астрономия има множество установления, напълно еднакви с тези на китайската[1].

От друга страна обаче, хуноро-китайското звездоведство е съвършено различно в своите основи от всички други астрономии в Евразийския материк и особено различно от халдео-гръцката астрономия, която в сравнение с хуноро-

[1] Така например това са звездите определителки, наричани на китайски „сйсу“, на индуски „йогатари“ и „накшатри“, а на арабски „меназили“. Това са 28 звезди, които разделят небосвода, обаче на неравни части. Като се има освен това предвид, че някои измежду тях били съвсем трудновидими или дори невидими с невъоръжено око, става съвсем ясно, че те не са били случайно подбрани еднакви в трите тези средища, а са били установени на едно място и после пренесени в другите. Това обстоятелство породи ожесточен спор относно питането къде най-напред са били те установени, което значи, къде е било поставено началото на тая астрономия. Против Бийо, който твърдеше, че са от китайски произход, се опълчиха повече от десетина видни учени – всички, които се занимаваха с питането от целия свят, едни, твърдейки, че били арабски, други – че били индуски. Де Сосюр (пос. съч.) успя да докаже колко несъстоятелни са техните твърдения, и изглеждаше, че е установил напълно китайския произход. Във всеки случай той успя да докаже необоримо, че те нямат по произход нищо общо нито с Индия, нито с Арабия. Независимо от това, установи се, че за да бъдат пренесени в едната или другата посока, трябвало е предварително да станат достояние на хунорите, които единствени са могли да извършат това пренасяне. Това обстоятелство не се оспорва от никого, а Де Сосюр изрично го потвърждава (пос. съч., с. 198, 199).

китайската далеч не е така съвършена и дори по времето на най-големия си разцвет е била изостанала най-малко с двадесет века зад нея[1]. И не само халдео-гръцката, но и общоевропейската астрономия е била изостанала до XVII в. с повече от 40 века от хуноро-китайската. Да видим в какво се е състояло различието и това изоставане.

Както е известно, в миналото звездоведство и времечислене са вървели и са се развивали заедно. Китай в това отношение е правил някои изключения[2], на които ще се спрем по-късно, още повече защото те дават възможност да се уяснят някои различия с хунорите, обаче, общо взето, хуноро-китайското звездоведство и времечислене (за Китай само „астрономическият" календар) са вървели успоредно поне докъм Р.Хр. В най-далечното минало изглежда, че означаване на времената ще е ставало навсякъде еднакво: изгревите на слънцето са отбелязвали края на нощта и началото на деня, а залезите – края на деня и началото на нощта. Разбира се, това времеразпределяне не е можело да задоволява и в негово допълнение са дошли мените на ме-

[1] Де Сосюр, пос. съч., с. 11, 13 и 118.

[2] Докато у хунорите звездоведството е имало най-широката възможна и мислима народна основа, тъй като по жизнена необходимост всеки хунор е трябвало да познава добре звездите, движенията и значението им за определяне на времената, местостоенето и посоките. У китайците, напротив, астрономията е била държавна работа, задължение на царя и помощниците му (Де Сосюр, пос. съч., с. 254, 255). Самото китайско население не е имало никакво понятие от астрономия. Поради това в Китай още отпреди времето на Яо е имало голямо различие между звездоведските познания, установени и записвани в почти недостъпни за населението съчинения, и календара. По тази причина още от времето на Яо насетне е имало два календара – „астрономически", научен, недоразвит в подробности и служещ само за сверяване, и „граждански", общоупотребим. Сверяването, поставянето в съответствие на гражданския с астрономическия календар било също задължение на върховната власт. „Изработването на календара е първата длъжност на владетеля към Небето, Бога и народа" (Де Сосюр, пос. съч., с. 177). Затова при неспособни владетели, каквито били повечето в Китай, астрономическите познания упадали, а в календара настъпвало пълно безредие.

сечината, които се извършват в кръгло 30 (29,5) дни. За известни части на земята това е било достатъчно и на много места из тия области е останало за тамошното население достатъчно почти и досега, като например в Средна Африка.

Другаде обаче, където са се очертавали ясно различията на годишни времена, било само зима и лято, било зима, пролет, лято и есен, мените на месечината са се оказали недостатъчни и главно съвсем неточни като указатели. Защото 12 месеца от по 29,5 дни при следене само месечните мени закръгляване не помага – не може да стане, дава 354 дни. Грешката от 11 дни само за една година може да не е чувствителна, но тя се насъбира и става вече в няколко години толкова голяма, че понятието „година" губи своето значение; началото на годината обикаля през всичките ѝ дни, та в продължение на 33–34 години всеки ден от годината е бивал и нейно начало.

Нужно е било друго някое мерило освен месечината със своите мени, което по-точно да отбелязва годината и главно грешката, която би допускало това мерило, да не се събира и увеличава. Дотук вероятно звездоведството и времечислението на всички страни и народи по земята ще да е вървяло по един и същи път на развитие. Оттук обаче пътищата на халдео-гръцката и после общоевропейската докъм XVII в. и хунорската, китайската астрономия основно се разделят за повече от 40 века.

Халдео-гръцката астрономия, която била установена най-напред в Халдея и после възприета от Гърция, Рим и цяла Европа, е потърсила такова мерило в промените на слънчевия път между звездите. Но да се намерят белезите на това движение, не е било така лесно, понеже, докато не е залязло, слънцето не допуска никое друго небесно тяло да бъде видимо освен месечината.

Тази мъчнотия в Халдея е била заобиколена по следния начин: следяло се кои звезди или съзвездия се виждат най на запад след залеза на слънцето и това съзвездие е било отбелязвано с някакъв пореден номер, да кажем, номер 1; следващото съзвездие или звезда по близост до западния небосклон ще бъде в такъв случай отбелязано с номер 2,

после номер 3, номер 4; номер 5 и т.н. След няколко дни номер 1 изчезвал, като вместо него най на запад до небосклона идвал номер 2, който също след още няколко дни изчезвал, за да отстъпи място на номер 3 и т.н. Когато обаче изчезвал и номер 2, тъкмо преди изгрев слънце изгрявал на изток за малко номер 1; когато пък изчезвал и номер 3, преди изгрева на слънцето изгрявали последователно най-напред номер 1 и после номер 2.

Така чрез едновременните залези (на звездата или съзвездието, което изчезвало) и изгреви се установявал пътят на слънцето между звездите и въз основа на това бил изработен списък, по който този път е можело да бъде постоянно следен. По този начин станало възможно да се определя със сравнително голяма точност (приблизително 4-5 дни) времето в годината. Начинът бил наречен „зодиакален", „еклиптичен" и за негова основа е служел небосклонът (хоризонтът). Той бил прост, очевиден и не се е нуждаел от понятието „час"[1]. По този път са били развити не само халдео-гръцката и после общоевропейската, но и всички други астрономии на Евразийския материк с изключение на хунорското звездоведство. Защото дори и китайската астрономия е вървяла известно време, ако не точно по този същия, то поне по един твърде успореден на него път.

Мъчнотията, която идвала от невъзможността да се наблюдават едновременно слънчевите залези и изгреви със звездите, китайците заобиколили по друг, по-сложен, но по-точен начин. Когато месечината е пълна, тя изгрява едновременно със залеза на слънцето и така в този миг се намира в негова точна противоположност. Светлината на месечината обаче не е толкова силна, за да направи невидими изгряващите, залязващи или движещи се заедно с нея звезди. Но тъй като това са точно противоположните на слънцето в небосвода звезди, то ще изгрее и залезе заедно с тях точно след 183 дни[2]. Така с приближение 2 до 3 дена – поради неточността в определяне действителната пълнота на

[1] Де Сосюр, пос. съч., с. 11-13.

[2] Де Сосюр, пос. съч., с. 20, 36, 128 и 151.

месечината – всеки ден на годината е можел да бъде определен. А това е все още зодиакалният, еклиптичният път.

Хунoро-китайският е съвършено друг. Неговата основа не е небосклонът (хоризонтът), а Средищната (Полярната) звезда[1]. Развитата по него астрономия бива наричана „екваториална" – часова. За нея едновременните изгреви и залези на звездите, слънцето (и месечината) са без каквото и да било значение. Макар и да давала много по-точно определяне на дните в годината, най-главната ѝ задача била не да означава вярно естествените годишни времена, а да отблязва точно първо, часовете през нощта и второ, определени дни в годината, независимо от отношението им към естествените годишни времена. Тъкмо поради тази ѝ особеност тя е останала чужда на всички земеделски и граждански населения в продължение на хиляди години, както е останала чужда и на китайското население и досега, съвършено чужда на неговия граждански календар.

Но, пита се, за кого е било повече нужно да знае часовете, и то през нощта, да знае съвсем точно някои определени дни в годината, а същевременно да не го е грижа за естествените годишни времена? За заседналия, прикрепен о земята, малко подвижен или съвсем неподвижен земеделец, занаятчия, градски търговец или за вечно подвижния стадник, ловец и воин, който е избирал най-вече нощните часове за своите движения? Естествено за стадника, за ловеца, за воина, каквито са били хунорите, а не за китаеца, който, щом се мръкне, бързал да се прибере вкъщи и да „вдигне вратата" си, което ще рече да я заключи здраво за през нощта с пожелание да не бъде обезпокояван до разсъмване. Погрешно би било обаче да се мисли, че единствената главна задача на часовата астрономия е била да означава нощните часове и дните в годината. Преди всичко – и може би това е бил главният подтик за нейното установяване – тя е трябвало да служи за точното определяне на собственото местоположение и посоките на движение; посоките на желаното движение и ония, които е трябвало да бъдат избяг-

[1] Де Сосюр, пос. съч., с. 13-15.

вани; посоките към мястото на дневната почивка край сладководния извор или на означената среща с приятели; или на собствения чадър, или на стана на предводителя, комуто да се отнесе известие, и т.н., както и посоките към мястото, където дебне врагът, или където се събира, или найпосле посоката на планирания за деня лов и т.н., а така също и времето, нужно за достигане до целта. Тези посоки са от особено голямо значение както за ония, които живеели край голяма пустиня, така и за тези, на които предстояло плаване из безбрежни морета. И за едните, и за другите умението да определят безпогрешно посоките и времето, т.е. часовете през деня и нощта, е означавало запазване на живота – собствения живот, живота на близките и подчинените.

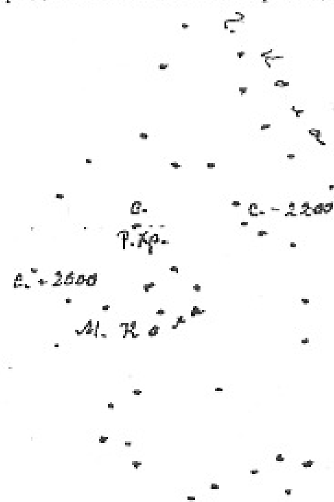
По време на честите прекосявания на Гоби (пустинята), по време на нощните паши, на нощните стражи, на нощните подготовки за лов или нападения всеки хунор, дори и най-малките деца, са свиквали да общуват с почти винаги ясното звездно небе. Те разпознавали добре звездите и съзвездията – не само най-ясните и забележимите, но почти всичките; били свикнали с техните правилни, видимо неизменни движения; свикнали били добре да разпознават малкото измежду тях, които менели мястото си и като месечината, и като слънцето, сновейки по свои пътища между различните, запазващи винаги мястото си, звезди. В тези си наблюдения хунорите твърде рано открили, че измежду непроменящите мястото си звезди и съзвездия има няколко, които никога не залязват, а само се завъртват около една, която остава съвсем неподвижна. Тази неподвижна звезда била наречена отначало Върховно единство, защото била смятана за вечно и единствено средище, но после била преименувана – когато разбрали, че се сменя и тя – на Средищна звезда[1].

[1] Че наистина хунорите са наричали Полярната звезда найнапред Върховно единство, а после Средищна звезда, се установява от следните обстоятелства: 1. Към 2200 г. пр.Хр. върховната власт в Китай се заема от вероятно хунорския род Хсия, който запазил хунорските си нрави дори до своето сваляне. Първите хсийци установили като полярна една съвсем слабо видима – от 6,4 величина – звезда, която била наречена 太– Тай-Йи – Върхов-

Докато смятали Средищната за олицетворение на Върховното единство и я наричали така, хунорите ѝ били опре-

но единство. Тя трябвало да бъде най-близо до полюса към 2171 г. пр.Хр. Едва ли китайците сами биха дали такова име на найслабо видимата измежду полярните звезди от 50 в. насам. Както определянето на звездата за Полярна, така и името ѝ вероятно са били засти, и то несъмнено от оня народ, от който е произхождал и родът Хсия – хунорите. Названието е било само преведено буквално на китайски. Хунорите са наричали Върховно единство онова понятие, което китайците наричат 道– Тао. В това ни убеждава обстоятелството, че по-късно и самите китайци, навярно пак под хунорско влияние, започнали да уеднаквяват Тай-Йи с Тао, като смятали при това останалите полярни звезди, които вече носели и други имена, като „седалище" на Тай-Йи. 2. На Тай-Йи са били придадени като на главно основно средище две странични – ляво – 左, и дясно – 右, средища – 樞 (за този знак вж. Ошан., зн. 788; Рюд., зн. 4622), като по този начин и в самите основи на звездоведството е било проведено хунорското, и то само хунорското схващане за троенето в напълно еднакъв вид с тяхното родово и държавно устройство – главно средище и излъчени от него леви и десни крила, самите те имащи качествата на средища. (За всичко дотук сравни: де Сосюр, пос. съч., с. 502-503 и сл. и Де Гроот, ч. I, с. 1-2, 3.) След като разбрали, че и полярните звезди не са постоянни, а се сменят, хунорите престанали да я наричат Върховно единство, защото тя не можела вече да го олицетворява, а я нарекли просто Средищна. Това вероятно е станало преди времето на възцаряването в Китай на хунорския род Джоу, защото и Джоу вече дава на полярните звезди други названия, като например 天帝 – Тиенти – Небесен император и др. под. По-късно обаче, по времето на Хани, китайците започват да наричат въобще полярната звезда 天樞 – Тиен-шу – Небесно средище – съвсем ясно, че под хунорско влияние. И наистина, ако китайците биха искали да въведат в случая понятия от собственото си държавно устройство, те биха си избрали, както са го и правили, съвсем други названия, а именно „Тиен-ти" – Небесен император, или „Шан-ти" – Върховен император, и др. под. Но дори и да биха приели да си служат и с понятието „средище – среда", те биха предпочели навярно не преводното от хунорски 樞– „шу", а собственото си 中 – „джун" – „среда", както е в името на собствената им държава 中 國 – Джун-куо – Средищна (в смисъла на средна) страна. Независимо от това, те не биха употребили по свой почин въобще знак за средище, тъй като сами няколко века по-рано започнали вече да смятат тая звезда не вече като средище – център, а както това е въобще на запад, за крайна – полюсна, и я наричали 天極 – Тиен-ки – Небесен връх, Небесен край (ср. Де Сосюр, пос. съч., с. 519 и сл., 522, 565 и сл., а за знака „ки" – Ошан., зн. 71 и Рюд., зн. 590.

делили, напълно в съгласие с общите си схващания, и две крила – две странични средища, които за тях ще да са били Колата – ляво, и Малката кола – дясно, средища. По този начин още в началните основи на своето звездоведство те са вложили основното начално схващане във всичките си разбирания – троенето, от едно първично, начално, главно, върховно средище, което схващане е било прокарвано с крайна последователност и в тяхното устройство – държавно, народностно, военно и родово. Както двете излъчени ляво и дясно средища, така и всички други звезди и съзвездия са се завъртали около Средищната звезда и в едно денонощие са правели пълен кръг. Измежду по-ясно видимите звезди на двете коли, на двете странични средища, както и на други звезди и съзвездия, заобикалящи Средищната звезда, могли да бъдат и били образувани мислени кръстове, които се пресичали в самата Средищна звезда. Завъртането на тези мислени кръстове, както и на близкостоящите около тях звезди, давало възможност да се определя точно всяко време, всеки час през нощта.

На чертежа е показана Средищната звезда по времето към 2200 г. пр.Хр., когато е била наричана още Върховно единство, Голямата и Малката кола и звездите от Драгона (европейския, а не китайския). Както се вижда, използвайки само тези, най-близки до Средищната, звезди, е можело да бъдат образувани поне два кръста, които при това така взаимно се допълват, че дават възможност денонощието да бъде разделяно вече на осем части – „часове". Като бъдат използвани и други, по-далечни звезди, биха могли да бъдат образувани и допълнителни кръстове. Но това съвсем не е нужно. Достатъчен е един-единствен само

кръст и като се използват всички други близкостоящи звезди, на които ъгловите отстояния винаги могат точно да бъдат установени и добре известни, всяко положение на чертежа е приблизително полунощ в деня на зимното слънцестоене към XXIII в. пр.Хр.

Същевременно било забелязано, че освен денонощното си движение звездите имали също такова годишно движение, като всеки ден се придвижвали по малко, така че в течение на една година описвали пак пълен кръг. Това дало възможност освен часовете през нощта да може да бъде определян с точност и всеки ден в годината. Точността зависела само от точността на наблюдението и понеже колкото по-отдалечена била звездата, чието движение се проследявало, от Средищната, толкова по-точно можел да се установи мигът, в който тя минавала през преслапа (меридиана)[1], избрани били допълнителни звезди, които, от една страна, да съответстват на крайсредищните, а от друга, да са значително по-далеч от Средищната.

Разбира се, положението и движението на звездите, тяхното преминаване през преслапа не е можело да определя или установява самостоятелно годишните дни. Още по-малко то би могло да установява годишните времена, но което е особено важно, то е можело, веднъж установени, да ги отбелязва точно в продължение на векове. Достатъчно било само веднъж да се установят смятаните за важни дни и времена в годината. Освен това положението и движението на звездите можело да отбелязва часовете и посоките, естествено, само през нощта. Денем посоките и часовете, които били от такова жизнено значение за всеки хунор и за неговия род, орда или племе, можели да бъдат отбелязвани

---

[1] Д. Маринов, пос. съч., с. 8, смята като че ли, че думата „преслап" означавала само „зенит" – „върха на небето", обаче в народния говор „преслап" означава еднакво както зенит, така и меридиан, между които две понятия нашият овчар, изглежда, не прави никаква разлика. За точно наблюдение е бил нужен само един уред – стожерът, който обаче при опитното око на всеконощния наблюдател – хунора, за обикновените случаи дори не е бил необходим.

само чрез слънчевата сянка. Със сянката на слънцето само са можели да бъдат установени и главните, важните дни в годината. Необходим е бил само един прост прав пръг, забит отвесно в земята. Това е можело да бъде било стожерът, на който пред чадъра на родоначалника, ординския или племенен кан се е развявала конската опашка, било дори обикновеното бойно копие, забито отвесно в земята. Сенките при изгрев и залез образували обикновенно някакъв ъгъл, който, преполовен, давал било посоката север – юг отвесно на тая посока, било изток – запад. Когато два пъти през годината посоките на сянката при изгрев и залез се сливали, това били равноденствията; когато по пладне към север сянката била най-къса, това означавало най-дългия ден – лятното слънцестоене, и обратно, когато била най-дълга – зимното слънцестоене, най-късия ден в годината.

Този именно – най-късият ден – бил избран от хунорите за начален, главен, най-важен средищен ден в годината. Той бил възприет и в китайския „астрономически", научен календар за начало на годината. Китайците не са имали някакво особено име за този ден, но хунорите, ако и да не знаем сега как е звучало то, са имали и неговият превод на славянобългарски, направен вероятно наскоро след покръстването на българите, е запазен и досега – Идинак или Идинажден[1].

[1] Д. Маринов, пос. съч., с. 271. По време на покръстването този – най-късият ден на годината, се е случил в деня, посветен на св. Игнатий, и по този начин скромният църковен светия попаднал на най-важния за българите ден. Въпреки това и досега българите никога не са смесвали Идинак или Идинажден със св. Игнатий. Като били принудени да забравят същинското значение на името, те потърсили нов начин да го осмислят. Така Маринов чул от стари жени, че Идинак означавало „годинак" и изглежда той е бил склонен да приеме това обяснение (с. 271). Обаче въпреки новите осмисляния на името българите не били забравили, че този ден е Нова година, Млада година, Новден, Еднъжден, което ще рече единствен ден. Те не забравили, че тъкмо от този ден (след него) започва Големият Сечко и че той е свързан с най-скромния, обаче най-съществения от новогодишните обичаи – поляза, че дори някъде и самият ден бивал наричан Полязовден, че срещу него се приготвя обреден хляб, прикадява се, гори се бъдник и се коли коледното прасе. Много вероятно е

Веднъж определен и установен точно, лесно е било началният ден на годината да бъде означен с положението на звездите.

Другите важни, средищни дни в годината могли да бъдат определени вече било пак въз основа на естественото разпределение на годишните времена, като например равноденствията, и отбелязани също с особени звезди, било въз основа на друго някое начало, което може и да не държи повече сметка за естествените годишни времена. И тъкмо в това отношение се е проявило най-непримиримо различието между хунорските и китайските схващания. Това различие не се отнася вече само до „гражданския" китайски календар, който е една неудобна и неточна смесица на лунно със слънчево времечислене, но и до китайския „астрономически" календар и хунорското времечисление.

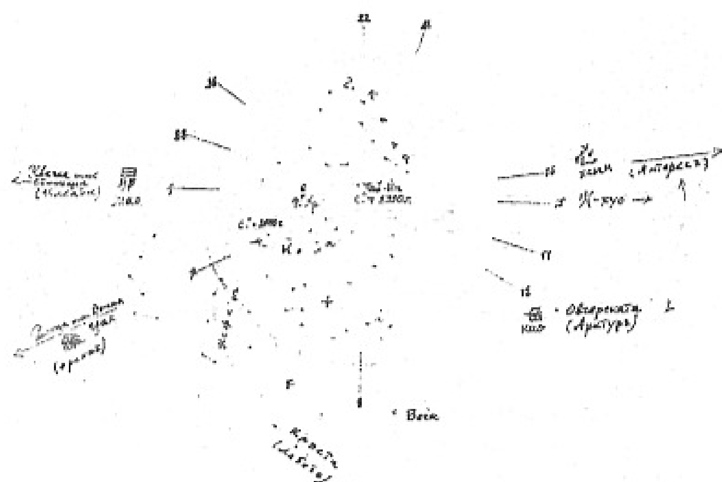
Както съобщават китайските летописи, три пъти в годината се е събирал събор и голям съвет на първенците край жертвеното място в двора (столицата) на кан-ю: в първия месец, когато са се събирали главно първенците на съвет; в петия месец, когато е имало и голям всенароден събор; и в деветия месец – освен съвета и събора бил е правен и голям военен преглед с преброяване на населението и добитъка[1].

По този начин само с няколко думи китайските летописци са ни дали съвсем ясно и недвусмислено основите на хунорското времечисление: първо – тройно подразделяне и във времечислението, независимо от естествените годишни времена; и второ, зимният слънцестоен ден като начален, главен средищен ден, отделен от другите дни, от седмици и от месеци – единствен в годината ден – Идинак.

Чертежът тук е направен въз основа на чертежите на Де Сосюр, пос. съч., с. 89, 383, 502, 538 и др. Съчетани са ония данни, които са от значение за хунорското и българското звез-

освен името, което е било преведено с Идинак, този ден да е имал и други имена във връзка с други особености на средищния, началния ден на годината, между които несъмнено ще е било и името Коледа, пренесено при покръстването на Рождество, за който ден са били отложени и тържествата.

[1] Според „Шъ-ки", гл. 110, л. 10; у Де Гроот, ч. I, с. 59.

доведство и времечислене и във връзка с китайската астрономия. Дадени са по-главните съзвездия и звезди от Средищния небесен онгъл (дворец), а също и посоките към ония звезди от значение, като напр. Ралицата (Воина – Орион); Квачката или Стожера (Плеяди) и др., които не са могли, като напр. Овчарската (Арктур), да намерят място на чертежа, а са важни за българското звездоведство и времечислене. Голямата окръжност представя както приблизителните очертания на Средищния небесен онгъл (Средния небесен дворец на китайски) за времето от около XXIV в. пр.Хр. с разположението в него на звездите към полунощ в деня на зимното слънцестоене, а така също и произволен чертеж за разположението (в посока) на някои от звездите определителки, независимо от деня и часа (както е напр. у де Сосюр на с. 89). Тук не са дадени посоките на всички определителки, а само на ония, които имат някакво значение за българското времечислене и звездоведство. Малката окръжност представя пътя на изместване на полосната точка. За сравнение са дадени не само Средищната в XXIII в. пр.Хр., но и средищните по време на Рождество Христово, както и сегашната.

Освен Идинак другите два средищни дни, най-важните след него в годината, са били, както видяхме, началото на

петия и на деветия месец. Тези три най-важни дни в годината били чествани освен със съборите и с особени жертвоприношения, които китайците в летописите си са отбелазали като „царствени". Първия ден, Идинак, ще го наричаме така със славянобългарския му превод, понеже не знаем как е било това име на български, е трябвало, разбира се, да бъде отбелязан по най-точния възможен начин чрез положението на звездите. По една случайност към края на XXIV в. пр.Хр., в полунощ, срещу деня на зимното слънцестоене, на Идинак, предните две звезди на Колата, непосредствено зад ока ѝ, се оказали на преслапа, точно отвесно на тогавашната Средищна (Полярна) звезда, наричана от хунори и българи с име, което китайците превели, когато започнали и те да си служат с нея, Тай-Йи – Върховно единство. Продължението на тази посока, образувана от двете звезди на Колата и Средищната, сочело почти точно най-долната звезда на Кръста (Лебеда) и съвпадало с посоката на двете определителки № 8 и № 22 (вж чертежа на с. 191). Отвесно на тази била посоката, която се образувала от чертата, мислено съединяваща Стожера от съзвездието Квачка (Плеади) (на китайски Мао) със Средищната, а продължението ѝ сочело почти точно звездата Хуо – огъня (или Та-Хуо – Големия огън) от китайското съзвездие Зме-Лунг, китайския Дракон. По този начин с пресичането на тези две посоки в Средищната под прав ъгъл се установявал и първият, най-важният в хунорското и българското звездоведство мислен кръст.

Китайската астрономия също възприела този кръст под вида на четириъгълник, който за китайската астрономия е станал известен под името „квадратурата на Яо"[1],

[1] Де Сосюр, пос. съч., с. 48, а също и 18-20. Мнозина смятат Яо за приказен, за митична личност. Обаче, както самият Шаван, който също смята Яо за „митичен", признава, че в установленията на Яо се намират наблюдения, които са могли да бъдат направени само към 2200 г. пр.Хр. (Де Сосюр, пос. съч., с. 18). Самите установления са от такова естество, че Де Сосюр предлага (с. 17) да бъдат преподавани в тяхната същина на учениците в Морското училище. Всъщност това е бил хунорският начин на определяне местостоенето, посоките, деня и времето (часа) през деня или нощта.

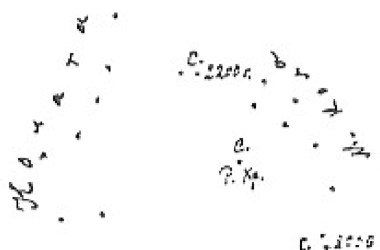
защото е свързан с установленията на император Яо. В тия свои установления Яо нарежда наблюденията да стават в шест часа вечерта, което за деня на зимното слънцестоене е напълно възможно, защото навярно се е съмнявал, че неговите китайски поданици ще напускат посреднощ леглата и домовете си, за да гледат звездите. В шест часа вечерта срещу Идинак или на самия Идинак на преслапа отвесно над Средищната звезда е заставал Стожерът, китайската Мао. Мао навярно поради това била определена за № 1 на китайските сйеу – определителки, и оттогава си останала завинаги № 1. Наблюдението на другите три определителки сйеу от този кръст при преминаването им през преслапа не е могло да стане никога в шест часа вечерта поради светлината на слънцето, обаче освен Хуо, № 15, която се е намирала под небосвода (хоризонта), другите две, а именно, № 8 и № 22, са се виждали – едната на запад, другата на изток, в шест часа на същия този (зимния слънцестоен) ден, така че чрез пресметане на „квадратурата" тяхното положение би могло винаги да бъде изчислено и проверено по друго време на нощта. Квадратурата на Яо е имала като най-важно назначение да „определя" четирите естествени годишни времена[1] и тук вече започва голямото различие дори и на „астрономическия" китайски календар от хунорското времечислене.

И за хунорите равноденствените и летният слънцестоен ден са били също средищни дни, разпределящи времената, но тяхното значение далеч не е могло да се сравнява с онова на главните три средищни дни.

За отбелязване на втория средищен ден в началото на петия хунорски месец послужила Овчарската звезда (Арктур), наричана от китайците Кио, която се намирала почти

[1] В неподправената част от установленията на Яо е казано: „Средният ден (пролетното равноденствие), звездата Ниау служат да цъфти (да се прояви, да се от бележи) средата на пролетта; най-дългият ден, звездата Хуо (огънят) служат да се означи средата на лятото; средната нощ (есенното равноденствие), звездата Хсю служат да се означи средата на есента; най-дългата нощ (зимното слънцестоене), звездата Мао служат да се установи средата на зимата..." (Де Сосюр, пос. съч., с. 19, китайският текст.)

Овчарската
Хио

точно в посоката на ока на Колата и която в полунощ срещу втория средищен ден през XXI–XXII в. пр.Хр. заставала отвесно над Средищната звезда – Върховно Единство, както това се вижда от дадения приблизителен чертеж. Овчарската – Кио, също така влиза в списъка на звездите определителки и носи №. 12 Но тя заедно с още други три от определителките няма нищо общо с назначението на останалите 24 определителки. С нея е свързано едно, записано в китайските летописи „правило на Шо-ти", за което няма сведения, че някога е било използвано или дори само разбрано в Китай[1]. Значението и службата както на Шо-ти, така и на сама Кио –

[1] Според Се-ма-циен – един от съчинителите на „Шъ-ки" и „велик княз астролог" при Ву-ти – „Шоти" означавало еднакво и Годишната звезда (Янкул – Юпитер), и съзвездие, което се намирало по права линия от последните звезди (на ока) на Колата, като по този начин показвало времената. Всъщност Шоти били две купчинки от малки звездици, намиращи се вляво и дясно на звездата Арктур (Овчарската), наричана Големия рог (Та-Кио) на Дракона (Де Сосюр, с. 396 и 375). Те се състоят от по три, разположени в ъгъла, звездички на еднакво разстояние от Овчарската, наричани от китайците 左 – леви, 右 – десни, 攝提 – шо-ти, което обикновено бива превеждано с „тези, които водят и държат за ръка" (Де Сосюр, пос. съч., с. 375). Обаче „шо" – 攝, означава както „хващам", „завземам", така още и „замествам", „наместничествам", „управлявам", „регентствам" (вж Ошан., зн. 2680 и Рюд., зн. 4605), а думата „ти" – 提, наред с „държа за ръка" още и „повдигам", „повишавам", „сътруднича" (вж Ошан., зн. 5866; Рюд., зн. 4922). Така „шо-ти" би могло да означава и „назначен намест-

Овчарската, изглежда никога не е могло да стане ясно на китайските астрономи. Особено правилото на Шо-ти стои съвсем чуждо и необяснимо в китайската астрономия. Сема-циен се задоволява само да отбележи, че „съзвездието Шо-ти не служи повече за правило“, и то още „отпреди времето на Яо“. Кога тогава е служило „за правило“, никой като че ли от китайските астрономи не знае. И не може да знае, защото това са звезди и правила, служещи в хунорското звездоведство, при това въз основа на начала, чужди на китайските разбирания – началата на троенето. Такава е и звездата Цан – българската Ралица или Воина (Орион), която като Овчарската е също определителка и носи № 4.

ник“ в смисъл на въздигнат служебно, а не заемащ по право (като син или брат напр. на кан-ю) ръководната служба. Разбира се, „леви“ и „десни“, „назначени наместници“ са изрази чужди и без смисъл за китайците, обаче за хунорите смисълът им е съвсем ясен. Преди всичко това са били главатари на средища, възникнали въз основа на троенето, което е основно хунорско начало в техните разбирания. Но това са главатари на второстепенни средища, главатари не по право заемащи службата, а по назначение при свободен избор на наместници, „назначени“, „въздигнати“ по случай.

Видяхме, че Средищната звезда, когато е била смятана още за Върховно единство, е била придружена от две главни – ляво и дясно – средища, които ще да са били двете Коли. Овчарската звезда обаче въпреки силния си блясък е била според хунорите второстепенно средище, излъчено от Колата, при това от ока ѝ, както се вижда от чертежа. Излъчените от нея – Овчарската – средища, Шо-ти, естествено не са могли да представляват наместници по право, затова и тяхното название е било „назначени наместници“. Няма нищо чудно при това положение, че нито китайците, нито европейските изследователи и астрономи не са могли да разберат значението на названието Шо-ти, тъй като и едните, и другите са смятали както названието, така и правилото за китайско и не са помисляли да потърсят тяхното значение извън Китай. Само Чалмерс, като търси обяснение на името, смята, че Шо-ти (Шоти правило) произлиза от индийското име на Юпитер (Де Сосюр, пос. съч., с. 390). Де Сосюр пък смята (с. 377), че: „... правилото на Шоти изглежда да е правило на Арктурус“, но след като се мъчи напразно да открие какво е това „правило на Арктурус“, идва до заключението, че то въобще нямало практическо значение (с. 387).

Тази звезда, чието хунорско име ни е неизвестно и поради това ще я наричаме с българославянското ѝ – Ралица, е означавала третия главен средищен ден в годината – началото на 9-я хунорски месец, със заставането си на преслапа отвесно над Средищната звезда. С това не само че трите най-важни средищни дни в хунорското времечисление са били отлично отбелязани на небосвода с особено лични, ясно видими и непогрешими звезди, но и самият небосвод е бил разделен съгласно основните хунорски схващания на три съвършено равни части, както може да се проследи на чертежа на с. 191. Чужди, дори враждебни на началото на троенето, китайците навярно по заповед на Яо са се задоволили само да впишат тези, използвани от враговете им, звезди и правила, без по-нататък да искат да се занимават с тях. Наистина Яо наредил да бъдат наблюдавани и тези, заети от хунорите за определителки, звезди – Цан (№ 4) – Ралица, и Кио (№ 12) – Овчарската, обаче отбелязано е само, че: „Няма подробности от тези наблюдения.“[1] Навярно неговите китайски помощници не са могли или не са искали да разберат значението на такива наблюдения,

[1] Де Сосюр, пос. съч., с. 106. И Де Сосюр се занимава със значението на тези определителки, обаче сближава № 4 с № 16, която също прави изключение от общото правило на сїеу, а не с № 12, и разбира се, безуспешно се мъчи да обясни значението им в китайския календар. Той смята, че № 16 указвала времето за пролетното подновяване на огъня, обаче не точно. За № 4 приема, че означавала началото на походите и есенните търговски пазари и събори (походи и търговски пазари и събори – несъвместими за Китай), но сам вижда, че за тези „събори“ появяването на № 4 е също неточно. Вижда също, че не може да ги свърже с (китайските) жертвоприношения през пролетта и есента (с. 122), и най-после признава, че: „... това обяснение би било валидно дори и тогава, когато би ни идвало от кой и да е народ“ (с. 129). Заблуден от схващането си, че „не пастирите, а заседналите общества“ били основали астрономията (с. 9), той не се и сеща дори да потърси по-други и по-точни обяснения тъкмо у един съвсем близък по място до китайците народ – хунорите, за които знае добре, че са споделяли всички постижения на китайската астрономия, тъй като смята, че тъкмо те са ги пренесли на запад (вж с. 102 и сл. до 123, а също и 198-199).

които може би за първи, а навярно и за последен път ще са включвали и правилото на Шо-ти. Вместо това обаче вероятно по времето на Яо били установени в Китай още осем двойки освен установените вече две от „квадратурата“ определителки, като по този начин станали всичко 10 двойки, означавайки така освен двата слънцестойни и двата равноденствени дни, но и разделяйки промеждутъка им по на пет. С това обаче не се целяло да се отбележат пряко отделни части от времето, а да се означи, чрез срещупоставяне звездното място на Слънцето, което ще да е било и главната задача. Ако и да била екваториална и часова, китайската астрономия никога не се отделила напълно от зодиакалния път и тъкмо за да избегне неудобството по този път, тя учредила и си послужила със срещуположните определителки – сйеу. В това се състояло едно от най-големите различия от хунорското звездоведство, което за разлика от китайското отбелязвало и отчитало направо по звездите чрез минаването им през преслапа – всеки отделен ден и всяко време.

Подразделяйки годината на четири времена, което отговаряло на четирите естествени годишни сезона, китайската астрономия била в съгласие със земеделските нужди на своето население. Това подразделяне съгласно естествените годишни времена се наложило у хунорите, едно поради използването на слънцестойния и равноденствен кръст, и второ, под вероятно обратно китайско влияние. Обаче у хунорите това подразделяне се изразило в дележ на пет; Идинак – главният ден и време в годината и четирите други времена[1]: зима, пролет, лято и есен. Така към тройното се прибавило като допълнително и петорното разделяне на годината на времена. За по-малките откъслеци от време продължавали да си служат с Месечината и нейните мени. Но тя, Месечината, не била точно мерило. Това било вече много отдавна забелязано, навярно много преди още продъл-

[1] Кръстът сам по себе си е бил вече знак на излъчващо единство средище, излъчващо в четири посоки и поради това знак за петорно делене. Тъкмо затова е означавал и „пълно“, както и досега, като знак шарка на българските обредни хлябове.

жителността на годината да е била точно определена, и е станало причина да бъде потърсено друго, по-точно и вярно мерило. За такова мерило до установяване слънцестойния, най-късия ден за начало на годината, а с това и установяване на точната ѝ продължителност, и хунори, и китайци си послужили със Странстващата звезда, наричана от китайците Годишна, от европейците – Юпитер, а от българите – и досега още Янкул. На тази звезда заслужава да се поспрем, още повече че тя изглежда е била първата, която е получила „назначени наместници“ – Шоти, като при това при нея най-ясно личи значението на „правилото“ за Шоти.

Годишната звезда първоначално е била наричана от китайците Звезда на нападението. Това показва, освен че първоначалното ѝ име не е било китайско, още и че използването ѝ отначало не ще да е било за означаване на времената, а за военни гадания, каквито българи и хунори винаги са правили преди всяко по-важно военно предприятие. Едва когато хунорите започнали да я използват и за означаване на времената, едва тогава и китайците ще да са я заели за тази служба, превеждайки буквално на китайски хунорското ѝ название, което обаче още в много стари времена променили в „Годишна“[1].

[1] Де Сосюр (пос. съч., с. 404 и 443-444), позовавайки се на твърденията на китайските езиковеди за името, казва: „В началото Юпитер, нямайки още определено име, беше наричан Сюхсинг – 戌星 – Звезда на нападението; после, доколкото употребата на тази дума „Сю“ придобила смисъл на собствено име, станало нужда да се отдели от общия смисъл на думата „Сю“, отдето и прибавяне на корена 步 – „бу“ (означава „ходя“, „стъпвам“). Сега знакът 戌 – „сю“, „хсю“ или „сюй“ (вж Ошан., зн. 6838; Рюд., зн. 2654), означава 11-я от 12-те кръговратни знаци, 7-9 ч. вечер и м. ноември в китайския граждански (лунен) календар. В миналото обаче според китайските езиковеди той означавал тъкмо нападение. Сегашният знак на звездата – 歲 星 – „суи хсин“ (вторият знак е „звезда“), първият знак „суи“ (вж Ошан., зн. 6853; Рюд., зн. 4770), означаващ „година“, „число“, „възраст“, Нова година, Юпитер, ясно показва старанието на китайците да отстранят името на звездата, променяйки само малко написването на знака, и всеки спомен от неговото първоначално значение. Това едва ли би било така, ако името с първоначалното му

Как е звучало тогава хунорското название на звездата, ние сега не знаем, но твърде вероятно е то да се крие под запазеното и до днес българско име Янкул[1]. Почти не може да има съмнение, че Янкул е изопачено произношение на в продължение на повече от хиляда години старото българско и хунорско название на укрепен стан – онгъл. Но известно е, че тези укрепени станове – онгълите, са служили на хунори и българи повече за подготовка на нападения, отколкото за отбрана. Така онгъл, преиначено сега на Янкул като име на звезда, ще да е означавало „Звезда за подготвяне на нападение" или кратко „Звезда на нападението".

Както също е известно, Янкул извършва своя кръговрат в непълни 12 години. В тези 12 години той избързва с близо (по-малко) два месеца. Това не е малка грешка, особено като се има предвид, че тя се насъбира. Обаче грешката, която се получава за същото това време – 12 години – при използване като мерило за мените на Месечината е била повече от два пъти по-голяма. Поради това Янкул ще да е бил предпочетен пред Месечината като годишно мерило. Но натрупването на грешката не е могло да бъде търпяно и е бил потърсен начин за поправянето ѝ.

Макар да е добре известно, че Янкул е свързан с Шо-ти – „правилото на Шо-ти", като дори първата година от кръговрата му се нарича Шотико[2], доколкото зная, никой не е потърсил обяснението на това правило във връзка с Янкул. А тъкмо тук това обяснение е най-лесно и дори очевидно. Когато забелязали избързването на Янкул и изчислили приблизително грешката, единственият начин да бъде поправена, бил да се изчака да минат дните на избързването и след това да се определи отново началното звездно място на Янкул, от което е трябвало да започва новият му кръговрат. За да не се натрупва грешката, необходимо било поне всеки нов кръговрат да бъде съпровождан с ново определяне на звездното място на Янкул с назначаване на нови звезди или съзвездия, които да отбелязват това ново звездно място.

Тези наново всеки дванадесет години определяни – назначавани – звезди, които по необходимост били постоянно сменяни, получили поради това и името, което китайците превели с „назначени наместници" – „шо-ти". Правилото, което постановявало това определяне, било наречено правило за „назначени наместници" – „Шо-ти-ко".

За китайците точното определяне на един и същ постоянен ден за началото на годината, за Нова година е нещо съвсем чуждо. И досега Нова година по техния граждански календар – единствения, спазван от населението – е почти толкова променлив, колкото и християнският Великден. За хунорите обаче новогодишният ден бил най-важният, най-главният средищен ден и се се стараели той да бъде точно установен, поне доколкото това е било възможно. И затова не е невероятно, че те, след като установили горе-долу точно времетраенето на годината и грешката на Янкул, се опитали да я поправят – не само веднъж на дванадесет години, а и всяка отделна година, като за всяка отделна година определяли отново звездното му място. Може би и тъкмо това всекигодишно сменяне на звездното място да означава „правилото на назначени наместници". Не е изключено знакът, използван за името на Годишната звезда, който означава още и Нова година, да загатва с това свое допълнително значение за приложение и на правилото всяка Нова година.

Така Янкул ще е получил пръв измежду обикновените средищни звезди свои „назначени наместници". По същия начин ще е получила своите шо-ти и Овчарската – Кио (Артур), а възможно е и Ралицата – Цан (Орион), които са били лявото и дясното излъчено средище на Колата. Наскоро обаче с определянето на точното звездно място на най-късия ден – на Идинака – използването на Янкул като указател

значение би било дадено от самите китайци. Китайците са ненавиждали военните названия на звездите, които са заемали, както се вижда, заедно със самите звезди от враговете си – хунорите. Затова са ги и променяли. Така сменили името и на Орион – Ралицата, която звезда първоначално наричали и те също „воин", като при това сменили и знака, с който я отбелязвали.

[1] Вж Йордан Д. Ковачев, пос. съч., с. 23.

[2] Вж Де Сосюр, пос. съч., с. 423.

във времената станало съвсем излишно. Излишно станало и прилагането на правилото за назначаването му на нови шо-ти. Оказало се освен това, че както Овчарската, така и Ралицата не променяли чувствително мястото си, та и при тях правилото станало ненужно. Хунорите престанали да го използват и напълно го забравили. У китайците обаче то останало записано, но като нямало откъде да подновяват и поддържат спомена за неговото значение, те го забравили, както забравили и същинския смисъл на името „шо-ти". Не е чудно обаче, китайците никога да не са използвали на дело това правило, като чуждо им и създадено въз основа на чужди на тях схващания, а и като ненужно, защото точността в определяне на дните в годината за тях нямала онова значение, което имала за хунорите.

Вероятно по времето на династията Йин в китайската астрономия започва да си пробива път мисълта за делене на небосвода.[1] Не, разбира се, на три, а на пет. При това петорното делене не е като хунорските деления въобще чрез излъчване от едно средище в две или четири посоки, а по подобие на онова, което китайците са правили на земята, която са си представяли четвъртита, а именно: Средно небе, или както те го наричали Среден небесен дворец, включващ незалязващите звезди около Средищната (Полярната), и четири други небеса – небесни дворци, наредени по „небесния пояс" – Екватора, които определяли като Източен, Западен, Северен и Южен небесен дворец.

По-късно, навярно по времето на Джоу, и то откакто този род започнал да се изражда и напълно се покитайчил, те назначили във всеки дворец и по един император – четирите околовръстни били олицетворявани от по едно животно. Това разделяне на небосвода – на една среден главен и четири околовръстни двореца с императори начело, което отговаряло на политическите схващания в Китай по

[1] Де Сосюр, пос. съч., с. 153 – „Петте небесни дворци"; с. 159 и сл.; той смята установяването на това делене особено „старо", като че ли предшестващо Йин, обаче сведенията не дават никакво основание да се предположи дори само появата на мисълта за такова делене в Китай по-рано от времето на Йин.

това време, когато там започнал да се установява феодализмът, показва, че не толкова астрономическите схващания са влиели върху устройството и живота на китайското общество, колкото обратно – отношенията в това общество са пораждали мислите и схващанията, които били прилагани и в астрономията им. Може би и в това се състои обяснението за ненавистта на китайците към троенето, което съставяло една от главните отличителни черти в устройството на най-големите им врагове – хунорите.

Хунорите обаче, които имали вече от по-рано свое си петорно делене на небосвода, с готовност приели и новото делене, като само отказали да следват политическите схващания, които китайците му придавали. Те не признавали никакви „пет императори", а възприели само поделянето като Средищен небесен онгъл начело със Средищната звезда и четири странични излъчени онгъла в четирите небесни посоки. В Средищния небесен онгъл се включвали никога незалязващите звезди. Приблизително в такъв вид хунорите предали тези китайски подразделения заедно и със свои схващания на запад и югозапад, например към Индия. Така влиянието, което упражнявали хуноро-китайските звездоведски схващания върху индийската астрономия, не се състояло само във възприемането на определителките, но изглежда е било доста постоянно и почти непрекъснато.[1]

В хилядолетието, което изтекло до възцаряването на хунорския род Джоу в Китай – 1122 г. пр.Хр, в хунорското звездоведство настъпили промени, едни от които се дължали на промени в разположението на звездите[2], а други на подобрения във времечисленето. Някои от тези промени,

[1] Де Сосюр (пос. съч., с. 198-199) изрично потвърждава постоянността на това влияние, както и провеждането му чрез хунорите – „хосиен-ну", като ги нарича „турци", които не съществували тогава като такива.

[2] Както е известно, земната ос се измества постоянно, като образува мислена окръжност, по която се измества поради това и полюсната точка. Променянето на полюсната точка, разбира се, променя изгледно и разположението на звездите, а службата им на определителки става неточна за Средищната и най-близките до нея с около 14 дни на хиляда години.

особено които се дължали на измененото положение на звездите, са се отразили и в нововъведенията на Джоу. Така предните две звезди от Колата със заставането си в преслапа над Средищната до полунощ не отбелязвали вече Идинака – най-късия ден в годината. Това съвсем ясно показвала сянката на стожера. А не го отбелязвали, защото и самата Средищна се била променила. Не била вече Върховното единство, а друга, вероятно Бета от Малката кола, много по-светла – от втора величина – звезда. Тази вече била наречена само Средищна, а китайците я нарекли Шан-ти – Върховен император, тъй като тя господствала в наскоро или може би по това време учредения от тях Среден небесен дворец. Също така вече и Овчарската не отбелязвала точно началото на петия хунорски месец и деня на втория средищен ден – деня на пролетния редовен събор. Най-сетне друга звезда от Ралицата е трябвало да означи началото и на деветия месец, и на третия редовен събор.

Но не са били само тези промени, предизвикани от смяната на Средищната звезда. Откато била определена точно продължителността на годината и били отбелязани вярно главните и средищни дни и най-вече Идинака – началото на годината – Месечината със своите мени станала съвсем негодно мерило в годината. За китайците това обстоятелство не било от голямо значение. Като продължавали да си служат със своя „граждански" календар, с който си служат може би и досега, за тях, както вече казахме, не било от значение точното спазване на един и същи ден за начало на годината. Астрономическият им календар, който винаги оставал само книжен, „научен", служел единствено за сверяване и уточняване на гражданския. Затова той си останал недоразвит. За уточняване пък на гражданския китайците вмъквали понякога редовно, понякога съвсем нередовно, допълнителни месеци. Така у тях Месечината с мените си отбелязвала месеци от по 29 и 30 дни, които се редували като „малки" и „големи" месеци. За хунорите обаче, за които във времечисленето им най-важно от всичко било точното определяне на дните в годината, преди всичко на главните средищни дни и най-вече на Идинака, месе-

чините мени били без каквото и да е значение като мерило в годината. Те останали да им служат само като средство за определяне на къси срокове вътре в годишните времена и за гадания. За по-уточнено разпределяне на годината на месеци изглежда, че хунорите започнали да си служат не вече с мените, а с кръговрата на Месечината, като го закръглявали на 28 дни, което е било и по-лесно, защото кръговратът ѝ не е така очебиен, както са нейните мени. Така се получили месеци от по 4 пъти по 7 дни. За хунорите числото 7 било основно начално число. Годината станала равна точно на 13 месеца, като оставал един свободен ден за Идинака, най-важното годишно време и ден за хунорите.

Кога точно се е появила тринадесетмесечната година у хунорите, не може да се установи, защото за това липсват всякакви преки писмени данни в китайската писменост. Изглежда обаче, че хунорите твърде дълго са си служили с нея, защото успели в това отношение да повлияят на севернокитайското население, твърде нагъсто примесено с хунори, където и досега се е запазило названието „тринадесети месец" като име, а не като числително. Наистина китайците твърде често е трябвало да си служат с тринадесети месец, за да изравняват календара си, но поради това, че най-често астрономията им е бивала в упадък, изравняванията не са правени винаги своевременно и нерядко е ставало нужда да вмъкват за изравняване не само 13-и, но и 14-и, та дори и 15-и месец. Имена обаче на такива месеци няма. Освен това китайците не са наричали изравнителния месец 13-и, а още от времето на Яо само „вмъкнат" или „допълнителен" месец[1]. Явно е, че името „тринадесети месец" не е било китайско, само превод на китайски. А китайците са могли да го заемат и преведат само от северните си съседи – хунорите.

Обаче и тринадесетмесечната година ще да е имала свои неудобства за хунорите. Преди всичко годината по то-

[1] „Допълнителен месец" – 閏月 – „жун-юе", така стои още в установленията на Яо (Де Сосюр, пос. съч., с. 19, китайски текст, последната стълбица, втори и трети знак).

зи начин или трябвало да бъде поделена на 14 части: Идинака и 13 месеца, или пък Идинакът, главният средищен ден на годината, да загуби самостоятелността си и да бъде причислен към някой от месеците. И двете тези решения биха били противни на хунорските разбирания. Изглежда все пак, че хунорите отначало са предпочели второто разрешение. С това се е появил и един по-дълъг от другите месец – вместо 28 от 29 дни. Все пак така Идинакът оставал свободен от седмичните дни. Но не било само това неудобство. Преди още да възприемат от китайците поделянето на естествени годишни времена, хунорите са имали свое си петорно деление, а именно: Идинак – начало на годината с първия редовен събор; начало на втората третина с втори редовен събор в първите дни на 5-ия месец; начало на третата третина – трети редовен събор в 9-ия месец, а също и Средзима и Средлято – второстепенни средищни дни в годината. Названията „средзима“ и „средлято“ и досега са запазени у българите. И двата тези дни ще да са били чествани, макар и не така тържествено, както трите главни средищни дни. Когато точната продължителност на годината била съвсем вярно установена на 365 и една четвърт дни, наложило се на всеки четири години да става изравняване с по един вмъкнат ден или на всеки дванадесет с по три вмъкнати дни. Но тъй като тези вмъкнати дни събирали миговете си измежду всичките дни на годината, то вмъкването им не подхождало да става нито в началото, нито в края на годината, а по-скоро към средата ѝ. А за да не се разваля с това вмъкване седмичният и месечният ред на дните в годината, трябвало това да стане в края или поне в средата на месеца, като в този случай само месецът би се разкъсал на две. Но къде точно? По средата на 7-ия месец, в точната среда на годината, или към края му – по-близо до празника Средлято? В първия случай месецът би бил прекъсван по средата – нещо не особено удобно; във втория празникът би се отдалечил от средата на годината и все пак не би бил точно на Средлято. Изглежда освен това, че не така лесно е било да се установи и дали вмъкването да става веднъж на четири години с по един

ден, или на 12 години с по три дни – в края на 7-ия месец. Възможно е това разрешение дълго време да е било предпочитано и именно то да е дало началото на трите празника – Горещници. Проявили са се били и други, макар и по-малки, неудобства и изглежда това е станало причина да се възприеме отново 12-месечната година, като с напълно самостоятелния Идинак годината получи разделение на 13 независими части.

Това ново разрешение, което вече към края на третия или в самото начало на втория век пр.Хр. ще е било всеобщо възприето и поставено в сила у всички хунори, имало големи преимущества: 1. Четирите естествени годишни времена, към които хунорите били вече свикнали, станали от по 91 дни всяко или 13 пъти по 7 дни; 7 било основно начално число, особено важно според хунорксите разбирания; 13 – основно число, а и 91 все пак нечетно число. 2. Всяко годишно време се разпределяло на три месеца, несвързани в нищо с мените или кръговрата на Месечината, все от по 30 дни; с по един начален ден, придаван към първия месец на тримесечието, хунорите били вече свикнали както месецът да не е свързан с Месечината, така и първият месец на годината им да има един ден повече от другите. Сега всеки първи месец от тримесечието се изравнявал с първия месец на годината. 3. Вмъкнатият изравнителен ден би могъл вече да бъде поставен съвсем независим по средата на годината, между шестия и седмия месец. 4. Понеже четирите естествени годишни времена общо давали 364 дни, оставал съвсем свободен и независим първият ден на годината – Идинака, като първи от тринадесетте годишни времена, както вече бил преди това, първи от трите (при тройното деление) и първи от петте (при петорното) годишни времена.

Не е невероятно първите два месеца в годината, като най-сурови от зимните, да са имали свое еднакво, особено име още преди хунорите да са били преминали към тринадесетмесечната година. Когато възприели тринадесетмесечната година и поради това Идинакът бил причислен към първия месец на годината, той станал по-дълъг от всички

други месеци, разбира се, и от своя съименник – втория месец. Поради това хунорите започнали да го наричат, като към старото му име прибавили и прилагателното „голям“. Че това е така, показва не само запазилото се и досега име на първите два месеца в българското времечисление – Сечко, Голям Сечко и Малък Сечко, но и подобното име на първите два месеца в списъка на „старотурските“ месеци на Албируни, чиито имена у него са предадени очевидно съкратени, като „Голям“ и „Малък“[1].

[1] Обяснението, че названията „Голям“ и „Малък“ в списъка на Албируни водели началото си от големите (от по 30 дни) и малките (от по 29) китайски месеци, е съвсем погрешно. Дори и Де Сосюр, който на няколко пъти разглежда списъка на Албируни и отначало изказва това предположение (пос. съч., с. 182-188), при следващите си разглеждания го изоставя, ако и да не го замени с друго обяснение. Той смята календара на Албируни за зает от китайския на Йин, като „турците“ („които не съществуваха още като такива“!, с. 198), приспособявайки го към „астрономическия“, понеже не могли да допуснат първият им месец да се нарича „11-и“ и втория – „12-и“, нарекли ги: първия – „Голям“ (от 30 дни), а втория – „Малък“ (от 29 дни), без да вземат предвид, че поради постоянните необходими вмъквания на допълнителни месеци в китайския граждански календар 11-и китайски месец е могъл да бъде както „голям“ (от 30 дни), така и „малък“ (от 29 дни) също както и 12-и. Освен това, ако турците не са могли да допуснат първият и вторият месец да се наричат „11-и“ и „12-и“, то пита се как са понасяли и търпели да се нарича например третият им месец „първи“? Когато турците се появяват – най-малко 1800 години след Йин – в Китай, те нямали свой календар, както бележи Еберхард (пос. съч., с. 53). По-късно възприели някаква смесица от китайския календар (но не на Йин) и запазили се все още останки от хунорското времечисление, като например началото на годината в деня на зимното слънцестоене, имената на първите два месеца и т.н. Че календарът в списъка на Албируни не е бил в никакъв случай зает от този на Йин, се вижда особено ясно от обстоятелството, че при Йин слънцестоен („солстикален“) е бил 12-ият месец (с. 370), и в такъв случай при едно времечисление, в което началото на годината започва със зимното слънцестоене, не 11-ият, а 12-ият би трябвало да бъде първи. Всичко това показва, че „Големият“ и „Малкият“ месец на Албируни нямат нищо общо с 11-и и 12-и месец на Йин.

Тези промени в хунорското времечисление, които ставали в течение не само на години, но и на векове, се отразили върху подобренията, които Джоу се опитали да направят при завземането на властта в Китай почти отведнъж. Възможно е петорното деление в астрономията да е било въведено още при Йин, обаче първи Джоу се опитали да го въведат и в календара. Заедно с това те направили опит да въведат и тройното деление, от който са останали следи само в астрономията. Така, като въвели новия кръст определител – „квадратурата на Джоу“, който да замести тази на Яо – съставен от новоучредените определителки № 28 и 14 и № 7 и 21 (вж чертежа на с. 191), Джоу въвели и тройното деление на небосвода, като учредили определителките № 16 и № 26, които заедно с новата от едновременно учредената нова „квадратура“ № 7 разделяли на три почти равни части небосвода. Полученото тройно поделяне обаче било обратно на хунорското деление (вж чертежа на с. 191). Джоу предпочели обратното на хунорското поделяне както при тройното, така и при петорното деление, навярно защото много добре разбирали, че не ще могат да наложат на китайските население най-големия празник да бъде Посредзима[1].

[1] Био, привеждан от Де Сосюр (пос. съч., с. 48 и сл.), указва съвсем ясно защо смята, че квадратурата 7-21 – 14-28 е учредена от Джоу при определяне новото място на зимното слънцестоене. Това е същото съображение, с което сам Де Сосюр доказва времето на първата квадратура на Яо, а именно, че определителките не са могли да бъдат учредени нито много по-рано, нито много по-късно, защото иначе не биха служили за нищо, а знае се, че тъкмо Джоу са определили за Китай новото звездно място на слънцестоенето, и то с една грешка само от 2°, което ще рече само около два дни (вероятно защото са го заели наготово от хунорите, каквито и самите Джоу са били) грешно. Био е бил твърде близо до разбирането на значението на четирите срещуположни сйсу (хунорските – 4 и 12, и на Джоу – 16 и 26) и ако не си го е напълно уяснил, причината е, че нищо не е знаел за хунорите, за техните схващания и за влиянието им върху Китай. Де Сосюр оспорва схващанията на Био. Според него (Де Сосюр) сйсу не били подбрани да отговарят на крайполярните звезди. Това, че някои от тях отговаряли, и обстоятелството, че други пък били съвсем слабо видими, показвало само, че целта била

Според това, кое слънцестоене се избира за основно, при тройното делене се определя и кой е най-важният средищен ден. За хунорите това е зимният слънцестоен ден – Идинакът. Джоу избрали „средата на годината", която е трябвало да се смята според „астрономическия" календар за ден на лятното слънцестоене, защото китайското население не би приело най-важният му празник е зимно време, когато китаецът обичал да си бъде скрит у дома. Впоследствие обаче изглежда „средата на годината" била изместена

да бъдат две по две срещуположни. Това е вярно, обаче твърдението му: „... хипотезата на Био за създаване впоследствие на 4 сйеу по времето на Джоу няма повече основание и изчезва" (пос. съч., с. 150) е съвършено неоснователно. Преди всичко срещуположността се отнася само до 24 от 28-те сйеу. Другите четири (на хунорите – № 4 и 12, и на Джоу – № 16 и 26) не са в никакъв случай срещуположни, дори и само приблизително. Сам Де Сосюр (пос. съч., с. 90) вижда добре това и се занимава поотделно с тези сйеу, а именно с № 12 – Овчарската – Кио, във връзка с шо-ти (вж с. 157, 158) и с № 4, който сближава с № 16 (вж с. 159), без да успее да открие значението им. Пропуска да се занимае само с № 26, навярно защото за него не може да намери никакво предположение. Освен това целта да бъдат срещуположни още не показва, че другите 24 сйеу са били установени едновременно. Както вече по-горе бе обяснено, най-напред са били установени двете двойки, които е трябвало да бъдат не само срещуположни (това е само последица), а преди всичко да образуват колкото е възможно по-правилен кръст, и то показващ главните средищни дни в годината – слънцестоенетата и равноденствията. Този кръст, който впоследствие се превърнал в „квадратура", не е имал за цел срещуположността, която е била ненужна, защото пряко е посочвал местата на средищните дни през XXIV–XXII в. пр.Хр. Същото се отнася и до втория кръст – „квадратурата на Джоу". И неговата първа и най-важна задача е да сочи непосредствено звездното място на всеки от средищните дни, и то за времето около XII в. пр.Хр. Целта само на останалите 10 двойки сйеу, които като двойки са били установени от китайците, е била ограничена в това да определят чрез срещуположност и в съответствие с пълната Месечина звездното място на Слънцето. При това и някои от техните звезди (не двойки!) първоначално ще да са имали за цел да указват определени дни, както е било и с всички сйеу, що се отнася до използването им от хунорите – да указват пряко определени часове през нощта. Нали тъкмо в това е бил и смисълът на „часовата" астрономия.

според гражданския календар и така попаднала близо до хунорския трети редовен събор. Но още първите Джоу определили за този ден жертва бик, каквато била хунорската за третия средищен ден. Те сменили както лятната жертва, която по хунорски станала петел – българското „петровско пиле", така и пролетната, която пак по хунорски станала вместо петел агне – българското „гергьовско агне" или младовен (вж де Сосюр, пос. съч., с. 169, 188, 234, 293, 334). Вместо на Идинак – деня на зимното слънцестоене, те поставили като начало на своите деления деня на лятното слънцестоене и го нарекли „среда на годината", като определили за него жертва бик, който дотогава бил зимна жертва у китайците. След първите царе Джоу бързо се изродили и от техните нововъведения и подобрения останало само петорното делене, и то главно по политически причини и правила за царската готварница. Обаче чрез полухунорското-полукитайско кралство Цин продължавало провеждането на хунорски влияния до времето на завземане на цялата власт в Китай от рода Цин, че дори и после, до времето на старата Хан чак до Ву-ти.

До това време обаче – до падането на Цин, възшествието на Хан в Китай или значи до времето на Мо-тун у хунорите, било изтекло още едно хилядолетие, което довело неминуемите промени във видимото разположение на звездите в Средищния небесен онгъл. Средищната звезда, която по времето на Джоу била ясно видимата звезда от долния край на Малката кола, трябвало да бъде наложително заменена с друга, тя и по времето на първите Джоу не била съвсем точна и твърде по-слабо видима (вж чертежа на с. 191).

У хунорите наложилите се промени били направени най-късно по времето на Мо-тун, когато след обединението на всички хунори в една държава били уеднаквени и всички звездоведски, календарни и светогледни разбирания на разните племена – разбирания, които са се различавали в дребни подробности, особено у ония от племената, които са стоели дотогава вън от общата държава. В Китай след падането на Цин, в първите времена от възшествието на Хан, в астрономията и календара настъпили големи бър-

котии. Избуялата по времето на първите Хан писменост извадила на почит стари разбирания и начини. Бъркотията с това още повече се увеличила. Външен белег на тая бъркотия била постоянната смяна на почетното място от ляво на дясно и обратно.

По съветите на своя велик княз астролог Се-ма-циен Ву-ти се решил най-после да принесе жертва на Тай-Йи – Върховното единство, в деня на зимното слънцестоене. Това било за първи път, нечувано в Китай и показвало стремеж за възприемане на научния, астрономическия календар. Назначена била комисия, която да поправи календара, да провери астрономическите познания и да въведе ред и в едните, и в другите. Начело на тази комисия бил поставен същият велик княз астролог Се-ма-циен. А всичко това означавало продължаващо хунорско влияние в звездоведството и времечислението. Но след смъртта на Ву-ти, когато станало ясно голямото отслабване на Хунорската империя и засилването на Китай, било пристъпено към възстановяване на обичаите от времето на Хсия (първата династия в Китай), доколкото това било възможно, и на календара, доколкото той могъл да бъде приспособен към новото разположение на звездите и новите, по-верни вече звездоведски разбирания[1]. Така след изчезването на хунорското влияние Китай направил една самостоятелна крачка, която се оказала обаче крачка не напред, а назад, като поставила начало на безвъзвратното западане на китайската астрономия.

С подобренията, които били привършени най-късно от Мо-тун, в хунорското звездоведство и времечисление хунорите придобили най-съвършения способ за времечисление, каквото никой друг народ на Земята не е имал и няма досега дори. То било по-съвършено не само от ония календари, които са имали тогавашните народи, по-съвършенно не само и от китайския астрономически календар, който си оставал недоразвит в подробностите и само книжен, но по-съвършено от календарите на днешните най-цивилизовани народи. Всичко в него превъзхожда много досегашния Григориански календар, който с произволно подбрания за начало на годината ден, с неравномерните си по време месеци, с техните числителни имена, неотговарящи на поредния им брой, и с множество още други недостатъци не превъзхожда много нито китайския „граждански“ – старинна останка отпреди 45 века, нито старите елински, римски и византийски календари.

[1] Де Сосюр, пос. съч., с. 306.

Още когато възприели тринадесетмесечната година, хунорите започнали да броят дните по 7 за разлика от китайците, които почти досега са ги броили по десетици.[1] За по-големите от година откъси от време и хунори, и китайци, и българи си служили с 12-годишния кръговрат, наследство навярно от времето, когато Янкул е служил за мерило във времената, и с упеторяването му в 60-годишни кръговрати. Всяка година на 12-годишния кръговрат е носела името на едно животно, а всеки от тези кръговрати е носел името на един от „петте елемента“ – по този начин всяка година от 60-годишния кръговрат имала свое особено име, съставено от животинското ѝ име в 12-годишния кръговрат и името на „елемента“ на този кръговрат. Годишните имена са били например: Огнен змей, Водна мишка, Железен вол, Земна змия, Дървен заек и т.н. Впоследствие обаче и китайци, и хунори, и българи започнали да си служат за по-големите откъси от време с годините на царуванията на владетелите си, както е и в българския „Именник“. Само у ония потомци на хунорите, които попаднали под чужда власт за по-дълго време, се е задържал и досега обичаят да наименоват годините с пълните им имена по двата кръговрата. За тях времецаруването на чужди им владетели не могло да има никакво значение.

[1] Според „Шъ-ки“ (Де Гроот, ч. I, с. 60) най-важни дни за хунорите били тези, които по китайски се казвали Ву и Ки, т.е. 5-ият и 6-ият ден от китайското десетдневие. Това несъмнено е грешка. 5-ият ден от седмицата би могъл да бъде важен за хунорите, но не и 6-ият. От друга страна, само седмодневия са отбелязани като важни за хунорите; така Мо-тун обсажда Лиу-Панг на Петенгското възвишение в продължение на седем дни; след седем дни той го освобождава с войските му да си върви и т.н. (вж Де Гроот, ч. I, с. 63 и сл.).

VIII. ВЪРХОВНО ЕДИНСТВО, ВСЕЛЕНА И МЯСТОТО НА ЧОВЕКА

Вселената няма край нито по пространство, нито по време – тя е безкрайна. Това схващане е общо и за китайци, и за хунори, и за българи. В безкрая както на времето, така и на пространството всяка точка може да бъде приета за начална, за средищна. Най-обикновеното и най-малко средище е човекът. Но тъй като той не е растение, вкоренено в почвата, а се движи, още в най-далечни времена олицетворил собственото си средище със своя дом или чадър. Оттук вече започват различията между китайци, от една страна, и хунори и българи, от друга. Домът на китаеца е винаги един и същ, на същото си място от раждането, та може би дори до смъртта му.

Чадърът на хунора (българина) е днес тук, утре другаде и твърде рядко два пъти на едно и също място. В простора на пустинята той му е бил твърде непостоянно и временно средище. Нужни били по-постоянни, по-общи, по-затвърдени средища: родовият стан с чадъра на родовия първенец, стана на чардата с чадъра на първоначалника, станът на племето с чадъра на племенния кан и най-после укрепеният стан – онгъл на кан-ю, с неговия чадър или приемен дворец. В държавата, на Земята – това било най-важното средище, но не единственото; освен собствената имало и други държави с други свои главни средища. При това и те не са били постоянни във времето; онгълите сменяли мястото си, а столиците дори бивали разрушавани и запустявали. В търсенето на общо, постоянно, неизменно средище и хунори, и китайци стигнали до Средищната (Полярната) звезда. Тя изглеждала вечна, непроменима и всичко, цялата Вселена се въртяла денонощно около нея.

Всеки хунор и българин разпъвал чадъра си винаги с входа към юг – към топлото слънце, и на завет от студения северен вятър. И китаецът се стремял, когато му било възможно, да построи дома си с входа към юг. На юг „гледала“ и Средищната звезда. Обърнат на юг човекът, наляво било изток, надясно – запад. Така за хунори и българи завинаги изтокът – лявото, било почетното място. Но за китайците, както вече бе споменато, почетното място често се меняло. Това обаче не било най-важното различие. Средището растяло, както растяла и държавата. Но докато за китаеца средището оставало за по-дълго време едно и също, на едно и също място от него на юг и на север, на изток и на запад се намирали страничните области, то за хунора и българина главното средище често меняло мястото си и дележът на собствената държава никога не бивал в пет области, а винаги само на три, в две посоки – ляво (изток) и дясно (запад). Тук проявеното основно различие в първоначалното делене на три – средище, ляво и дясно у хунорите, и на пет у китайците, се запазило и по-нататък, като при това било усилено и от още един постоянен белег. Хунорът напускал стана било на родоначалника или ордата, било на племето, временно и обикновено наскоро се завръщал пак там; орда или племе напускали с някаква задача онгъла, но пак се завръщали там. Деленето у хунорите не било окончателно. Това били излъчвания, които отново се прибирали в главното средище. Дори когато държавата се разширила и отделните области били заемани постоянно от едни и същи племена, това възвръщане към средището се поддържало – колкото и неудобно понякога да било – чрез задължителните всенародни събори в определените средищни дни.

В Китай разделянето на държавата на области било за постоянно. Разбира се, никога не е имало в действителност само средна област и четири странични, както било по теория, а в най-добрия случай – една средна и множество странични области, докато обикновено съществували по няколко борещи се помежду си кралства, всяко със своя средна област. Но колкото броят на областите и границите между тях да се менели, разделението си оставало постоянно. Никакво излъчване и никакво обратно събиране. Същото било и с китайското семейство, което след смъртта на родителите се разпадало на нови отделни семейства, които

продължавали да се делят, без нищо повече да ги обединява в едно цяло. Това двояко основно различие между китайци и хунори и българи, основано върху различието в основните схващания, се запазило завинаги и може да служи като отличителен белег в разбиранията на едните и другите.

Разбира се, хунори и българи не се спирали само на тройното делене. За тях то било само основното, първичното, изходното. Не се спрели и китайците само на петорното. Но по-нататъшното развитие вървяло вече по различни пътища, ако и от взаимните влияния следите им да изглеждат твърде често заличени. Въз основа все на тройното делене у хунорите се проявяват: петорно, седморно, деветорно и т.н. деления. Така, излъчвано пак от средището, по черта, напречна на първото, се получавало назад – север, страната на спокойствието и мира, и напред – юг, страната на врага и на най-усилената човешка дейност – войната; отвесно на тези две черти идвало ново, пак тройно делене, като средището излъчва горе и долу. Така се получавали петорното и седморно делене. За седморното деление в Китай имали, изглежда, твърде смътни представи[1]. Към тези три излъчвания в пространството, които образували тройното, петорното и седморно делене, се прибавяло и още едно – от средището, като даден миг, към миналото и към бъдещето. Това е било деветорното делене, което доколкото ми е известно, не се намира обяснено у китайците, макар числото 9 да е бивало употребявано дори и в званието на

[1] Шъ-хуанди, най-великият от рода Цин, същинският създател на Китай като единна държава, когато завзел властта, отменил старото китайско делене на пет и вместо него въвел тройното делене без упоменаване на средището, а именно: „... на старото противопоставяне на центъра – жълто – и на четирите страни той замени горе и долу и ляво и дясно“ (вж Де Сосюр, пос. съч., с. 440). „Горе и долу“ е взето тук в плоскостно, а не в пространствено отношение.

[2] Китайските императори обикновено се наричали 人 – йи йън – „единствен човек“, което ще рече „пръв“, „отделен“, „главен“, „средищен“ човек, но те се наричали още и 九 五 之 尊 – „Ние превъзходителство от 9 и 5“ (вж Де Сосюр, пос. съч., с. 226).

техните императори като число от най-голямо значение[2]. Така излъчванията от средището продължават чрез последващи троения, като се образували единадесеторни, тринадесеторни и т.н. деления.

У китайците деленията продължават по съвсем друг път, а именно чрез удвояване; така: 5х2 – 10, или чрез удвояване и прибавяне на единица: освен (4 + 1)х2 – 10, 4х2 + 1 – 9[1]. Различието е съвсем очевидно.

От това различие произлиза и особеното нееднакво схващане за значението на числото. В основата си схващанията и в това отношение са били еднакви както за хунори, така и за китайци. Числото „не управлява света“, но то със своите поредици, връзки и взаимоотношения е изразител на отношения и зависимости във Вселената, които иначе са скрити и биха били неразбираеми за човека. Тази основна мисъл за значението на числото добива различно развитие едва по-нататък. Така за хунорите винаги и при всички случаи средището е единица (както сега в известни отношения е 0), като при това всяка посока запазва винаги числото на своето поредно излъчване. Така: ляво – изток, е винаги второ; дясно – запад – трето, и т.н., докато за китайците посоките не запазват своето поредно числено място. Така напр. числото на средището се мени според това, кое число при написване се пада по средата[2].

Само когато се имат предвид тези основни различия, единствените, които са отбелязани ясно, само тогава може да се установи в кои случаи е преобладавало китайското и в кои хуноро-българското влияние. А това при питанията, които предстоят, е твърде важно, защото, докато при държавното устройство и военното дело хунорското влияние е бивало открито признавано в летописите, докато относно звездоведството и времечислението в много случаи то е почти полуприкрито признавано, в питанията, които се отнасят до Вселената и Върховното единство, до основните на-

[1] Де Сосюр, пос. съч., с. 226.

[2] Де Сосюр, пос. съч., с. 330; вж трите числени „серии“ – поредици.

чала и техните съчетания, до основните вещества – начала и т.н., не само открити, но и полуприкрити признания за хунорско влияние едва ли ще се открият често.

В своя непрестанен туптеж Върховното единство – китайското Тао[1], излъчва непрекъснато двете основни начала: дейното, мъжественото, началото на топлината, светлината, сухотата и лекотата – китайското „Янг", и почивното, зачеващото – женственото, началото на студа, тъмнината, влагата и тежестта – „Йин". От взаимодействието и съчетанието на тези две начала е произлязло всяко нещо във Вселената, както и самата Вселена. Но Върховното единство излъчва в своя туптеж не само тези две начала, а същевременно и пространството, и времето, както и законите – от една страна, тези на взаимодействието и съчетанието, а от друга, законите на заличаването, поглъщането и на възмездието. Както излъчва, Върховното единство може отново да погълне всичко, което е излъчило. Тези схващания за туптежните излъчвания на Върховното единство изглежда са били общи, с малки сравнително различия, не само на китайци, хунори и българи, но и въобще на средно- и източноазиатските населения. Те с доста по-големи различия и главно със силно подчертано нравствено значение в съдържанието им са били разпространени в Иран и Индия.

В Иран и Индия мъжественото е не само дейно, творческо начало, но и начало на доброто, а женственото е не само начало на тъмнината, на влагата, на студа, но и преди всичко начало на злото. Естествено при такова нравствено оцветяване взаимодействието между тях може да бъде само борба – борба между доброто и злото. Оттук и големи-

[1] Китайското Тао и хунорското Върховно единство представят в много отношения успоредици, обаче не могат да бъдат напълно уеднаквявани, макар и китайците да са уеднаквявали почти своето Тао с Тай-йън. В самия Китай понятието Тао има няколко различни съдържания: това на обикновения китаец, на образования и най-после на последователите на Лао-дзъ. Разбира се, в течение на векове взаимно влияние различията твърде много са се притъпили и изглеждат несъществени, както не са в действителност.

те различия между хуноро-китайските и ирано-индийските схващания. В светлината на тези големи различия различията между хунорските и китайските схващания изглеждат незначителни.

Според хунорските и китайските схващания двете основни начала никога не са в противоречие, нито в борба помежду си, а се намират в постоянно съгласувано взаимодействие, което се извършва по безбройно множество различни начини, зависими от закона на тези взаимодействия, изразен в числени поредици и съотношения. Преди всичко от взаимодействието на двете основни начала произлизат петте основни вещества – начала, които китайците отбелязват като „ву-хсинг"[1]. Това са едновременно начала, които са и въплътени в основни вещества. Те обаче не бива да се схващат нито само като „елементи", както ги приемат в Европа, нито само като „стихия", както по-сполучливо ги превеждат русите. Така напр. водата означава основно вещество – вода, състоянията, в които се явява всяко вещество – твърдо, течно и въздухообразно, а освен това олицетворява и почивното – женственото начало. Разбира се, водата не бива да се уеднаквява с женственото начало, нито пък огънят с мъжественото. Ако те олицетворяват тези начала, то е, защото в тях те са най-ярко проявени и са взели най-голямо участие в създаването им при взаимодействието си. Огънят, освен че олицетворява дейното, мъжественото начало, е и особено основно вещество[2], в което се проявяват най-ясно физичните и химични сили. Дървото, от своя страна, е такова основно вещество, което обхваща всичко онова, което сегашната наука продължава да нарича „органични вещества", и същевременно жизнените сили, чужди на днешните природни науки,

[1] 五行 – „ву-хсинг" или „у-син"; първият знак – число 5; за втория „хсинг" или „син" вж Ошан., зн. 2962; Рюд. зн. 2582, но за понятието в съставната дума – вж Ошан., зн. 525; Рюд., зн. 5918; за подреждането им вж Де Сосюр, пос. съч., с. 15 и 215.

[2] Огънят – със същото основание, с което сега бива приеман от някои електронът за вещество – може да се приеме за вещество. Същината му са електромагнитни вълни, които човек възприема като топлина и светлина.

както и особено съчетание на почивното с дейното начало, при което все пак дейното временно се проявява с много по-голяма сила. Желязото или металът е противоположно на дървото вещество, при което почивното начало има по-силно проявление не само чрез особената си тежест, но и главно под вида на възмездие. Това вещество включва всичко, което съвременната химия означава като метали. Най-после, Земята е уравновесено съчетание на двете начала и поради това заема средищно място. Тя обхваща всичко, което доскорошната химия означаваше като „неметали". Тези пет основни вещества – начала, влизат в различни взаимоотношения помежду си и се намират в три вида зависимости. Първата от тия зависимости бива наричана на китайски „хон-фан" и е установена било от хунорите, било под силно хунорско влияние. Обстоятелството, че тя, както и много други основни мисли, е записана на китайски, съвсем не означава, че е китайско творение. В случая с тази „зависимост" китайското записване е подреждане и е станало по такъв начин може би за да се заличи хунорският произход на мисълта, че дори някои, като напр. Шаван, смятат, че то е погрешно.[1]

И наистина, самото подреждане, а именно:

север	–	вода	–	зима
юг	–	огън	–	лято
изток	–	дърво	–	пролет
запад	–	желязо (метал)	–	есен
- - -	–	земя	–	- - -

е очевидно погрешно – първо, че поставя Земята (средището) на пето място, когато тя би трябвало да бъде или на първо според хунорските разбирания, или според китайското смешение на средище и среда – поне на трето; второ, че въобще е изключена като средище, защото не е съпоставена нито със средището на посоките – със средата, както би трябвало да бъде според китайското схващане за делението на простора, нито със средището или по китайски „среда на годината". Защото за „среда на годината" поне от времето на Джоу, макар и незачитана от населението, е била все пак служебно възприето пето време, съответно на петорния дележ. Вярното подреждане на Хон-фан е било или е трябвало най-малкото да бъде:

1. земя	– среда	–	начало на годината или поне „среда на годината"
2. вода	– север	–	зима
3. огън	– юг	–	лято
4. дърво	– изток	–	пролет
5. желязо (метал)	– запад	–	есен

В такова подреждане естествено и хунорските схващания биха били по-ясно изразени, обаче и основното китайско, че страната им „джун куе", заемала средно (не средищно!) място, би намерило необходимото изразяване. Явно е, че „погрешното" подреждане ще да е било направено от заслепен книжовник.

Другите две зависимости, наричани „унищожителна" и „производителна", които са нагледно олицетворение на законите за творческото взаимодействие (производителната) и за заличаването, изравняването и възмездието (унищожителната), изглеждат като чисто китайски, но съпоставянето им веднага указва на общото хунорско-китайско разбиране за произхода на Вселената от Тао, като същевременно подчертава и вече чисто хунорското за основния троен дележ.

Ето реда на тези зависимости, съпоставени една до друга:

Унищожителна:			Производителна:		
1. *земята*	поглъща	водата	*дървото*	дава	огън
2. *водата*	гаси	огъня	*огънят*	угасен, става	на земя
3. *огънят*	топи	желязото (метала)	*земята*	дава	желязо (метал)
4. *желязото*	реже	дървото	*желязото*	дава	вода
5. *дървото*	яде	земята	*водата*	произвежда	дърво

[1] Е. Шаван, привеждан от Сосюр, смята, че се касае до „грешка в текста", и то случайна. Де Сосюр (пос. съч., с. 214-215) не е съгласен с Шаван. Изглежда обаче, че няма никаква случайна „грешка", а или е умишлена подправка, или още първоначално е записана така, за да се отстрани омразното хунорско петорно делене на времето – в случая на годината, ако и да е било вече служебно прието.

Водата, въплъщение на почивното начало, гаси (2) огъня, който е въплъщение на дейното начало, и съединявайки се по този начин с него, дава земя. Земята, която представя уравновесено съчетание на двете основни начала – женственото, зачеващо, и мъжественото, творческото, се превръща в ново средище, което вече само излъчва: желязото (метала) и дървото (произв. 3 и 4 и унищож. 5). При това съпоставяне началото на троенето се проявява съвсем ясно: Върховното единство – Тао, във вечния си туптеж излъчва безспирно двете основни начала – почивното и дейното. Това е първото троене, което никой китаец, признаващ излъчванията на Тао, не би могъл да отстрани с никаква грешка или подправка. Във взаимодействието помежду си основните две начала създават собствените си олицетворители – водата и огъня. В по-нататъшно съгласувано взаимодействие основните начала заедно с олицетворителите си дават уравновесеното съчетание – земята. Това е втората тройка, която, колкото и забулена да е, не може да бъде отречена. В следващото си съгласувано взаимодействие земята – вече като средище – излъчва, от една страна, направо желязото (метала), в което преобладава почивното начало, и чрез него и водата произвежда и дървото (което храни), в което преобладава дейното начало под вида жизнени сили. Това е третата тройка, която също така е съвсем очевидна. И тук, както и при много други случаи, тъкмо числото три, три зависимости – Хон-фан, унищожителна и производителна, три троенета и т.н., а не числото пет е от най-съществено значение. Това също е белег на хунорска, а не на китайска мисъл в самото начало.

И наистина, едва след като троенето е било завършено напълно (след третото троене), едва тогава става възможно петорното делене, което единствено е отбелязано изрично от китайците в реда на трите зависимости. А защо троенето, което е основа на съгласуваните съчетания и на самите зависимости, не е отбелязано в Китай и дали наистина не е било никога отбелязано, или е било, но е останало неоткрито досега, не може да се каже. Не е изключено Китай вече в

готов вид да е получил схващането за петте основни вещества – начала, и за трите зависимости, в които те влизат, и в такъв случай да не е имало нужда да се отбелязва предварителното троене или пък отначало и троенето да е било отбелязано, но при преписванията да е било изоставено? Действително, ако би се приело гледището, че схващането за „5-те елемента", поне що се отнася до Китай, произхожда от теорията „за „5-те небесни двореца", би могла да се избегне нуждата от предварителен троен дележ за китайската мисъл – в такъв случай тя би могла да мине и без троенето[1].

[1] Де Сосюр, пос. съч., с. 211, пише: „Теорията на петте елемента произтича от петте небесни двореца, а не петте небесни двореца от теорията на елементите. В Китай астрономическото схващане е основното." Преди това, като говори за съответствието на петте небесни двореца с деленето на Земята на пет – среда и четири заобикалящи я страни, той казва: „Такава е основната аналогия, която вдъхновява китайското схващане за Вселената. Теорията за 5-те елемента произтича от него непосредствено, но тя не му е първичната подложка" (с. 210).

Все още изглежда съвсем съмнително, че петорният дележ на земния простор дори само у китайците произтича от петорното делене на небосвода, а не обратно. Обстоятелството, че впоследствие китайските книжовници се опитват да представят това така, още не значи, че така е вървяло развитието, дори и само в Китай. Както вече видяхме, петорното делене на небосвода е произлязло от тройното му делене, а то вече – от тройното делене на времето. Преди да бъде известно китайското петорно делене на небосвода – среден небесен дворец и четири по четирите му страни – съществувала „квадратурата на Яо", която е хунорският кръст, установяващ вече хунорското петорно делене на небосвода, но чрез излъчване. Едновременно с този кръст, а може би и преди него, съществуват трите посоки, отбелязващи тройното подразделяне на небосвода, което отговаря на тройния дележ на времето (годината). Вече видяхме по-горе, че данните за това са отбелязани както в китайската книжнина, така и – с положението на звездите – на самото Небе. В Китай петорният дележ на Небето, обхващащ средния и петте околовръстни двореца, се появява едва когато в страната започва да се заражда феодализмът, и ако китайските книжовници са искали впоследствие да обосноват феодализма с това, че той отговаря на небесния порядък, това не значи, че самият феодализъм се е появил като приложение в китайското устройство на „астрономическото схващане". Предположението на Де Сосюр, че броят на петте

На петорното подреждане на основните вещества – начала, е било приспособено да отговаря петорно подреждане на основните – за китайците – пет цвята, които при това биват причислявани и към петте посоки в земния простор, и към четирите (а не към петте!) годишни времена, както е показано тук:[1]

1. дърво	– зелено	– изток	– пролет
2. огън	– червено	– юг	– лято
3. желязо (метал)	– бяло	– запад	– есен
4. вода	– черно	– север	– зима
5. земя	– жълто	– среда	– - - -

От това подреждане се вижда, първо, че макар и „астрономическото" схващане в Китай да е било основното, то не е могло да се наложи (въпреки опитите на Джоу и Цин) и към подразделянето на времената, които и в този случай продължават да са четири, а не пет, при което „средата на годината" бива изоставяна като пето време въпреки петорния дележ, който се смята за основен астрономически. Второ, че подреждането на цветовете, което поначало е чисто китайско, не изглежда да е било направено съгласно астрономическите схващания, а по-скоро в зависимост от земни условности и причини.[2]

„елемента" е бил установен само за да отговаря на броя на петте двореца и че този брой не се налагал от само себе си (сочи за пример 4-те гръцки елемента, пос. съч., с. 210, 211), е невярно от гледна точка на схващането за Тао и за излъчените от него две основни начала – Йин и Янг. От тази гледна точка, а тя е единствената в случая с „елементите", която може да е от значение, те – елементите – могат да бъдат само било три, пет, седем или девет, но в никой случай не и четири, както са гръцките, за които числото им действително няма значение.

[1] Списъкът е съчетан от тези на Сосюр, пос. съч., с. 213 във връзка с 215.

[2] Така напр. жълтият цвят бил избран за средата само поради това, че почвата на областта, заемана от стария Китай, била жълтеникава; зеленият – защото отговарял на елемента дърво; белият – поради белезникавия цвят на добре обработеното и излъскано желязо, както и на някои руди; черният – поради цвета на дълбоката вода, особено в кладенеца, и червеният – защото отговаря на цвета на жаравата.

Разбира се, и хунори, и българи възприели от китайците означаването на посоките с цветове, но едва ли е вероятно те да са си послужили със същите цветове като китайците. Според китайските летописи, когато Мо-тун обграждал Лиу-Панг на Петенгското възвишение, разположил конницата си така, че белите коне били на запад, зелените (сивите) – на изток, черните – на север, и червените – на юг (Де Гроот, ч. I, с. 63). Но дали това съобщение отговаря на действителността, или само на наплашеното до смърт китайско въображение, не се знае. Много по-вероятно е, че хунорите, които не са признавали китайския начин за петорно делене на земния простор, да не са приемали и китайското обозначение на посоките със същите цветове. Дори полупокитайчените Цин не са признавали китайските начини нито на делене на простора, нито на разпределяне на цветовете. Севера те означавали като „горе", юга – „долу", а средището, средата въобще не споменавали. Обаче приели черния цвят за свой, като на посоката „горе" присвоили златния, а на „долу" – червения[1].

За хунорите и българите Китай не е представлявал по никой начин „средата", а е бил второстепенно средище – само за себе си[2]. Много по-трезви от китайците, те не са смятали дори и собствената си държава за някакво начално, основно средище. Освен това „средище" в хунорския смисъл на начало, на глава, на първостепенно, на основно, на изходно и преди всичко на излъчване се е отнасяло не само до простора и пространството, а също, както вече видяхме, и до времето. За китайците така схващано понятието за средище е било и си е останало – въпреки опитите на Джоу и Цин, а може би и на Яо – винаги чуждо, както видяхме и при подреждане на „елементите", посоките и цветовете, съпоставени с времената. За хунорите обаче то е било основно понятие, свързано с Върховното единство, което било и

[1] Де Сосюр, пос. съч., с. 440.

[2] Кан-ю Хо-лок-ко, след като смазал и последните опити на Ву-ти да победи хунорите, писал на своя победен враг: „На юг лежи големият Хан (Китай), на север – могъщият Ху(нор)..." и т.н. („Циен-хан-шу", вж Де Гроот, ч. I, с. 185).

първичното, начално средище и с всичко, излъчвано от него – пространство с просторите му, време с времената му и вещества – начала, с техните производни. За тях главно и единствено видимо средище в пространството била Средищната звезда, а във времето – началният, основният, средищният ден в годината – Идинакъг, с мига на неговото зараждане – полунощ[1].

Средищната звезда в пространството и полунощ на Идинак – деня на зимното слънцестоене, са били най-важните осезаеми средища за хунори и българи. И ако би трябвало на средището да се присвои някой цвят, то за хунори и българи този цвят би могъл да бъде само във връзка с тези две средища, а това е бил блестящобелият, сребрист цвят на звездата или тъмносиният на средноощното небе, а в краен случай – черният, но не и жълтият. Ако приемем, че разпределението на цветовете у Цин е било заето изцяло от хунорите и че черният е означавал средището (цветът на Цин като владетели на Китай), а златният (жълтият) – „горе“, и червеният – „долу“, то би трябвало да предполагаме, че хунори и българи са имали още четири цвята, защото те не са си служили само с петорното плоскостно деление, а са имали винаги предвид и седморното, като при това за тях „горе“ и „долу“ не са означавали север и юг, а действително горе и долу. Остават значи още цветовете за посоките – север, юг, изток и запад.

Ако хунорското седморно деление в пространството се е било отразило в цветовете – нещо, за което нямаме други данни освен разпределението на цветовете у Цин, би могло да се предполага, че у хунорите и българите то може да е предизвикало мисъл и за такова седморно разделяне на основните вещества – начала. За проявяване на такава мисъл с някакво влияние на юг, към Китай, няма обаче никакви следи в китайската писменост[2].

[1] И китайците смятали този миг – полунощ – за време на зараждане на деня и го бележели с 子 – дзъ, което значи „дете“, „пеленаче“, но и „зародиш“, както и 11-1 ч. през нощта (вж Ошан., зн. 3038; Рюд., зн. 1532).

[2] Някои запазили се поне до преди петдесетина години български обичаи дават известно основание да се допуска, че такава

* * *

Вселената и всичко в нея произлиза от Върховното Единство, което я обхваща и прониква във всяко нещо, в неговата основна същина. Върховното единство като основно първично средище излъчва в туптежа си преди всичко двете начала – дейното и почивното, времето и пространството, и двата вида закони. Но както времето и пространството, така и двата вида закони носят белега на едно от двете основни начала, ако и сами да са излъчени направо от Върховното единство. Всички те, начело на Върховното единство, са начала – основни начала, седем на брой, които нямат в себе си нищо веществено. Едва когато в съгласувано взаимодействие двете основни начала произведат петте основни вещества – начала, се поставя същинският осезаем зародиш на Вселената и на нещата в нея. Обаче само по-нататъшното взаимодействие между двете ос-

мисъл се е била породила, ако не у всички хунори, то вероятно у българите. Почитта към Върховното Единство, към излъчващите главни средища въобще, към двете основни начала, към основните вещества – начала, и въобще към особените прояви на Върховното Единство съставя главната и най-съществена част от запазилите се наши стари обичаи. Празнуване началото на годината – Идинак, Бъдни вечер, средноощното наблюдение, поливането с вода, суруването и т.н. са все обичаи в чест на главните средища, олицетворяващи Върховното Единство. На бъдните вечери се извършва прикадяване. Освен жертвата и всички храни биват прикадявани отделно и нарочно и всички основни вещества – начала: земя, поставена в глинена паничка край огнището; бъдникът, преди да бъде поставен да гори; самият огън в огнището; железният полежник, служещ сам за кадило; водата в „белия менец“ над огъня. Това са всичките пет основни вещества – начала: земята, водата, огънят, дървото и желязото (металът). Но освен тях бива отделно и нарочно прикадявана и солта в отделна паничка, а при каденето се слагат разни треви и смоли, за да се получи благоуханна миризма. Би могло следователно да се допуска, че благоуханията, олицетворяващи въздуха или вятъра, означават друго ново основно вещество – начало, с преобладаване в него на мъжественото начало, а и солта също така пак ново вещество – начало, с преобладание на женственото начало, поради тежестта ѝ и предпочитанието ѝ към водата. (За всички тия обичаи вж Маринов, пос. съч., с. 30, 35, 37, 42 и сл.; 140-141, 149, 268, 279 и 305.)

новни начала, от една страна, и петте основни вещества – начала, от друга, създава различните неща в природата. Така напр. при основа на готовото вече поначало съчетание „дърво" и при въздействие – било на дейното, било на почивното начало, било и на двете в различна степен – са произлезли не само различните видове дървета, гори, храсти, храни, жита, треви и цветя, но и всички видове животни.

Всяко от тях носи в по-голяма или по-малка степен особения отпечатък на едно от основните начала. Бавната и спокойна костенурка, предпочитаща влагата, хлада и мрачината, изявява с особеностите си преобладание на почивното начало и поради това е поставена да означава севера и зимата. Червената птица не само поради цвета си, но и поради пъргавия си нрав проявява влиянието на дейното начало и е присвоена към лятото. Драконът, зеленият змей – белегът на китайския император, означава изтока и пролетта, а белият тигър с острите си зъби и кръвожаден нрав – запада и есента[1]. Това китайско разпределение изглежда не е било отричано от хуноритe, но те навярно са имали и свое, друго, което понякога, като напр. при Джоу, си е пробивало път в Китай. Това личи главно от жертвоприношенията, свързани с различните времена. Така истински зимно животно и жертва за хунорите е била свинята – „коледното прасе" на българите; пролетната им жертва, на втория им средищен ден, било агне или млад овен – „гергьовското агне" сега; лятната – червеният петел „петровското пиле"; в края на лятото и началото на есента – на третия средищен ден – бикът, а към края на есента – рибата, навярно още

[1] Вж Де Сосюр, пос. съч., с. 160, 161. Това са само първите четири животни, посветени от китайците на четирите естествени годишни времена; по същия начин, наполовина домашни и диви, са били подбрани и други, до 12, отбелязващи 12-орния кръговрат. Драконът е не само белег, но и баща на императора. Така Тай-кунг, събуден от гръмотевици, става да види какво има и вижда един дракон върху жена си. От това се родил Као-цу – Лиу-панг, основателят на Хан. Дори и досега у нашия народ са се запазили поверия и приказки за любовта на змея към хубавите жени и за родените от това нечувани юнаци (вж Маринов, пос. съч., с. 24, 44, 45, 61, 75, 157, 161 и др.).

тогава шаран. Това ще да са били петте главни жертвоприношения, освен които е имало естествено и други, за други важни или средищни дни[1]. И в дванадесетгодишния кръговрат всяка година е била отбелязвана от по едно животно, носещо белега ту на дейното, ту на почивното начало, та и годините са се редували като преобладавани от едното или другото основно начало.

* * *

В така устроената Вселена, в природата с необозримото ѝ разнообрание на нещата и съществата в нея, къде е мястото на човека? В целия Запад по това време господства схващането, че човекът е център – средище на Вселената. Всичко се нарежда с оглед на него, в негово име. И боговете трябва да приемат неговия образ, неговия нрав, че дори и неговата безнравственост.

Хунорско-китайското схващане в основата си е съвсем различно. И човекът е произлязал от съгласуваното съчетание и взаимодействие на двете основни начала върху основното вещество – начало – дървото. Поначало човекът не е много по-различен от другите същества в природата. Според китайското схващане у мъжа преобладавало дейното, докато у жената – почивното, зачеващото начало. Това излежда напълно последователно... Но освен това родените през годините Янг – мъжественото начало, въобще носели белега на дейното и обратно, тия от годините Йин – белезите на женственото. А има и нещо повече: човеците от посоката Янг – за каквато по времето на Джоу, а после и при Цин бил прогласен Северът, били носители на това начало и можели да упражняват влияние над ония от посоката Йин[2]. От косвените

[1] Между тия жертвени обекти за хунори и българи са били човекът, конят и кучето, които обаче като жертви са служили само в съвсем изключителни случаи: погребения на първенци и родоначалници или сключване на клетвени договори. За китайците от времето на Джоу насетне есенна жертва станало кучето (вж Де Сосюр, пос. съч., с. 334).

[2] Според „Циен-хан-шу" (гл. 94б, л. 14; у Де Гроот., ч. 1, с. 255) китайският император бил готов да откаже едно посещение на хунорския кан-ю, след като хунорите приели китайското

данни, които има в китайската книжнина, се вижда, че хунорите не са правели такива различия, дори и що се отнася до половете. Вярно е, че естественото различие в половете е било зачитано от тях в пределите на необходимото, каквото напр. е било зачитането у тях и на естествените годишни времена, но иначе жените са били почти напълно приравнени към мъжете. Сведенията пък, които могат да се извлекат от питанията на кан Борис до папа Николай, и множество оцелели досега български обичаи потвърждават това[1]. За хунорите и особено за българите човекът въобще е бил един от главните представители на дейното, творческото начало, но не толкова като отделно лице, а като род. Макар и отделният човек у хунорите – бил той мъж или жена – да имал несравнимо по-високо положение, отколкото в Китай, все пак не отделната личност, а родът е имал главното значение и е представлявал действително средище. Това се отнася и до самия кан-ю и неговия род[2]. А средището, всяко

върховенство, поради страха, че „слизащите отгоре (от север) хунори упражнявали върху другите (от юг) потискащо влияние". Говорело се, че мнозина вече били пострадали от това опасно влияние – едни заболели, а други дори умрели. Едва след дълги увещания и след един писмен доклад императорът се съгласил да не отказва посещението.

[1] У хунорите момчета и момичета били възпитавани и обучавани еднакво в езда, стрелба с лък и всички други военни сръчности. Еднакво, както и мъжете, и момчетата, момичетата и младите жени участвали дейно в лова, походите и боевете. Достатъчно е да припомним отпора, даден от децата и жените на кан-ю Цутехо срещу нападението на заговорниците, както и участието на жените в отбраната на Толайския онгъл на Цит-ки (вж Де Гроот, ч. I, с. 158, 235). Голяма част от питанията на кан Борис се отнасят до равноправното положение на българските жени, оспорвано от византийската църква. Според българските обичаи жената замества дори родоначалника, ако отсъства или ако е още малко дете. Тя може да освети бъдника, да прикади и да извърши и други обреди. Заедно с момчетата и момичетата са ходели да сурувакат, а народните песни неведнъж са ги представяли като предводители на бойни чарди.

[2] Цялата дейност на Мо-тун е блестящо доказателство за това. Същото становище се разкрива в съвета на кан-ю Хо-ханша (вж Де Гроот, ч. I, с. 214, 215).

излъчващо средище, независимо какъв номер е носело, било е под влиянието на дейното, творческото начало. Така ляво – изток, почетното място у хунорите и област на първия престолонаследник носело № 2, но еднакво с главното средище – № 1, и дясното – изток, № 3, е било все пак причислено към дейното творческо начало.

По-нататък различията още повече се задълбочават. Докато в Китай едва ли не само един-единствен човек, императорът, се смятал, че е от значение – той бил небесен (божи) син, Тиендал, и „единствен човек", йи-жън, а от друга страна, господар, баща на всички останали, които трябвало да бъдат негови деца, роби – у хунорите всички родове без изключение били господарски и отношенията помежду им се определяли въз основа на равенство, независимо от положението им в племето и държавата.

Наистина в „Циен-хан-шу" е казано, че хунорите наричали кан-ю „тинг-ли ко-то", което ще рече буквално „небесен син". Явно е обаче, че тук има една умишлена неточност. Не хунорите са наричали така своя кан-ю, а навярно китайците са били задължени по силата на договора, сключен след победите на Мо-тун, да наричат хунорския господар „небесен син", за да дават с това израз на признаване на хунорското върховенство. Самият Мо-тун дори и в писмата си до китайския император не използва това звание а се нарича „поставеният от Бога"[1]. В по-късно съчинените летописи – „Циен-хан-шу" са писани в I в. – китайците, за да не признаят открито хунорското върховенство по време на старата Хан и все пак да обяснят званието, казвали, че е било дадено от самите хунори на техния кан-ю.

Като приемали, че Земята напълно съответства на Небето и че земният ред е точно отражение на небесния, китайците приемали също, че императорът им заема на Земята онова място, което в Небето заема Средищната звез-

[1] Де Гроот, ч. I, с. 53-54 и 76. Наистина Хо-лок-ко в писмото си до китайския Ву-ти казва: „гордият син на Небето", но това се отнася не лично до него – той не говори за себе си – а до Ху(норския) народ.

да: тя е „тиен-ти“ – небесен император, а „тиен-дзъ“, небесният син, е също „ти“ – император, само че земен. В това самохвално превъзнасяне китайците твърдели, че действията на човека, разбира се, на „единствения човек“ – йи-жън – на императора им, можели да влияят върху реда на Небето. Безсмъртната душа на техния император, когато той умирал, трябвало да отива в Срединната звезда, където било и седалището ѝ. Разбира се, това са били книжни умувания, твърде малко споделяни от населението[1].

Хунорите, които всички без изключение познавали добре звездите и техните движения, са се възхищавали и учудвали на съвършения и безпогрешен ред, господстващ на Небето. Смятали са, че между този ред и реда на Земята има и би трябвало да се подържа постоянно съответствие, но не са допускали мисълта нито за пълно уеднаквяване, нито че е възможно някакво човешко въздействие върху съвършения вече небесен ред. Човешкият род според техните схващания е бил, макар и пръв между съществата, все пак едно от най-малките средища и е можел твърде малко да въздействува върху Земята – главно със скромни промени в породата на добитъците си или в получаване на примеси във веществата, но не и вън от земния простор. Това, вече основно различие в схващането за мястото на човека, се проявило в още по-големи и очебийни различия по отношение на нравствеността.

* * *

Докато във всичко друго: устройство, военно дело, звездоведство, времечислене, Върховно единство – Тао, устройство на Вселената и създаване на природата, че дори и по отношение на мястото на човека – взаимните влияния са уеднаквявали до голяма степен различните схващания, по отно-

[1] Наистина изглежда, че дори и у хунорите, навярно под китайско влияние, се е било установило вярването, че всеки род на Земята съответства на някоя звезда на Небето, която до голяма степен въздействала върху съдбата на този род. Такова поверие и досега е запазено у нас, българите (вж Маринов, пос. съч., с. 16, 17 и Ковачев, пос. съч., с. 20).

шение на нравствеността е съществувала и се е запазила докрай непримирима противоположност, достигаща в някои установления до пълно отричане. Китайците упреквали хунорите, че нямали Тао, нито Ли и И[1], което ще рече, че нямали нравственост. Хунорите пък им отговаряли, че китайските Ли и И били празен и безсмислен церемониал[2]. По-точно китайците упреквали хунорите главно: че се женели за бащини и братови вдовици; че не почитали старите хора; че спели бащи и синове в една и съща колиба или чадър; освен това, че нямали дворцов церемониал и че не носели като отличия за положението си различни колани и шапки. Хунорите отвръщали, че китайците не се грижели за децата си; че враждували дори и вътре в семействата си и че тези вражди довеждали до чести убийства и разкъсвания на семействата; че изтощавали населението в строежи на къщи и дворци, на градове и крепости, а също и в земеделие и копринарство[3]. Вероятно това са били за времето най-очебийните, но те не са били нито единствените, нито най-важните различия.

Повечето китайци смятали, че Тао произлиза от съчетанието на Ин и Ян и се състои предимно от Ли и И. Но дори и ония малцина от тях, които не мислели, че Ли и И съставят Тао, смятали, че тяхната нравственост произтича естествено от Тао и следователно, че тя е истинската нравственост. Но и хунорите, за които мисълта за излъчващото средище била основната начална мисъл, смятали своята нравственост за произтичаща от излъчванията на Върховното единство. Китайците претендирали не само за нравствено превъзходство, а и че тяхната нравственост, изложена и подредена в ясни последователни правила, написани и изучавани еднакво от всички, била единствената истинска нравственост. Хунорите с достойнство поддържали пре-

[1] 禮 – Ли, правила за нравственост, благоприличие и вежливост (Ошан., зн. 573; Рюд., зн. 3440).

義 – Ли, правила за жизнен дълг, справедливост, чест и достойнство (Ошан., зн. 6776; Рюд., зн. 2969).

[2] Писмото на кан-ю Хо-лок-ко; вж Де Гроот ч. I, с. 185.

[3] Отговорите на китайския скопец Чунг-хан-юе, на служба у хунорите (вж Де Гроот, ч. I, с. 81, 82).

възходството на своята, която, макар и неписана, била вплътена в живота им и се научавала още от детинство под примера на всекидневното ѝ проявяване.

По времето на кан-ю Хо-лок-ко, към края на властването в Китай на Ву-ти, нравственото превъзходство на хунорите станало толкова очевидно, че дори и китайските летописци не можели да го отричат направо. Те се видели принудени да отбележат – макар и в навярно твърде смекчен вид – питанията, които хунорите поставили на пратеника на Ву-ти за недостойните събития, протекли по цялото време от властването на Ву-ти, които завършвали с бунтове и избивания, като дори и наследникът с цялото му семейство бил осъден и погубен; както да отбележат и непристойните отговори на самия пратеник[1]. И при този случай се очертало пак едно основно различие. Докато хунорите, поддържайки превъзходството на своята, не отричали китайската нравственост и при питанията си за събитията в Китай привели като мерило за оценката им тъкмо китайските Ли и И, китайският пратеник отричал направо хунорската, оценявайки я дори като безнравственост, като „животински деяния". Това различие в оценката не се отнася само до нравствеността, макар и тук да изпъква найясно. То е основно различие, засягащо самото схващане на Върховното единство, на Тао.

[1] Пратеникът на Ву-ти, който е трябвало да донесе отговор на писмото на Хо-лок-ко, преди да бъде допуснат при него, бил запитан по заповед на кан-ю за събитията в Китай. Хунорите изрично поставили при това като мерило за китайските деяния тяхната – китайската, нравственост. Те казали: „Щом като Хан (Китай) е страната на Ли и И, на правилата за живота и жизнените задължения... как се обяснява всичко това?" (Вж „Циен-хан-шу", гл. 94^{a}, л. 28; у Де Гроот, ч. I, с. 185.) Китайският пратеник се опитал да отговори с лъжи, но като навярно се убедил, че хунорите са добре запознати с всичко, каквото се било случило, преминал към обиди, като заговорил за хунорските „обичайни бракове с мащехите", които нарекъл „животински деяния". Колкото и смекчено да се е постарал китайският летописец да предаде случката, тя и така съвсем ясно сочи както хунорското нравствено превъзходство, така и проявилото се съзнание в Китай за това превъзходство.

Според китайското схващане само онова, което произтича от Тао, пряко или посредством съгласуваните съчетания на двете основни начала, само то единствено е истинско. А както Янг (мъжественото начало) и Йин (женственото) никога не си противоречат, а само си взаимодействат съгласувано, така и всичко, що произлиза от Тао или от неговите излъчвания, може само да се съчетава, съгласува, но не и да си противоречи, а камо ли нещата да се изключват взаимно. И щом като има две нравствености, които не се съгласуват, а си противоречат и се изключват, то едната от тях е само истинската, а другата въобще не е нравственост, а безнравственост. Това китайско становище не е изложило ясно и открито, но то съвсем недвусмислено прозира в схващането, че единствено Ли и И са истинската нравственост. Не само при оценката на нравствеността, но и при всички други случаи това китайско становище се проявява и е дало повод почти на всички, които са се занимавали с китайските разбирания, да говорят за „детерминизъм" – предопределеност. Оправдава ли се обаче китайското становище от гледна точка на схващането за Върховното единство, на схващането за същинското Тао?

Както Върховното Единство у хунорите, така и същинското Тао е било схващано като свободно от всякакво нравствено съдържание. Според Лао-дзъ[1] всичко – както това, що човек смята за добро, така и онова, което мисли за зло – еднакво произхожда от Тао. Също така недействително е и всяко противоречие между различни нравствености от гледна точка на Върховното единство. Всяка отделна нравственост, като всичко друго, произтича от Върховното единство. От негова гледна точка няма една-единствена, същинска, истинска нравственост; всяка, колкото и да е отличава-

[1] Лао-дзъ, роден в Северен Китай и вероятно по кръв китаец, е най-дълбокият мислител на цяла Средна и Източна Азия. Според схващанията си той не принадлежи на Китай, където е имал съвсем малко последователи. Едва ли би могло да се приеме, че е бил по-добре известен между хунорите, обаче насоката на неговите схващания, изглежда, е следвана повече от хунорите, отколкото от китайците.

ща се отдругите нравственост, е и същинска, и истинска. Нееднаквостта на различните нравствености не е основание да бъде отричана тяхната истинност, а основание единствено за тяхното степенуване. Такова или приблизително такова ще е било хунорското схващане, което е позволявало да се зачита чуждата, като същевременно собствената нравственост бива смятана за превъзхождаща.

Как е могло, изхождайки от едно и също, почти основно схващане за Върховното единство – за Тао, да се стигне до толкова противоположни, изключващи се разбирания? Както вече на няколко пъти бе отбелязано, ако и основното схващане за Тао и за Върховното единство да е било почти напълно еднакво, развитието на това схващане става по различни пътища. Така напр. още в самото начало – излъчващо троене у хунорите, а безвъзвратно делене у китайците, при това невинаги само петорно у китайците; различно схващане на средището – у китайците почти съвсем като среда – и неговото значение е основно различие относно мястото на човека и т.н. В корена на всички тези различия обаче стои съвсем различният нрав на китаеца и хунора, който прави от едните заседнали, полузависими, полуроби, примирени и бездейни население, а от другите свободни, горди, подвижни и пъргави господари – ловци и воини.

Отначало развитието на нравствеността и у хунори, и у китайци вероятно ще е вървяло, ако не по един и същи път, то поне по успоредни пътища, които обаче твърде скоро съвсем се разделят. Едва ли може да има съмнение, че в най-стари времена мерилото за добро и зло ще е било съвсем лично както за китайци, така и за хунори. Но това ще е било толкова отдавна, че не бихме могли да очакваме да го намерим отбелязано по някакъв начин. Както в просторно, така и в нравствено отношение личното средище отдавна ще е било отстъпило мястото си на друго по-общо. За китайците това е било семейството. За хунорите не знаем дали развитието е минало и през семейството, но както в просторно отношение, преди всичко то ще да се е задържало в рода. Не това, що е добро лично, е същински добро, а онова, което е добро за целия род, то само е истински добро и не

това, което лично е лошо, е същинско зло, а онова, което е лошо за целия род, то е действителното зло. В развитието си това схващане постепенно е пренасяло средището от рода в племето, в народа и към държавата. Не това, що е добро за някой само род, е същинското добро, а онова, което е добро за целия народ, само то е истинско добро и не онова, което е лошо за някой род, е същинско зло, а това, което е лошо за целия народ и държава, то е действителното зло.

На пръв поглед и китайското развитие сякаш не е било твърде различно. Като че ли то е минало само по по-кратък път – от семейството направо към държавата, тъй като Китай нямал родове, нямал племена, нямал народ, а само държавно население, като самата държава представлявала едно голямо семейство. Мерило за доброто и злото в китайското семейство бил бащата. Мерило за добро и зло в държавата семейство пък бил царят баща. Само онова, което е добро за царя баща, само то е истинско добро и само онова, което за него е лошо, само то е истинско зло. По този начин китайското развитие, изхождайки от личността, се е завърнало пак към личността – към личността на бащата в семейството и на царя баща в държавата. Царят баща е йи-жън – единствен човек, небесен (божи) син; на Земята той е това, което Средищната звезда – Върховният император, Небесният император, е на Небето. Той също е „ти“ – „хуанг-ти“ – император, земен император. Като „единствен човек“ той е и единственото мерило в нравствено отношение. Разбира се, това мерило е било обвързано с обичаи и правила – известните Ли, И, които обаче са били създадени с оглед тъкмо на тия разбирания. От тези разбирания, обичаи и правила на далечното минало, само-то превъзнесено по неподражаем начин от Кунг-фу-дзъ[1], той – Конфуций, създал една от най-прекрасните и резултатни

[1] Кунг-фу-дзъ – Конфуций, е най-великият истинскокитайски мислител. Неговият по-стар съвременник Лао-дзъ не принадлежи само на Китай, а и схващанията му, твърде различни от общокитайските, не са упражнили върху Китай почти никакво влияние, докато схващанията на Конфуций са господствали неоспоримо почти две хиляди години в тази държава.

нравствени системи, познати на човечеството, в основата на която лежат почитта и дългът към родителите и преди всичко към бащата.

Съвсем различно е било хунорското развитие, което не само че е минало от рода през племето и народа, за да стигне до държавата, но и никога вече не е свивало назад, към лично средище. Преди още да надхвърли племето и да стигне до народа и държавата, нравственото средище у хунорите е било разширено така, че да обхваща всички родове, като и по-нататък то е останало като основно. Добро е не това, що е добро за някой само род, а онова, което еднакво е добро за всички родове, и зло е това, което на всички родове еднакво е зло. С това вече различието между хунорската и китайската нравственост се проявява във всичката си ширина и дълбочина и през тях като че ли не води никакъв мост.

Народът и държавата у хунорите не се състоят от отделни лица, отделни човеци, представяни от техния цар баща – „единствения човек", както в Китай, а от родове, макар и обединени в племена. Личното мерило, дори и от името на род или племе, не важи. Родовият първенец, родоначалникът, чардоначалникът, племенният кан и кан-ю са наистина съдии, но не на лично основание. В задълженията си те не се различават като отделни лица от когото и да било друг, а между правата им като човеци, от една страна, и като управници, от друга, е съществувала непроницаема преграда. Това така ясно личи от цялата дейност на кан-ю Мо-тун, че не остава място за никакво съмнение[1].

[1] От Мо-тун искат да предаде най-добрия си кон. Да се иска от хунора да предаде коня си, е повече, отколкото да се иска оръжието му. Въпреки единодушното противно мнение на Съвета, Мо-тун предава коня си: „И най-добрият кон на който и да е хунор не струва колкото едно добро съседство." Искат след това любимата му венчана жена. Съветът на първенците кипи от възмущение, иска с война най-тежкото наказание за безсрамния предизвикател. Но Мо-тун смята, че и най-любимата жена на който и да е хунор, па бил той и самият кан-ю, не струва колкото една война. Мнозина биха помислили, че Мо-тун постъпил така било от страхливост, било от безкрайно миролюбие. Може би така ще да са си помислили и предизвикателите. Но когато те поискали да им се даде и едно парче ненаселена, безплодна и пуста земя и уверени, че Мо-тун пак ще отстъпи, се запътили да я завземат, платили за това със своя живот и със съществуването на държавата си. Мо-тун обгражда Лиу-Панг и го държи така притиснат, че китайците не могли дори „лък да опънат", в убийствен глад и страшен студ цели седем дни. После, когато би могъл без всякакви усилия да избие войската му, а от черепа на врага да си направи клетвена чаша или поне да го плени с всичките му воини, Ма-тун го освобождава и пуска армията му да си върви. Наистина друг такъв пример световната история не познава, поне що се отнася до човека.

Възможно е да се възрази, че Мо-тун е единствен. Дори и да е истина, че той е единствен, тази истина като възражение е без значение. Мо-тун не е действал по някаква особена, само лично нему позната нравственост, а по тая, която той още от дете е научил, че господства в живота на народа му. Обстоятелството, че само той е могъл в такова съвършенство да я следва, показва само, че изискванията ѝ са били толкова високи, щото малцина са могли да ги следват в съвършенство. При това обстоятелството, че е действал, ръководен тъкмо от хунорска, а не от китайска, индуска или гръкоримска нравственост, прави невъзможно сравняването на когото и да било, произлязъл от тия страни, с Мо-тун.

С него могат да се сравняват само хунори. За предшествениците на Мо-тун знаем твърде малко, обаче измежду приемниците му има мнозина, които се ръководят неотклонно от същата нравственост, макар проявленията им да нямат тоя блясък. Достатъчно е да се припомни прекрасното държание на децата канове – единствени също така в цялата световна история – като напр. на кан-ю Холок-ко. Освен това обстоятелството, че малцина (или дори никой) са в състояние да пазят в пълно съвършенство дадена нравственост, не означава още, че тя не съществува. За коя нравственост може да се каже, че е била спазвана в съвършенство дори и от малцина?

С поставянето на рода – не на отделен, определен някой род, а на рода въобще – като основно средище, като мерило за доброто и злото у хунорите – още отпреди времето на Мотун са се били утвърдили две нови основни начала в тяхната нравственост: равенство не само между отделните човеци, а особено между родовете, и същинска справедли-

вост в отношенията към всеки род. Най-късно по времето на Мо-тун, ако не по-рано, тези начала са добили още по-разширена основа. Истинско добро е само това, което е еднакво добро както за собствения народ и държава, така и за другите народи и държави. А това е означавало пренасяне началата на равенство и справедливост и в отношенията между държавите и народите. И наистина, от времето на Мо-тун и напосле, до пропадането на Хунорската империя, тези начала са били следвани неизменно почти от всички хунорски владетели[1].

Освен за проявите ѝ в междудържавните отношения има достатъчно сведения за проявяването на хунорската нравственост въобще, което дава възможност за съпоставянето ѝ с китайската. У хунорите всеки човек е бил свободен. Дори и престъпникът, ако не е заслужавал смърт, след налагане на наказанието, което понякога е било и много тежко, бивал оставян свободен. Китайските летописи изрично бележат, че за разлика от Китай у хунорите имало съвсем малко задържани, а задържането траело най-много до десетина дни.[2] Свободата била по-високо ценена, отколкото животът. Хунорите ненавиждали робството и не са имали роби[3]. Пленените в боя били обезглавявани на самото място или ако някой се

[1] Хунорите винаги спазвали добросъвестно условията на сключените от тях договори, дори и тогава, когато обстоятелствата твърде много са се променили. Спазвали ги дори и тогава, когато китайците явно ги нарушавали. Няма нито едно отбелязано хунорско непредизвикано нападение, няма нито една измяна, нито една засада във време на мир. Докато за китайците, особено по времето на Ву-ти, това е било обикновен начин на действие. Същата нравственост са запазили и българите до покръстването си. Във византийските летописи изобилстват сведения за държането на България и нейните владетели към Византия и императорите ѝ, които ясно сочат тази българска нравственост. Също и отговорите на папа Николай на запитванията на кан Борис ясно показват превъзходството на българската нравственост.

[2] Де Гроот, ч. I, с. 60.

[3] Според китайските летописи, който (хунор) плени някого, той ставал негов роб (Де Гроот, ч. I, с. 61). Несъмнено това е грешка. Няма отбелязан нито един случай за роби или робство у хунорите, затова пък има десетки случаи на пленени и оставени напълно свободно да живеят бележити китайски военачалници, като някои дори били оженвани за видни хунорски момичета.

застъпвал за някого измежду пленниците, той бивал оставян да живее свободно в рода му. Отвлечените жени и момичета никога не ставали робини и не били продавани, а отвеждани в рода на отвлеклия ги, където били напълно равноправни жени и майки. Дори ония от пленените, които се били в нещо провинявали, ако не са били осъждани на смърт, не били правени роби, нито пък били затваряни[1].

Китайците обезглавявали първите си пленници, но всички останали, щом имало възможност, откарвали в робство. В Китай робството било законно признато и нещо съвсем обикновено. Роби ставали не само пленените врагове, но дори родители можели да продават децата си в робство. И докато убивали или правели роби доблестните воини, китайците награждавали отстъпниците, изменниците и предателите, стига да се съгласявали да бранят китайските граници. Награждаването на измяната и предателството било намирано за напълно нравствено и дори било препоръчвано в служебни доклади[2].

За някои тежки престъпления хунорите смятали, че е отговорен целият род, така че наказанието засягало рода. Само ако виновният съзнавал или бил насочен от близките си да осъзнае злото, което бил сторил, и се самоубивал, само в такъв случай родът бил освобождаван от отговорност[3]. Под хунорско влияние и китайците възприели обща, поради липса на рода, семейна отговорност. Но те намерили за съгласно със своята нравственост, вместо да се самоубие престъпникът, да откупи своя и на близките си живот с пари[4].

[1] Чан-киен, пратеникът на Ву-ти до гоатсите, заловен, бил не само оставен свободен, но и оженен за видно хунорско момиче; след 10 години успял да избяга, да иде при гоатсите и на връщане пак бил заловен, но пак оставен свободен (Де Гроот, ч. II, с. 9, 10, 11).

[2] Де Гроот, ч. I, с. 85, 88, 92.

[3] Дори и един кан-ю се самоубил, за да освободи рода от срам за своите постъпки (Де Гроот, ч. I, с. 208). И за българите самоубийството било от такова значение, че забраната от църквата принудила кан Борис да отправи нарочни питания за това до папа Николай.

[4] Сам прочутият служител на Ву-ти – Чан-киен, поради един военен неуспех бил осъден, но се откупил с пари и впоследствие отново бил назначен да влезе във връзка с осуните (подробности у Де Гроот, ч. II, първите глави).

Това, което китайците намирали за най-безнравствено у хунорите – женитбата на преживелите братя и синове за вдовиците на умрелия – било за хунорите едно от най-важните задължения към рода. Нито една годна за майка жена не е трябвало да бъде лишена от възможността да изпълнява своя дълг към рода, към племето и към народа си[2]. Китайците наричали този обичай животинска безнравственост, но намирали за съгласно със своята нравственост да издържат множество наложници, които дори си разменяли или продавали.

Едва ли са нужни повече съпоставяния, за да се види коя нравственост, китайската или хунорската, е стояла по-високо. Няма съмнение, че това се е чувствало още в ония времена, и то не само по времето на Мо-тун, но и по времето на децата канове. Хо-лок-ко напр. дори и според китайските летописи се явява като победител над могъщия Ву-ти не само на бойното поле, но и на полето на нравствеността. Но при съвсем противоречивите и различни нравствености кое е могло да бъде мерилото за превъзходство? Тао, Върховното единство, не съдържа мерило от нравствено естество.

Навярно едновременно с понятието за Тао у китайците и за Върховно единство у хунорите се е било зародило и понятието за Бога. Отначало у китайците това понятие е доста неясно, те се колебаят между еднобожие и многобожие и твърде рано минават към многобожието. Своя главен Бог олицетворявали с Небето и поради това го наричали тъкмо така: Тиен – Небе, значи Бог. Земята, като съответна на Небето част от Вселената, била за тях също божество. По-нататък вече в Китай боговете се роят твърде бързо: богове са реки, планини и предишни царе. При разделяне на Небето на 5 двореца и там се появили още няколко божества. По времето на Джоу и Тао започва да се причислява към боговете, като му се отрежда и жертвоприношение. По времето на Хан под очевидно хунорско влияние Тао вече с хунорското му название Тай-Йи – Върховно единство, бива чествано от Ву-ти в деня на зимното слънцестоене[1], с особена жертва. Тай-Йи отдавна вече не е само слабо видима звездичка, която някога е била средищна. Тай-Йи е вече Върховното божество и неговото седалище е самата Средищна звезда, която и да била тя.

Не по-късно от китайците и хунорите, и българите били стигнали до понятието за Бога. Очевидно под китайско влияние и те понякога използвали думата „Небе“, за да го обозначат. Дали са имали нарочна за това понятие дума, китайците не ни казват, обаче поне българите и още някои други хунорски племена са имали несъмнено и това е била тъкмо думата „Бог“. При това не е съвсем ясно дали хунори и българи са използвали превода на китайското обозначение – думата „Небе“ вместо думата „Бог“, или само като прилагателно – „Небесен“, „Небесния“, за да не повтарят твърде често думата „Бог“. Изглежда, че забраната да не се произнася Божието име напразно не е само библейска.

Въпреки това българите са използвали тази дума и като корен за някои други свои думи. Така напр. думата „богадур“, която е както звание, така и лично име, много е вероятно, че под китайските знаци, с които е записано името на най-големия познат хунорски кан-ю, а именно Мо-тун, да се крие тъкмо това име Богадур. Освен това възможно е същият този корен да се намира и в името на оня български кан, отбелязано със знаци от китайците, които се четат „по-хо-ло-цу“ и с които е възможно да е предадено името Богоршу, по-късно Богоришили – Борис. Пак този корен се намира и в името Богра, употребявано както като лично име, така и като име на планина. Най-после, с тази дума българите, по всичко личи, са нарекли и една от най-величествените планински вериги в Средна Азия – тази, край

[1] Де Гроот, ч. I, с. 82; отговорите на скопеца Чунг-хан-юе.

[1] Де Сосюр, пос. съч., с. 275, дава приведеното от Е. Шаван известие за това как са се мъчили да убедят Ву-ти, че трябва да се учреди жертва на Тай-Йи в деня на зимното слънцестоене: „Казаха му: „Петте императори са само помощници на Тай-Йи, трябва да се учреди (култът) на Тай-Йи и императорът трябва лично да принесе жертва.“ Най-напред той не се съгласявал, но няколко дни по-късно, в деня на зимното слънцестоене (113 г. пр.Хр.), принесъл жертвата и по този начин признал Върховното единство за най-висше божество.

която те са живели и която и досега носи това, дадено ѝ от българите, име, преведено на китайски, а именно Тиеншан – Божия (Небесна) планина[1].

Трябва да се отбележи, че най-високия ѝ връх, намиращ се в западния дял на веригата, е носил, носи и досега

[1] Според „Йен-ши-ку" хунорите (българите) наричали Тиеншан Ки-лиен (което според „Циен-хан-шу", Де Гроот, ч. II, с. 17, трябва да се чете Ши-лиен), защото Ши(ки)-лиен те казвали на Небето. Съвсем ясно е, че тук има неволна двойна грешка. Най-напред, Ши-лиен, което несъмнено е Ширине, не означава нито на български, нито на което и да било хунорско наречие „небе". То си означава точно това, което и на днешния български език: „ширине", „ширина", „шир", както и на японски „широки" – широк. Но несъмнено както българите, така и другите хунори ще да са наричали тази голяма верига Божия планина – нещо, което китайците са научили както от свои воини, които са успявали да стигнат до нея, така и от пленници, а навярно и от свои пратеници, като напр. известния Чан-киен. Но самите писатели навярно никога не са чували от българи как е звучало на български това име, а само в китайски превод – именно Тиен-шан – Небесна (което на китайски означава еднакво и Божия) планина. Ако обаче цялата верига се е наричала Божия планина, то нейни отделни дялове естествено е да са носели други различни имена. Най-югозападният ѝ дял представлява сравнително ниски разлати разклонения, които никак не е чудно да са били наричани било „Широка планина", било просто „Ширине". Победоносни, но необразовани воини, чули това частно име от местните жители, ще са го съобщили и понеже, от друга страна, се е знаело вече, че планината се казва Тиеншан (в китайски превод), писателите са сметнали, че думата „ширине" означава „небе". Така ще е произлязла първата грешка, която е била усложнена и с това, че първият употребен знак се е произнасял „ки", а не „ши". В „Циен-хан-шу" произношението е било уточнено, но самата грешка не е била поправена, било защото не е била открита или дори и да е била открита, да е сметната за незначителна: ширина е едно от качествата на Небето, а според китайците основно качество може и да се употреби в замяна на самото название.

Другата грешка произхожда от това, че китайците, като употребяват не само една и съща дума, но дори едно и също понятие, за да обозначат както Бога, така и небето, смесват неволно особените качества на едното понятие с тези на другото. По този начин за тях не се е явявало никакво затруднение да смятат, че едно от основните качества на Бога е „ширинето". Във всеки случай и в китайския си превод името на планината няма значение на „небесна", а тъкмо на „Божия". И досега дори най-величественият дял на тази верига продължава да носи името си „Божия" – Богдо-ула.

името Тангри, което означава Небесен връх, Небесно възвишение или „Извишения в небето". Обаче най-хубавата и величествена част на цялата верига – тривърхият великан, който се издига северно от Кочанската низина и досега продължава да носи българското си име, малко преиначено по монголски, а именно Богдо (Божия) ула (планина).

Макар и приели в свой превод китайското обозначение – Небе, Небесен, заедно със своето Бог, нито хунори, нито българи се оставили да бъдат повлияни от китайското многобожие. От самото начало, та дори и до приемането на християнството от българите, те са си останали непоколебимо на своето схващане, че може да има и има само един-единствен Бог. Изглежда, че българите са уеднаквявали и приравнявали понятията Бог и Върховно единство и навярно това ще да е било общото хунорско схващане, защото то преминало и в Китай. Но както личи от обстоятелството, че са били използвани две различни названия – едното от които Върховното единство, е било дори наложено в Китай – те ще да са смятали Бога в две същини, едната от които от чисто нравствено естество обезпечаваща справедливостта, чието общо име Бог запазили, и другата, свободна от всякакво нравствено съдържание, обезпечаваща създаването и развитието на света под върховенството обаче на справедливостта.

По-определено какво е било схващането на хунори и българи за Бога в ония времена, ние не знаем. Едно обаче е несъмнено – те не са му приписвали никакъв образ и не са търсили да го олицетворяват с нищо. Изглежда са го смятали за по-отвлечено понятие дори и от Върховното единство, което в най-стари времена са се опитвали да олицетворяват от Средищната звезда[1].

По всичко изглежда, че тъкмо това съвсем отвлечено схващане за Бога е трябвало според хунорското и българското гледище да представя онова средище, което е и най-върховното мерило за нравствеността, схващане като върховна справедливост.

[1] Златното изображение, което китайският военачалник Хо-ки-пинг плячкосал от хунорския кан на племето хиу-то и което служило при принасяне на жертва, се смята за будистко изображение (Де Гроот, ч. I, с. 120).

IX. ПОРОДА И ЕЗИК НА БЪЛГАРИТЕ

Нека припомним още веднъж, от самото начало, че думата е за българите отпреди две хилядолетия, за породата и езика на българите до Р.Хр., а не за ония от IX до XI в., нито за днешните. Народностният състав и езикът на българите от IX, X и XI в. както на крайдунавските, така и на приволжките и кавказките вече са твърде различни от ония на по-отдавнашните българи, дори от V, VI и VII в. – най-старите, както доскоро ги смятаха, българи.

За породата на тези „най-стари" българи, които наричаха за отличие от днешните „прабългари", „първобългари", „хунобългари", „туркобългари" и т.н., имаше няколко различни и враждуващи предположения – теории. Според едни те бяха чисто и просто славяни, според други – урало-чуди или фини, според трети – турко-татари, и според четвърти те бяха хуни – единственото предположение, което се подкрепяше от исторически свидетелства, които, докато най-често поставяха българи и хуни като еднозначни, като две имена на един и същи народ, изрично подчертаваха, от друга страна, различието между българи и славяни. Но какви бяха хуните? Към първите предположения се прибавиха още няколко. Така едни смятаха хуните пак за славяни, други за урало-чуди, според трети – тюрки или турко-татари, но някои вече ги смятаха и за угрофини, за монголи, а сега дори и за „смес между тунгузи и монголи".

Сведенията на китайските летописи за времето на Хан и по-късно за българите отстраняват не само вече напълно някои от тези предположниея, но и разрешават питането за самите хуни, поне в смисъл, че известните в Европа хуни са едни и същи с ония, името на които е записано от китайците със знаци, гласящи: хун(г)-но, хун-ок и др., предаващи най-вероятно името под вида „хунор". Защото твърде доскоро[1] или се смяташе от мнозина, че все още не е доказано

[1] Така напр. дори още и Краузе, пос. съч., с. 304.

дали китайските хун-но и европейските хуни са едни и същи, или въобще се отричаше такова сближение, особено от ония, които искаха на всяка цена да изкарат хуните славяни или поне скити, т.е. за индоевропейци. Сега вече поне по това спор не би могло да има. Както видяхме, дясното – западното, крило на Хунорскатата империя, чието име китайците бележат със знаци „хун-но" и др., които се четат като „хунор", се е състояло от няколко племена и между тях главното, най-голямото, е било българското. Това племе единствено почти цялостно се изтеглило на запад, към Аралското езеро и Каспийско море, към области, които са му били вече познати от по-рано, когато негови орди са стоели там на стража. Не може вече да има никакво съмнение, че същите тези българи стават по-късно известни в Европа най-напред с общото име хуни, а наскоро след това и със собственото си – българи. И тъкмо поради това, че главно българи са образували средищната ядка на познатата вече в Европа Хунска империя, тъкмо затова и по-добре осведомените измежду европейските писатели от онова време смятат хуни и българи за едно и също нещо.

Разбира се, това пълно уеднакяване е вярно, но само за Европа и част от Азия и само за този промеждутък от време. Защото ако в Европа почти всички същински хунори са били българи, то в Източна Азия други хунорски племена без или с нищожни само примеси от българи продължават, макар и под други имена, да представят някогашния хунорски народ и държава.

Естествено сега не би могло да се поддържа повече, че хуните в Европа са славяни или скити (въпреки че и такива са влизали в състава на хунската държава), нито да се оспорва тяхната еднаквост с известните на Китай хун-но. Би могло, и то напълно основателно, да се твърди, че не всички китайски хун-но(ри) и че най-вече не едновременно са дошли в Европа. Първите, дошли в Европа, са били главно българите, та тъкмо и затова названията „хуни" и „българи" са станали еднозначни за европейците от ония времена.

Останалите в чисто хунорските стари предели – от Алтай и Памир на изток – хунорски племена се роят и едно

след друго някои от тях успяват да наложат властта си над цялата страна. Най-напред племето Хсиен-пи – сабири, после О-хуан(жуан-жуан) – авари, и двете източнохунорски племена, след това, към средата на VI в., току-що появилите се тю-куе – турците, и така нататък, докато през XII в. се явяват монголите и татарите, а по-късно и след тях – племето манджу. Последните три – пак от източнохунорски произход. Успехите на някои от тези племена стават по-добре известни в Европа. Особено известни в Европа са турците и монголите, наричани тук по-често татари. И докато се спореше дали европейските хуни са едни и същи с китайските хун-ну, тия последните на бърза ръка бяха обявени за турко-татари или турко-монголи. Така се е появило това крайно погрешно наименование, което досега е причинило вече големи бъркотии и каквито ще продължава да причинява, докато се намира в употреба.

Все пак доста скоро се разбра, че уеднаквяването на турци с монголи (а значи и с татари) е невъзможно. Не само изричното подчертаване на различията, направено от самия Чингиз-кан, но и езиковите различия, както и външният изглед не допускат такова уеднаквяване. Тогава се появиха две партии. Едните поддържаха тезата, че хунорите, т.е. китайските хун-ну, били турци, а другите – че били монголи или монголо-тунгузи. Твърденията и на двете партии са лишени от каквито и да били основания, годни действително да ги подкрепят, а същевременно противоречат и на най-важните и неоспорвани от никого досега обстоятелства.

Привържениците нито на една от тези две партии не могат да отрекат, макар и да премълчават няколко решителни обстоятелства. Ако не в последния век преди Христа, то най-късно към средата на II в. средноазиатската хунорска държава престава да съществува. Освен племената на предишното ѝ западно крило сега и по-голямата част на средищната ѝ област изчезват от тази част на Азия – едни са били просто изтребени, други са били преминали още преди това към Китай и там са се претопили, някои временно са се били подчинили на Китай или са се били приютили към североизточните предели, а най-непримирими-

те след тежки борби отстъпили далеч на запад. Между тия тогавашни племена не съществува още нито турско племе, което се появява едва в средата на VI в. или най-малко цели четири века по-късно, нито монголското – появило се още по-късно. В този особено голям промеждутък от време – от четири до десет века, са ставали значителни размествания и примесвания, които не позволяват да се установи с пълна увереност дали тези новопоявили се племена са същински хунорски потомци, или са потомци главно на похунорчени другородни племена. Защото близостта – при това, както изглежда, не особено голяма – в езика не означава още и народностна близост. А тази езикова близост е единственият предлог и на едната, и на другата партия. Опитването да се привлекат като доказателства еднакви нрави и обичаи не помага нито на едната от тях. Преди всичко и част от нравите и обичаите биха могли да бъдат, както и езикът, възприети в много по-късно появилите се племена. Но освен това и твърдението за еднакви нрави и обичаи не отговаря напълно на действителността. Различията може да не са много големи, но затова пък са съществени.

Както вече знаем, най-съществена основна черта на хунорите е родовото устройство, основано върху троенето, излъчвано от едно основно средище. И не само устройството – държавно, народностно, военно и родово, се е основавало върху началата на излъчваното от едно средище троене, но също така и тяхното времечислене, тяхното звездоведство, тяхното схващане на природата, както и тяхната нравственост. Тези особени отличителни черти липсват и у турците, и у монголите, а взети вкупом и с други, ако и не от такова съществено значение, те не позволяват да се прави уеднаквяване и върху тази основа – основата на нравите и обичаите. Защото не е толкова важно това, че са били възприети външно устройствени форми, различни звания и др. под. Турският каган и хунорският кан-ю въпреки подобността на званието по същината си не са еднакви. Хунорските съвети и редовни годишни събори не са едно и също с монголския курултай.

Народностният произход на турците е тъмен. Китайците наистина ги смятат за потомци на хунорите, но едно турско предание, а именно, че техният родоначалник бил откърмен от вълчица, напомня на баснята за осунския Кунби Лантоби, който бил кърмен от вълчица[1]. А осуните, въпреки че били усвоили много от хунорските нрави и обичаи, не са били хунори, отличавали са се много от тях по своите обичаи и се смята, че са от индоевропейска порода.

Монголите пък са несъмнено от източнохунорско потекло, а се знае, че източните хунори са се били обособили почти напълно като отделен народ преди още да са били насила обединени от Мо-тун в Хунорската империя, така че представят потомци само на един клон от хунорската порода. Но не е само това. В течение на повече от десет века те са се примесвали не само с тунгузи (на тунг-ху), но и с китайци. В действителност само родът Менг-кю може да е бил от съвършено чисто хунорско потекло, но огромната част от източнохунорските родове, които той е успял да обедини, са били несъмнено силно примесени.

Преди създаването на Монголската империя монголско племе не е съществувало, та и затова новосъздаденият от няколко различни племена народ е бил често назоваван и с името на едно от тях – най-близкото до Менг-кю – татар. Но дори и сборното име турко-татари не помага да се включат в него племената на западното крило и на средищната област, а още по-малко основно-първичните им главни племена.

И ако би се сметнало за толкова необходимо на стария хунорски народ да се прикачи и едно друго име, то такова би трябвало да се потърси измежду имената на ония племена, за които поне не може да има никакво съмнение, че са били още в ония времена хунорски, че са влизали още открай време в общата държава и са имали важно значение

[1] Де Гроот, ч. II, пос. съч, с. 24; Еберхард, пос. съч., с. 53, смятат, че произходът от вълк бил характерен за всички хунорски народи и племена. Обаче за хунорите, поне до Христа, няма нито едно-единствено съобщение, дори и само намекване за такова вярване.

в живота и успехите ѝ. При пълното изчезване на основното първично племе на средищната област, при липса на надеждни сведения за главното племе на източната област остава само главното основно племе на западното крило, единственото останало почти напълно цяло и изцяло отрекло подчинението, единственото запазило и след това хунорските разбирания и устройство – българите. Този избор би имал и това удобство, че в Европа в миналото вече са били привикнали, и то с основание, да уеднаквяват хуни и българи. Независимо от това, единствено българите останали почти изцяло верни на старата държава, на нейното устройство и стремежи. Дори когато били принудени да възприемат друг език и вяра, те се постарали да запазят хунорските си нрави и разбирания и великолепните стари хунорски обичаи. Водили упорита борба и въпреки неколковековни робства успели дори и досега под вида на обичаи да запазят неоценимото духовно хунорско – българо-хунорско, наследство.

Но даже и такова преименуване би било погрешно, защото ако българите са били несъмнено хунори, то не всички хунори са били българи. Племената в огромната по простори държава са се били вече към II в. пр.Хр. толкова обособили, че никое племенно име не би могло сполучливо да замести старото общо име. А това никак не е нужно. Прикачването на друго име не би разяснило никак все още многото тъмни и неизвестни обстоятелства. Напротив, създавайки смешения и предубеждения, прикаченото ново име само би замъглило дори и ония обстоятелства, които иначе са започнали да се изясняват, какъвто е именно случаят сега, когато предубеждението за прототурци или протомонголи затруднява обяснението на множество иначе по-леснообясними неща. И ако това би било съвсем неоправдано и погрешно преди петдесет години, когато все още малко се знаеше за хунорите – особено в сравнение с онова, което бе вече станало известно за турци и монголи – сега вече, когато твърде много неща из живота и устройството на хунорите станаха познати и когато се установи, че те са оказвали голямо влияние в много отношения върху Китай, и то

не само в областта на държавното устройство и военното дело, но също така и в астрономията, времечисленето, схващанията за устройството на света, та дори и в областта на изкуствата[1]; когато разкопките и откритията в Ордош, Северна Монголия, край ез. Лобнор и др., обещават нови сведения за тях, при това положение да се обявяват хунорите за турци, за монголи или за каквито и да било други, би било крайно неизвинително, умишлено изопачаване на истината.

Хунорите са били голям народ с многобройни племена, някои от които са се били твърде силно обособили вече към последната четвърт на хилядолетието пр.Хр. Още тогава хунорският народ представял по-скоро цялостна порода, отколкото само някакъв голям народ – една твърде ясно обособена порода, силно различаваща се от другите, с които се е намирала в съседство. И така, българите в ония времена са били силно разраснало се голямо племе, готово да се превърне в напълно обособен народ – едно племе или народ от хунорска порода.

Докато другите хунорски племена са били в твърде близък и постоянен допир с Китай и неговите гранични населения, съставени главно от потомци на други хунорски племена, преминали към Китай и там примесили се с китайци, българите по местоположението си и задачите, които са им били възложени, са имали твърде малко контакти с китайци и китайски населения, освен по време на войни и походи. Техните непосредствени съседи са били от съвсем друга, различна от китайската, порода. Далеч на запад те са граничели със скитите, на югозапад с осуните и гоатсите, а по̀ на юг с тибетци и индуси. Освен това, както се приема сега, повечето от северните оазиси на Таримската котловина са били населени от племена също от индоевропейска порода, от каквато са били и скитите, осуните, гоатсите и всички други техни западни и югозападни съседи. Само на юг тибетците са били от еднаква с китайците порода.

[1] За влиянието по отношение на изкуствата вж книгата на H. D'Ardenne de Tixac „L'Art Chinois Classique".

На север племената и народите уйгур, тингли и киргиз са били от хунорска порода и доколкото са имали чужди примеси, те са били навярно от индоевропейско естество, от каквато порода са били и техните съседи.

Съседството в ония времена е имало не само културно значение. Винаги трябва да се припомня, защото най-често се забравя, че многоженството е било една от най-важните опори за могъществото на рода и че то не е означавало множество любовници за мъжа, а множество майки в рода. Въпреки обичая, според който братята и синовете е трябвало след смъртта на брата и бащата да вземат за жени техните вдовици, все пак жените майки никога не са достигали напълно. Момичета и тогава, както и сега, са се раждали почти толкова, колкото и момчета. Наистина мъжете често са били избивани по множина наведнъж по време на война, но и жените по-често, отколкото сега, са умирали при ражданията, а нерядко и много от тях също загивали във войните. Така че е ставало нужда да се търсят жени отвън.

Но след като са били обединени в една държава, хунорските племена не са могли вече така лесно да си ограбват взаимно жените, както е било по-преди. Налагало се да ги дирят у другите свои съседи. Източните, средищните и няколкото по-източно разположени племена от западното крило са си ги вземали най-вече от Китай или понякога от североизточноазиатски нехунорски племена. Българите обаче освен по време на големи походи навътре в Китай е трябвало да дирят момичета у другите си непосредствени съседи: таримските племена, гоатси, осуни, скити, а по-рядко и у тибетчани и индуси. По този начин, приемайки по-значителни индоевропейски примеси и твърде ограничени китайски, българите ще да са започнали още тогава и народностно да се обособяват по отношение на другите хунорски племена, които от своя страна най-малко или дори от никъде не са имали възможност да поемат преки индоевропейски примеси.

Разбира се, тези индоевропейски примеси у българите не бива много да се надценяват. Преди всичко всеки младеж от българските родове е имал възможността да получи поне едно момиче за първа, главна жена, от своето племе. Голяма

част от тези младежи, особено от по-големите и влиятелни родове, навярно са получавали и втора жена от хунорско потекло именно от другите хунорски племена в дясното крило, чиито родове са се стараели винаги да бъдат в роднински връзки с най-силното – средищното племе на крилото.

Най-после, почти всеки младеж е бивал принуден все някога да вземе за жена някоя от жените било на баща си, било на някого от братята си, починали преди него. Така че едва третата, четвъртата или дори понякога петата жена се е случвало да бъде от нехунорско потекло. Но даже и на тези от нехунорско потекло жени в жилите често ще да е текла и значително количество хунорска кръв. При сполучливите си нахлувания хунорите не са плячкосвали, както това са вършели китайците, всичко, което им попадало под ръка. Те изтребвали боеспособните мъже и отвличали само съвсем млади момичета, а не като китайците – всичко, което се е оказало неизклано. Затова пък навярно всички, годни да станат майки, жени са били принуждавани да родят по едно дете с кръвта на победителите. По този начин след всеки сполучлив поход в пределите на нехунорските съседи са се получавали цели поколения с примесена наполовина и хунорска или българска кръв. Разбира се, твърде често и момичета от такива поколения сами са били отвличани по-късно от победителите, за да станат жени и майки в техните родове.

Все пак през последните два века пр.Хр. българите, разположени в западното хунорско крило, на което те са били средищното, главно племе, ще да са погълнали значителни нехунорски, главно индоевропейски, примеси. Дали те доста време преди това не са приели и други някои примеси – китайски и източноазиатски, не би могло да се отговори с положителност. Някои данни дават основание да се предполага, че българите не всякога са били изцяло в западното крило, а от друга страна, това крило се е простирало твърде много на изток. Техни, разраснали се почти до племена, родове са заемали напр. областта Ордош[1]. Освен

[1] Така напр. племето 白羊 – бо-ян; Де Гроот, ч. I, с. 52; и по-горе, с. 22.

това не само известните в по-ранните векове Бу-ционг[1] и Бик може да са българи, но и по-късно се появяват родове, имената на които дават да се предполага, че се касае до българи или потомци на българи. Такива са напр. Мо-хой[2], Му-юнг[3], Па-хси-ми[4] и др., от които първите две са източнохунорски по своето местоположение, а третото – средно-хунорско. Ако това е така, би могло да се предполага, че в миналото големи техни орди са се намирали и в източното крило на държавата, където ще да са оставили след прибирането си отделни свои родове, разраснали се впоследствие в племена. Обаче преди да се приберат тези големи орди, вероятно са поели и значителни примеси от китайска и източноазиатска кръв. Разбира се, всичко това засега е само предположение. Във всеки случай тези предположения оставят открито питането за възможни източноазиатски примеси у българите. Някои езикови сходства, ако биха се оказали в по-голямо количество, биха направили тия предположения още по-вероятни. Засега известните сходства едва ли биха могли да бъдат от решаващо значение, още повече ако се установи, че те са общохунорски.

* * *

За езика на българите от ония времена, както и за общохунорския език, от който българският е едно от няколкото наречия, навярно слабо обособено, се знае все още съвършено малко. Китайските летописи дават съвсем малко хунорски думи – повечето лични, родови или племенни имена; някои географски названия, които доста често са еднакви с племенните и родови имена; няколко титли и звания и само няколко обикновени думи. Най-често обаче, вместо да пре-

[1] 無終 – бу(ву)-ционг; Де Гроот, ч. I. с. 30; 貉 – бик; Де Гроот, ч. I, с. 31 и 貊 – бик; Де Гроот, ч. I, с. 32; първият зн. -бу е същият, който е употребен за написване името на българите под вида „бу-луи“ (вж по-горе), вторият обаче не означава „чужденци“, а е окончание на чуждо име и би могло да предава „джьор“, така че: „бу(л) – джьор“ – българ.

[2] 靺鞨 – мо-хо; вж Еберхард, пос. съч., с. 30.

[3] 慕容 – му-йюнг; вж. Еберхард, пос. съч., с. 35.

[4] 拔悉弥 – па-хси-ми; вж Еберхард, пос. съч., с. 50.

дадат хунорската дума, китайците са предпочитали да дадат превода или равнозначната ѝ китайска дума.

Така напр. от грамадното богатство думи, обозначаващи различното положение на човека в рода, китайците са предали само няколко думи на хунорски, като цялото останало разнообразие са отбелязали с китайските равнозначни думи или обяснения. Същото се отнася и до някои от титлите и званията, които не са предадени с хунорските им думи, а с китайските, щом като е имало такава равнозначна дума. Така напр. не е предадена хунорската дума, отговаряща на китайската „уанг“[1] – „крал“. Не са предадени също така и званията, като главнокомандващ, генерал-командант и др., които не само че хунорите са имали, но и които китайците са възприели навярно от хунорите заедно с цялото войсково устройство. Наистина, възприемайки хунорското военно устройство, китайците са възприели от хунорите и някои звания с хунорските им думи. Едни от тях се познават ясно, като напр. „ябгу“, по-късно добило у някои хунорски и особено у нехунорски племена голямо значение на царски наместник, но други са така силно преобразени и нарочно изразени с такива китайски знаци, че би било много трудно да се познае първичната хунорска дума. Така напр. китайската титла „куанг-лу-хиун“[2] е изразена със знаци, че да може да ѝ се придаде и китайско значение – нещо подобно на „заслужил в царска милост“ везир. Тази титла е съвсем нова, създадена е едва в 104 г. пр.Хр.[3] и благодарение на това може с положителност да се познае хунорската дума в титлата. Твърде мъчно е обаче за други, по-рано възприети звания и титли, да се установи дали са от хунорски произход и да се потърси първоначалната хунорска дума. Към своите княжески или генералски титли китайците твърде често са прибавяли хунорски имена – племенни или географски, като напр. известните ни вече „по-

[1] 王 – уанг (ван) – крал, следващата след „император“; вж Ошан., зн. 312; Рюд., зн. 5804.

[2] Вж. по-горе.

[3] Вж Де Гроот, ч. I, с. 154.

ле“ – генерал, „килиен“ – генерал, и много други такива. Но когато се касае не до име или дума, известни ни от по-рано, а до такива, които китайците не са били отбелязали по друг случай, тогава откриването на хунорския им произход става още по-трудно. В такива случаи само общи съображения биха могли да помогнат.

Така напр. известно е, че китайците са получили опитомения кон от хунорите. Едва ли може да има съмнение, че те са го получили заедно с названието му. На китайски кон е „ма“[1], на японски – „ума“. Общият корен ще да е навярно „ма“ или „мо“, защото звуците „а“ и „о“, на китайски са съвсем близки, заменят се и преминават един в друг; множество коне (конница) на китайски е „мо-пи“. И все пак мъчно би било в китайския корен „ма“ или „мо“ да се познае отведнъж общохунорското „морин“ или „мороин“, ако не се знаеше предварително, че китайците са могли да получат опитомения кон само от хунорите.

От друга страна, както хунорският, така и българският език ще да са заели известен брой китайски думи. Достатъчно е да споменем само две от запазилите се и досега в българския език: „кинг“[2], която слабо изменена у българите, допреди около хиляда години като „кънигъ“, се е запазила и досега като „книга“; и, „джу“[3], която под вида „джуджe“ и досега е единствената за този вид човек. Други има, за които не може да се каже с увереност дали са от китайски, или от хунорски произход. Такава е напр. думата „нан“[4] у нас – „нане“, „нанин“, „стан-нанин“. Разбира се, издирването на всички такива заемки – хунорски заемки в китайския и китайски в хунорския език, би могло да се извърши само от добри познавачи на тези езици и особено на китайския.

[1] 馬 – ма – кон; Ошан., зн. 4586; Рюд., зн. 3763.

[2] 經 – кинг (сегашно произн. – „джинг“ или „цзин“); Ошан., зн. 127; Рюд., зн. 917.

[3] 侏 – джу – къс, нисък, дребен човек; Ошан., зн. 5350; Рюд., зн. 1433.

[4] 男 – нан – мъж, господар, най-долният клас благородник; вж. Ошан., зн. 4733; Рюд., зн. 4028.

Но не само отделни думи, а и цели изрази са били общи, като някои от тях и досега са се запазили със същото си значение както в китайския, така и в днешния български език. Да споменем само един пример: „шанг-хсия“[1] – буквално „горе-долу“, и на китайски, както на днешен български език означава и „приблизително“.

Да разгледаме сега някои от тези хунорски думи, които китайските летописци са ни запазили от ония времена. Най-много са личните имена, титлите и званията са твърде малко, а другите думи – още по-малко. Повечко са географските названия, които обаче често са еднакви с родовите и племенните имена. От голямото множество на питомни и диви животни, на птици и риби китайците ни дават само няколко хунорски названия, някои от които дори не обясняват на китайски. Така напр. „тоту“[2] – домашно животно, вероятно муле от магаре и кобила, или „кунцу“[3] – диво животно, известно и ценено заради своите бели и сини кожи, навярно лисица.

Важно е името на муле от жребец и магарица – „кути“[4]. Китайските знаци може да са целели да предадат думата „катър“, ако тогава вече е съществувала тази дума, или думата – „кутре“. И до днес тази дума „кутре“ е запазена, широко използвана у нас и означава: 1. малкият пръст на ръка или крак; 2. малко кученце; 3. най-малкото измежду многото деца – кутрето. В хунорския език, в тогавашния български, както и в днешния, може би вече в по-малка степен, е съществувал стремежът всяко положение на човека в рода да бъде ясно означено с отделна, особена дума – стремеж, какъвто в такава степен не съществува в нито един европейски език. Същият стремеж се е проявявал и в даване название на животните, напр.: овца – овен – агне; коза – козел – яре; магаре – магарица – пърле и т.н. Малкото обаче у смесиците, които са дошли по-късно, и следователно

[1] 上下 – шанг-хсие, буквално „горе-долу“; вж Ошан., зн. 79; Рюд., зн. 4449.
[2] 騊駼 – то-ту; вж Де Гроот, ч. I, с. 2.
[3] 昆子 – кун-цу; вж Де Гроот, ч. I, с. 62.
[4] 駃騠 – ку-ти; вж Де Гроот, ч. I, с. 2.

по-късно е трябвало да бъдат назовани, ще да е било наричано първоначално навярно с общото название, означаващо само „малкото“ – кутре. Не е невъзможно постепенно думата „кутре“ със значение само на „малкото“ да е видоизменила отчасти своето произношение и от „кутре“ да е станало „катър“, и то само за в случаите, когато се е отнасяло до малкото, добито от магарица и жребец.

Като дава обяснение за титлата на кан-ю в гл. 94а на „Циен-хан-шу“ и като казва, че хунорите го наричали „небесен син“, летописецът бележи: „Хун-но(рите) наричат небето „тинг-ли“[1] и син – „ко-то“[2]. Кой син обаче е ко-то, дали най-възрастният, най-младият, или въобще син, летописът не казва. Думата „ко-то“ се е запазила и по-късно в българския език и е влязла като част в названието на югозападното крило на придунавската държава – „кото-кио“, което значи „синовна област“, „синовно средище“. Дали така се е наричало само западното крило, или въобще крилата на Хунорската империя край Китай, засега не знаем. Явно е обаче, че докато първата част от названието е хунорската дума „ко-то“, втората е заета – съвсем слабо преиначена в произношението й от китайски.[3] Не е изключено и досега съществуващото мъжко име Кото да произхожда от същата дума, чието значение на син (а може би умалително – синче) да е било забравено.

Как хунорите са наричали „дъщеря“, китайските летописи от ония времена не ни казват, обаче в тях намираме хунорското название на „омъжена дъщеря“ – според Де Гроот – „ку-цу“[4], или може би „снаха“. Текстовете не са съвсем ясни и дават възможност да се предполагат и двете. Така като говори гл. 94а на „Циен-хан-шу“ за големия китайски поход против дясното – българското крило, и като обяснява единствено сполучливите действия на китайския военачалник Шангхуи, който действал с войските на осуните, казва: „Висшият главатар Шангхуи потегли с войските на Осун до

[1] 撐犁 – тинг-ли; Де Гроот ч. I, с. 53.
[2] 孤塗 – ко-то; Де Гроот, ч. I, с. 53.
[3] 國 – кус; гус; го; вж Ошан., зн. 1885; Рюд., зн. 2192.
[4] 居次 – ку-цу; Де Гроот, ч. I, с. 197.

двора на десния кокле-крал, залови един роднина на кан-ю, който стоеше на степента на неговия баща (значи чичо), както и съпругата на неговия брат и неговата куцу, освен това още именити крале...“[1] А в гл. 94б пак на същата летопис, като се говори за приемниците на Хо-хан-ша, се казва: „След смъртта на Хо-хан-ша управлява Тиаото Бок-ко като кан-ю Хокцулуи Дзьокте... Също и той се ожени за Ванг-чао-киун (китайска княгиня, изпратена за жена на Хо-хан-ша), която му роди две дъщери, от които по-възрастната се казваше Ун и стана ку-цу в (рода) Супок, другата ку-цу в (рода) Тонгху“[2].

Докато първият текст дава повече основание да се предполага „омъжена дъщеря“, вторият напротив, по-скоро „снаха“ – „куцу (снаха) в (рода) Супок“ и т.н. Де Гроот се пита дали „куцу“ не е турската дума „киш“ или „къс“. Ако би се оказало, че „куцу“ е действително „омъжена дъщеря“, а не „снаха“, това уеднаквяване не би било невероятно.

Хунорите са имали по много жени и за тях са разполагали с няколко различни названия, а именно: главна жена – „цуан-ку“[3]; обикновена или допълнителна жена, чието хунорско название не знаем; особено обичана жена, любимка – „о-джо“ или „ат-си“, или „ат-ши“[4], което според Де Гроот ще е може би думата „евчи“, по уйгурски – „съпруга“. Все пак трябва да се има предвид, че тези названия са били отбелязани само когато се е говорело за кански жени. По-късно главните „цуан-ку“ жени придобили и известно политическо влияние. Така в гл. 94а, като се говори за смъртта на кан-ю Хо-лок-ко, се казва: „Но едва той бе умрял, когато Вей-лю (преминал към хунорите китайски пратеник) и съпругата цуан-ку се опитаха да скрият неговата смърт, изготвиха фалшиви заповеди от (името на) кан-ю, пиха с големците една клетва и поставиха на трона левия кок-ле крал, един от синовете на кан-ю, като кан-ю Оиенте“.[5] За обозначението на другите положения на отделния човек в

[1] Де Гроот, ч. I, с. 197.
[2] Де Гроот, ч. I, с. 247.
[3] 顓 渠 – цуан-ку; Де Гроот, ч. I, с. 187.
[4] 閼 氏 – о-джо; Де Гроот, ч. I, с. 49, 50.
[5] Де Гроот, ч. I, с. 187.

рода китайските летописи не ни дават никакви хунорски названия, а като че ли само китайски преводи.[1]

[1] В похвалното изказване на Ву-ти за първите подвизи на младежа Хокипинг се казва че: „... той обезглавил Цик-джок-хо-сан – 緒 若 侯 產, който бил на степента на дядото на кан-ю...“ (Де Гроот, ч. I, с. 118), значи бил чичо на бащата на кан-ю. Смятайки вероятно Цик-джок-хо-сан за име, Де Гроот не се занимава повече с него и не дава никакво обяснение.

Не е обаче изключено това име да е съставно и в състава му да стои и званието „чичо“, като същинското име да е било съкратено от китайците при записването само до окончанието му „хо“ или пък да е било предадено със знаците „джок-хо“. Последният знак „сан“, който сега се чете „чан“, е отделна дума и както вече видяхме, означава нещо като „господар“, „господин“ или нещо подобно. Първите два знака Де Гроот чете „цик“ и „джок“, а сега по севернокитайския пекински говор се произнасят като „джи“ или „цзи“ и „жо“ (вж Ошан, зн. 1494 и 1111 и Рюд., зн. 605 и 3108). Както при тогавашното си, така дори и при сегашното си произношение само първият, пък и двата знака биха могли сравнително доста добре да предадат звуково думата „чичо“, чието точно произношение преди повече от 2000 години може да е било и по-близо до тогавашното произношение на тези два знака. Нека припомним, че и досега у нас съществува видът „чико“ вместо „чичо“. Думата може да е била предадена било с двата първи знака като „чичо“ или „чико“, като собственото име е останало само с окончанието си „хо“ или „хор“, било с първия знак, съкратена само до „чик“ – вместо „чико“, а името – като „джок-хо“, предаващо „джогор“. Че китайците са могли да сметнат всичко, записано в случая от тях, само като лични имена, няма нищо чудно не само поради китайското разбиране на имената, но и защото такава грешка би могла да бъде извършена и сега дори от всеки един чужденец, който не знае езика. Така напр. и досега се случва твърде често всички познати, а не само съответните членове на рода да наричат някого и със званието му, което той има в рода си, като: чичо Стоян, дядо Пею, бати Боян, вуйчо Кольо и т.н. вместо само Стоян, Пею, Боян, Кольо и т.н. В такъв случай незапознатият с българския език чужденец лесно би се заблудил и би сметнал, че личните имена са: Чичостоян, Дядопейо; Батебоян, Вуйчокольо и т.н.

Ако това е така (а то е твърде възможно), китайците са ни предали с първите два знака или само с най-първия това българско звание, тъй много разпространено и досега дори у нас, а някога вероятно общо и за всички хунори, защото е било преминало дори и в Япония, където и досега продължава да съществува, макар и вече под малко променено значение.

Няма обаче никакви други записвания, които да потвърждават това предположение.

Най-висшето звание – това на държавния глава у хунорите – е било, знаем вече, „кан-ю“[1], което Де Гроот чете „тан-ху“. Той се пита дали и самото звание не означава едно по-друго записване на „тенгри“ – небе. Обаче, както изрично е казано в гл. 94[a] на „Циен-хан-шу“: „държавата (народът) го наричаше тин-гли – ко-то кан-ю... хунорите казват на небето тинг-ли и на син ко-то; кан-ю означава ширина и величие и изразява, че понеже той представя небето, той е кан-ю (широк и велик)“[2]. Основавайки се на старите произношения на знаците и предполагайки, че те може би означават „небе“, Де Гроот възприема четенето „тан-ху“. Обаче ако се вземе по-късно запазилото се произношение и особено от вида му „кан-ювиги“ у българите, в който „ювиги“ означава също „велик“, и ако се има предвид, че „кан“ значи „висок“, „висина“, „възвишеност (планина)“, както намираме и досега тази дума, запазена в Кан-Тенгри[3] – найвисокия връх на Тиеншан в Бъл-кан – име не само на нашата Стара планина, но и на други вериги, като напр. на една в Западен Туркестан, би трябвало да се отхвърли предположението за означаване на небе, както и че означавало „ширина и величие“, а по-скоро „висота и величие“, които също така са „качества на небето“.

Китайците не съобщават как се е наричала на хунорски следващата титла, отговаряща на техния „ван“ – крал, но навярно ще е била „кан“. Разбира се, имало е различни видове канове. Някои от тях са били „велики“. Такива найнапред са били възможните наследници на кан-ю, неговите синове и братя, великите леви и десни – „то-ки“[4], „кокли“[5] и други „крале“. Но също така велики канове е имало и от други родове – главните родове на големите племена, от

[1] [illegible] – кан-ю; вж Де Гроот, ч. I, с. 54; мнозина четат званието и като „шан-ю – нещо съвършено погрешно (както това доказа Де Гроот, ч. I, с. 54).

[2] Вж Де Гроот, ч. I, с. 53, 54.

[3] Върхът Кан-Тенгри се намира в западния дял на Тиеншан, на около 200 км източно от ез. Исиккол.

[4] [illegible] – то-ки; догри – превъзходен; Де Гроот, ч. I, с. 55.

[5] [illegible] – кок-ле, кук-ли; възвишен; Де Гроот, ч. I, с. 55.

които ще са произхождали „великите“ „тонг-хо“[1], „дзи-ток“[2], „ку-то-хо“[3], „ун-гу-те“[4], „цием-циянг“[5] и др. канове, или както ги бележат китайците – „крале“. „Токи“, което предава вероятно „догри“, означава според китайците „хиен“ – „превъзходен“; „кок-ле“ или „лок-ле“, или „кук-ли“ е възможно да означава „възвишен“. Следващите звания: „генерал-командантi“ и „главнокомандващи“ са предадени само в китайски превод.

Другите звания Де Гроот смята, че не може да обясни, обаче бележейки, че според Шикицкиаи кутохо били големци от друг род, приема тези звания за родови имена. На като се вземе предвид, че такива „крале“ – били те „велики“ или не – е имало във всички племена, става ясно, че тук не се касае до родово или племенно име, а до звания, давани и на канове от други родове, различни от рода на кан-ю. Като се вземе освен това предвид и подреждането, което дава Хоу-хан-шу, а именно:

„Между техните големци най-висши са левите хиен (токи)-крале, тогава следват левите кок-ле-крале; след това десните хиен-крале и десните кок-ле-крале. Наричат ги четирите ъгъла. Следващите по старшинство са левите и десните дзиток-крале, тогава левите и десните унгуте-крале и след тях левите и десните цием-циянг-крале. Тези образуват шестте ъгъла; всички са синове и по-млади братя на кан-ю; тяхното степенуване е това, според което те биха могли да бъдат взети в съображение като бъдещи кан-ю“ (Де Гроот, ч. I, с. 56), явно е, че не може и дума да става било за племенни, било за родови имена.

Дали новото подреждане, което дава Хоу-хан-шу, е поврярно, дали то отговаря на по-късни промени в този ред у хунорите, мъчно би могло да се каже, обаче то ни дава и някои ценни сведения. Така явно е вече, че званието „ци-

[1] [illegible] – тонг-хо; Де Гроот, ч. I, с. 55, 56.

[2] [illegible] – дзи-ток; Де Гроот, ч. I, с. 56.

[3] [illegible] – ку-то-хо; Де Гроот, ч. I, с. 55, 56.

[4] [illegible] – ун-гу-те; Де Гроот, ч. I, с. 56.

[5] [illegible] – цием-циянг; Де Гроот, ч. I, с. 56.

янг“[1] – главнокомандващ, не е китайска, а хунорска дума. В случая тя образува хунорското звание „циeм-циянг“ (вж по-горе), което може да се чете и „циер-джа-джан“ и когато е придружено от „велик“, се отнася до син или брат на кан-ю; „дзиток“ или „ситок“-кан вече несъмнено се отнася и до канове от други родове и племена. Това звание бива съчетавано още и с „ку-то-хо“ и „цу-ку“[2].

Някои от всички тези звания са били известни и по-късно в Европа, като обаче са ги смятали за имена на племена или поне на родове. Тонг-хо предава съвсем сполучливо известното българско звание за висш военачалник друнгар – тонг-хо – дронг-хор – друнг-гар; ун-гу-те също така напълно сполучливо предава – уногур, смятано доскоро за племенно име, а именно – ун-(о)-гу-ре – ун-о-гу-р; ку-то-хо е несъмнено – кутригур, смятано също погрешно за племенно име. Това е и единственото звание, значението на което може да се изясни почти напълно. То произхожда от корена „кутре“– „кутро“, което, както видяхме, означава било най-малкия пръст на ръката, било най-малкото дете в семейството или рода. Като се има предвид, че в подреждането това са едни от най-последните канове по старшинство, което ще рече, че може да се предполага – и най-младите, или че званието означава „най-младшите“, или пък ордата на най-младите – младежката орда, началствана от най-младите измежду кановете. Какво означава „дзиток“ или „ситок“, не бих могъл да кажа. Също така неясно е и званието „цу-ку“, обаче то се е запазило и досега, вече като лично име – Цоку, Цоко или само Цок.

По времето на кан-ю Оцулуи (8 г. пр.Хр. – до 13 г.), един от синовете и приемник на Хо-хан-ша, било създадено ново най-висше звание за престолонаследника – вместо „то-ки“ (догри) – „хо-ху“ или „хо-ган“[3], защото званието „то-ки“ не носело щастие. Това звание впоследствие става осо-

[1] 將 – цианг; вж по-горе и Де Гроот, ч. I, с. 55.

[2] 且 渠 – цу-ку; вж Де Гроот, ч. I, с. 56.

[3] 護 于 – хо-ху (хо-ган); вж Де Гроот, ч. I, с. 280.

бенно употребимо и няколко века по-късно у турците става звание на държавния им глава под вида „ха-ган“.

У хунорите е съществувало още едно звание, което постепенно придобива голямо значение и разпространение, бива възприето и в Китай, и у гоатсите, и у осуните, а също така и у други по-късни племена. То е званието „ябгу“[1]. Отначало то като че ли означава само господарски пълномощник, пълномощник на всеки кан. По-късно значението му се разширява до наместник. У осуните и особено у гоатсите то придобива значение на пръв помощник и наместник на върховния господар.

Беше се създало погрешното убеждение, че „тенгри“ означавало „бог“. Благодарение на изричната бележка у Де Гроот (ч. I, с. 53) и обяснението на „Циен-хан-шу“, знаем вече с положителност, че „тенгри“ не е „бог“, а „небе“. Вярно е, че китайците употребяват една и съща дума – „тиен“, както, за да обозначат „небе“, така и „бог“, защото за тях Небето е било най-висшият Бог. Но хунорите и особено българите правели разлика, макар понякога – може би под китайско влияние – да са наричали Бога – „небесния“– тенгри[2]. Небесни – „тенгри“, българите са наричали също така върхове, езера[3] и други особено красиви места.

Въпреки че повелята да не се споменава Божието име напразно е била, както личи, в сила и у хунорите, все пак някои имена и думи съдържат корена „бог“. Коренът „бог“ се намира в званието и името Богадур, както навярно е звучало и името на най-великия хунорски господар, записано от китайците със знаци Мо-тун; този корен се намира в името и на веригата Тиен-шан, както тя е била наричана от българите в далечното минало и от което име Тиеншан е само китайски превод. И до днес още най-хубавата и най-величествена част от тази планинска верига носи българското си име, преиначено малко по монголски, Богдо-ула – Божия планина. И още много други места носят название-

[1] 葉 護 – или 乘 護 – ябгу; Де Гроот, ч. I, с. 116, 119.

[2] Освен под записването 撐 犁 – тинг-ли, още и 騰格里 – тенг-г-ли.

[3] Освен най-високия връх на Тиеншан – Кан-тенгри, Тенгри се нарича и свещеното езеро в Тибет, недалеч от Лхаса.

то Божии в днешна Монголия. Някои от тях несъмнено са по-късни, дадени от монголите, но други пък са още от българско време. На изток от долното течение на Езеин (Ике)-кол името се среща дори под вида „Божии-богдо". Освен в географски названия, освен в имената Богадур и Богориш (Борис) коренът се среща и в думите „богат" и „убог".

Видяхме вече по-горе, че китайците са смесвали погрешно името „Ши-лиен" – Ширине, с Небе или Бог в българското название на Божията планина – Тиеншан. В действителност Ширине или може би Широка ще се е наричала само най-югоизточната част на веригата, която сега носи името Чол или Курукдаг. Но освен тази част на Тиеншан изглежда, че и част от Наншан ще е била наричана от българите също Ширине. Дали това име е било давано на планините поради това, че ширина е една от особеностите на Небето, или просто защото така наречените планински части са доста разлати нашироко, сега, разбира се, не може да се каже с положителност. Обаче и досега българите често наричат разлатите части на някоя планина Широка планина.

Освен на Бога и на Небето българите и хунорите са наричали по-забележителни местности било на името на племето си, било на името на по-видните си родове. Особено това е отличително за българите. Долини, реки и езера, планини и проходи, където са били установени български орди, са носели най-често името Българ – Българ-река, Българ-долина, Българ-езеро и т.н., както е имало и Ху-но-река или Ху-ли-планина и т.н. След племенното си име, с което, както личи, са били особено горди, българите са наричали природните забележителности с името на канския си род или на името на рода на кан-ю. Една от забележителните вериги на север от Средищния главен онгъл при р. Онгин се казва и досега Доланкара – име, което в миналото е било записано от китайците съвсем точно – Доу-лан-кан[1], Дулова планина. Същото име – Дулови, са носили и няколко реки и езера, като напр. Дулан-нор[2] и др.

[1] 豆蘭干 – доу-лан-кан; Де Гроот, ч. I, с. 164.

[2] Западно от ез. Кокунор. Не ибн било чудно, ако се окаже, че името на езерото 鄂倫泊 – о-лун-нор, в което се влива р. Онгин, е също така малко поизопачено, Дулово-езеро (вж Де Гроот, ч, I, с. 167).

Има като че ли и няколко обратни случая, при които звание или лично име е образувано с вмъкване на географско име в него. Това е един обикновен начин за образуване на звания и титли в Китай и не е чудно, особено в по-късно време, да е бил подражаван и от хунорите. Такъв изглежда да е случаят и с името на известния ни кан-ю Цит-ки, който е приел това име (или звание?!), когато е бил прогласен за кан-ю[1]. Това име или звание би означавало нещо като „кан от кутригурската орда при р. Цит-ки". По-късно китайците отбелязвали името му само Цит-ки, под което и тоя кан-ю е влязъл в историята.

Видяхме вече, че в повечето случаи думата „кан" означава, поне на тогавашен български език, по-често „планина", „възвишеност", отколкото, както са мислели китайците (Де Гроот, ч. I, с. 54) – „ширина", като особеност на Небето. Така има поне две несъмнени записвания, в които тя означава „планина", „възвишеност". Това са Дулан-кан – Дулова планина, и Кан-Тенгри, най-високият връх на Тиеншан.

Твърде често в имената на реки и местности се среща като съставка и думата „онгъл". Така освен името на р. Онгин имаме планина Йен-ки, а също и селища Йен-ки, Сан-ку, Ан-ки-ни, Лунг-ле – част от окръга Тун-хоан (Де Гроот, ч. II, с. 32), и др. Във всички тези случаи се касае навярно до някой по-известен на времето си онгъл, който се е намирал край даденото езеро, река, планина или пък на мястото на който после е било образувано селище.

Също така и местности, където постоянно се е намирала някоя орда, са запазили като име названието на ордата. Така и досега областта от северната чупка на Хуангхо, та до Голямата стена се нарича Ордо или Ордош. Думата „ордо" е отбелязана от китайците по няколко начина и в някои е употребена и като име на държава[2]. Под тази дума изглежда навремето се е подразбирало не само част от племе, бойна единица или сборни чарди и родове, но също така и мястото, където постоянно са се намирали такива поделения.

[1] Името, под което кан-ю Цит-ки е бил прогласен, е 郅支骨都侯 – Цит-ки-ку-то-хо; вж Де Гроот, ч. I, с. 212.

[2] Освен записването 歐脫 – ао-то – ордо (Де Гроот, ч. I, с. 52 и 139), имаме 尉頭 – ут-то (Де Гроот, ч. II, с. 119, 120) и 烏秅 – о-то (Де Гроот, ч. II, с. 70) и др., като имена на държави.

Между множеството други географски имена[1], на които няма да се спираме, да припомним поне само следните: Кочан – Кочане, старото българско име на Турфанската низина (вж по-горе); Кут-ша-ни-ка[2] – Качаник; р. Ку-ли, което е съкратено от Ку-ли-(ло)[3] – старото име на Керулен, което тогава ще е звучало навярно Курило. Би трябвало да се припомнят и имената на селищата Чьодар и Букур в северната окрайнина на Таримската котловина, които из-глежда, че нямат нищо общо с индоевропейския приозход – както се вярва – на тогавашното тамошно население; а тези имена са от тогавашни времена и несъмнено ще да са български.

Част от племенните и родовите имена вече споменахме. Но има още някои, които заслужават да бъдат припомнени[4], а именно: О-ки[5] или О-ши, чете се още и Ву-ки, навярно същият и по-късно известен род Укил и Вокил; И-ти-ша[6], името на оня кан-ю, който прогонил законния престолонаследник У-тан[7]. Итиша е навярно Иртиш, а У-тан е Уркан или Оркан; О-йен-те[8], навярно предава същото име, което е в писмото на хазарския хаган Йосиф – Венентер. Името, отбелязано като Пок-су-тонг[9] и всъщност само Поксу, а „тонг" е съкратеното му звание – „тонг-хо кан". Същинското име, както е предадено тук – Пок-су, ще е Бор-шу – Богориш, съкратено от китайците до два знака.

[1] Да споменем само следните: Лим-ху – местност; Там-лам – местност; То-шан – планина; Де-кан – планина; Цун-ке – планина; Хикцуанку, Итупикики, Шелихо, То-хам, И-ли, Ан-хо; О-циа Чик, Ула-Усу и др. – реки; Пат-ло-ка, У-то, Кан-тонг, Со-дзу, Бу-то – долини и места на станове.

[2] 屈霜你觀 – кут-шасни-ка; Де Гроот, ч. II, с. 106, пак там и другите начини на записване.

[3] 朐黎 – ку-ли; съкратено от ку-ли-ле – Курило; Де Гроот, ч. I, с. 210.

[4] Измежду другите да споменем и: То-ли-хо-цу, То-лиог-ки, То-ки-тонг, Хо-лиу-дзьок, Ко-сик, То-то-иго-су, Ко-бо-ло-то, О-ле-кут, О-ле-уан-тан, Пу-ло-ку-тонг, И-то-ти-га-су, Лонг-ти-га-су, Цу-би-су, Хам, Хек-пу-луи-дзьок-те, Се-кан-дзьок-те, Ку-га-дзьо-те, О-и-тонг, О-пу луи-дзьок-те и др.

[5] 烏揭 – О-ки или Ву-ки; Де Гроот, ч. I, с. 22.

[6] 伊稚斜 – и-ти-ша; Де Гроот, ч. I, с. 111.

[7] 於單 – у-тан; Де Гроот, ч. I, с. 111.

[8] 壺衍鞮 – о-йен-те; Де Гроот, ч. I, с. 187.

[9] 蒲胥堂 – пок-су-тонг; Де Гроот, ч. I, с. 205.

Най-после да се спрем отново на името „българин". Какво означава то? Проф. Шишманов наивно се мъчеше да се убеди, че то идвало от р. Волга и означавало волжани – хора от Волга[1]. Че между името на тази голяма река и българското име има нещо общо, не е никак чудно. В течение на векове българите са владели и двата ѝ бряга почти по цялото ѝ протежение. Видяхме, че те твърде често, много почесто от всеки друг народ са давали своето име на географски забележителности: езера (най-малко четири), реки, долини, планини, проходи са носили името „български", и то не само в Средна Азия, но и около Кавказ, който сам е бил наричан Българска планина, че дори и в Мала Азия.

Но какво е означавало самото име? За да се открие това, би трябвало да се потърсят и други думи, които съдържат корена му. Както и китайците са схванали, коренната сричка е била „бъл", ако и самите те поради липса на сричкодуми с изгласящо „л" да са я отбелязвали често и с два знака. Обаче освен думите „бъл-кан" и „бъл-каш", откоито втората изглежда несъмнено име, няма други думи, в които с положителност да може да се открие коренът „бъл" от името „българ". Само тези две думи не са още достатъчни. Те биха могли да послужат като указания кои от други предполагаеми думи съдържат този корен. Такива думи вероятно ще се открият по-нататък в бъдеще. Обстоятелството, че българите са били толкова горди с името си, показва, че не им е било дадено от други чужди им езици и народи, то си е било тяхно българско и са разбирали добре значението му. И тъкмо затова съм убеден, че думи, съдържащи този корен и достатъчни, за да го обяснят, ще се открият. Тогава загадката за значението на името не ще остане повече скрита.

Както повечето от самите имена, така и окончанията им ще останат задълго може би съвсем неуяснени. Забелязва се обаче като че ли някаква „мода" в окончанията. Така в по-отдалечените векове преди Христа преобладава окончанието „цу",[1] като в Киао-цу, Хун-цу и др. или окончанието „дзъ"[2] като в Инг-дзъ. Навярно това е едно и също оконча-

[1] Проф. Шишманов, пос. съч., с. 739 и сл.

[2] 知 – цу; Де Гроот, ч., I, с. 24.

[3] 兒 – дзъ; Де Гроот, ч. I, с. 26.

ние, предадено с два различни вида знаци, от които вторият може би умишлено е подбран от китайците, за да предаде и китайското значение на „момче“ или „синче“. Това окончание, изчезнало като че ли за известно време, отново се появява към средата на I в. пр.Хр., като напр. в имената То-ло-хо-цу, По-хо-ло-цу и др. Окончанието „ша“[1] или „ча“[2] като в имената И-ти-ша или И-йет-ча се появява от II в. пр.Хр. и се запазва, докато съществува Хунорската империя. „Сан“, написано по различни начини, които видяхме вече по-горе, се среща обикновено след други окончания и всъщност представя отделна дума звание, запазила се и досега с малко по-друго значение – „сан“, отдето и „сановник“ и вече, разбира се, не като окончание. Обикновено пред „сан“ стои истинското окончание „хо“[3] или „ко“[4], както в имената Ке-хо-сан или Хо-лок-ко. Това окончание предава очевидно окончанията „гор“, „гар“, „гур“ и в личните имена. Среща се също окончанието „то“[5], навярно „дор“ или „дар“, както в Хиу-то, Циу-то, Хо-ху-то и др. Окончанието „ли“ – ри, е твърде често и се среща, предадено с множество различни знаци. Окончанието „ин“ се среща само при българското име – нещо, което вече видяхме. Най-после, срещат се като окончания цели или съкратени звания (освен „сан“), като напр. „дзьок“ и „те“ от „дзьок-те“, „тонг“ от „тонг-хо“, „токи“ и др., а също така и по-новото „ти-га-су“[6] – цяло или съкратено само като „су“, което ще да е пак някое звание, като напр. в имената И-то-ти-га-су, Лонг-ти-га-су, О-ти-га-су и др.

Има още няколко думи, споменати от китайците, които те са обяснили в своите летописи. Това са: То-лок,[7] гробница, кинг-лу[8] – нож, употребяван при жертвоприношение, и Лиу-ли[9] – лъжица за ориз, също използвана при жертвоприношение.

[1] 斜 – ша; Де Гроот, ч. I, с. 111.
[2] 者 – ча; Де Гроот, ч. I, с. 77.
[3] 侯 – хо (хоу); Де Гроот, ч. I, с. 118 и 204.
[4] 姑 – ко; Де Гроот, ч. I, с. 176.
[5] 屠 – то; Де Гроот, ч. I, с. 120 и 125.
[6] 知 牙 斯 – ти-га-су; Де Гроот, ч. I, с. 245.
[7] 逗 落 – то-лок; Де Гроот, ч. I, с. 60.
[8] 徑 路 – кинг-лу; Де Гроот, ч. I, с. 223.
[9] 留 犁 – лиу-ли; Де Гроот, ч. I, с. 223.

Всички тези думи, титли, звания, разни имена и окончания са твърде малко, за да могат да послужат за една попълна представа за хунорския и българския език от ония времена. За да се разшири тази представа, би траябвало да се прибавят и всички други български думи и имена, които са ни известни от западните съобщения, макар че те се отнасят до твърде по-късни времена. Едните и другите заедно навярно биха дали вече по-пълна и вярна представа за езика. Но и това, което ни дават китайските летописи, вече е достатъчно, за да се направят някои изводи, ако не положителни, то поне отрицателни, а именно, че хунорският, а значи и българският език от ония времена, не е бил нито „тюркски“, нито монголски, нито тунгузки, макар и тези езици по-късно да са се обособили и образували – било направо, било под силно хунорско влияние – от по-ранните хунорски наречия.

И тъкмо затова всички опити да се уеднаквяват тези езици – или по-право всеки единот тях поотделно, с хунорския или българския не са могли да дадат никакви задоволителни резултати. Нещо повече дори, невинаги опитите да се обясняват хунорски или български думи с помощта на някои от тези езици са се оказали успешни. Само българският език, доколкото са известни или биха се намерили още някои остатъци от него, би бил в състояние да попълни някои от големите празнини в хунорския. Само общото и самостоятелно издирване и изследване на остатъците от единия и другия без предварително превзети уеднаквявания с другите сродни езици ще може да доведе до едно по-пълно познаване на този език, от чието богатство са черпили почти всички северни, източни и югоизточно-азиатски езици; от който, уверен сам, ще се окаже, че по нещо са наследили и всички европейски езици.

Но всичко това е друга отделна задача. Задача на ония, които познават добре и изследват всички тези езици.

ЗА ДИМИТЪР СЪСЪЛОВ – БАЩА МИ

Авторът на „Българите отпреди две хилядолетия" Димитър Съсълов е роден в София през 1893 г. – син на почтено и сравнително заможно демейство. Баща му – Димитър Панайотов Съсълов (1856–1925), е роден в българската махала Каргона на гр. Ямбол, потомък е на строители, носители на българско самосъзнание и родолюбие. Без колебание той се включва в редиците на българското опълчение в навечерието на Руско-турската освободителна война и заедно с първите отряди прекосява Дунава при Свищов. В лютия бой край Стара Загора за защита на Самарското знаме е тежко ранен. Останал полужив след сражението, той е намерен от селянин, който го натоварва на колата си и прави невероятния за времето си преход през Средна гора и Стара планина, за да го отведе до Императорския руски лазарет в гр. Бяла, Русенско. Там дядо ми получава необходимото лечение и грижи до пълното си възстановяване. Главнокомандващият руската армия го награждава с най-високата степен на Георгиевския кръст за храброст. След войната дядо ми се включва активно в съзиждането на току-що освободената си родина. Строи известния тогава Александровски мост край Княжево и подарява на този столичен квартал читалищна сграда. И до днес малка уличка там носи неговото име. По-късно строи жп линията от София за Варна – от гара Роман до гара Каспичан. Със свои средства, безвъзмездно, построява линията между Плевен и Дунава – от гара Ясен до Сомовит. За това е мотивиран от затрудненията, които Сърбия създава за преминаване през нейната територия по суша на необходимите материали от Австро-Унгария.

Димитър П. Съсълов е два пъти народен представител на родния си град Ямбол в парламента. По време на Първата световна война отделя част от жилището си на ул. „Славянска" № 5, обзавежда я и я предоставя за болница на ранени войници, а за помощен медицински персонал се включват съпругата и двете му дъщери. Като политик и

русофил е в близки отношения и поддържа приятелски връзки с народния поет Иван Вазов и с Константин Стоилов.

Майката на баща ми – Олга (1872–1930), произхожда от бунтовната Клисура. При завладяване на градчето от турския башибозук през април 1876 г. баща є Дончо Попов е посечен, а къщата им е изгорена до основи.

Напълно естествено – роден и възпитан в среда на родолюбие – баща ми си изгражда характер на всеотдайност към родината, който може да се проследи през целия му земен път.

Димитър Съсълов завършва с отличен успех Първа мъжка гимназия в София и заминава да учи в Германия право и философия. Освен основните дисциплини голям интерес у младия студент предизвикват лекциите и беседите с историческа тематика и главно ранносредновековната европейска история. Той се стреми да разшири познанията си и да намери отговори, свързани със събития по формирането и развитието на българската държава на Балкан-ския полуостров.

По това време избухва Балканската война и Димитър Съсълов без колебание напуска университета и се завръща в родината. Постъпва доброволец във войската. Войната завършва сравнително бързо и той не успява да участва активно на фронта. По време на Междусъюзническата война проявява висока воинска доблест и всеотдайност и оставайки сам зад оръдието, продължава стрелбата срещу вражеските позиции. За това е награден с войнишки орден за храброст.

В навечерието на Първата световна война Димитър Съсълов е в Школата за запасни офицери и по време на българското участие се сражава във Влашко, а след това край Дойран. За своето мъжество и смелост получава офицерския кръст за храброст.

След войната завършва Юридическия факултет на Софийския университет.

През 1921 г. се оженва за Параскева Шойленова, пряка внучка на възрожденеца и първи книгоиздател Христо Г. Данов. До смъртта си (1973 г.) Димитър Съсълов живее неразделно със своята жена и я обича всеотдайно.

* * *

Следвоенната ситуация в Европа е вече съвсем изменена. Създадени са нови държави, променени са граници. На изток се появява нова структура – Съветският съюз, а победените държави изнемогват от ограничения и репарации. Новата реалност се отразява естествено и в разгромената от пораженията България.

Обществената и политическа действителност у нас не е много по-различна от останалите държави. И все пак определени тенденции от пъстрата палитра на възникналите в страната ни идейни стълкновения са специфични.

За преодоляване на кризата и измислените предизвикателства в България се предлагат икономически и политически решения, които понякога стигат до взаимноотричащи се, напълно полярни становища. Гражданската позиция и вече изграденият мироглед предопределят на Димитър Съсълов активно участие в разгорещените спорове. Той вижда определена опасност за оцеляването на българската държавност и суверенитет, ако вземат връх някои от вижданията за бъдещия статус на България. Трябва да отбележим, че ако в тогавашния период (двадесетте и тридесетте години) тази загриженост е изглеждала пресилена, то събитията, на които сме свидетели в последното десетилетие на XX век, до голяма степен потвърждават основанията за появата ѝ. Разбира се, наскорошната съдба на съседна Югославия не прави Димитър Съсълов ясновидец на бъдещето, неговият анализ и вижданията му са продукт само на родолюбието му.

В редица статии, публикувани във в. „Мир", Димитър Съсълов отстоява убеждението си за самостоятелно съществуване на българската държава, като се противопоставя на внушенията за интегрална Югославия.

Поддръжници на идеята за обща държава с новосъздадената след войната Югославия са някои известни учени и политици. Един от изразителите тях е проф. Д. Михалчев. Именно с него Д. Съсълов влиза в символичен „двубой".

В началото на тридесетте години статиите са отпечатани в отделна книжка, озаглавена „Велика Сърбия или България". Част от основанията за своята теза Д. Съсълов търси в историята. От стотиците бележки в полетата на страниците

на част I, том I от капиталния труд на проф. Васил Златарски за средновековната българска държава (1918) личи силният интерес на Д. Съсълов да намери подкрепа от събитията на преддунавското държавно съществуване на България.

Сега изглежда вероятно, че определена роля в по-нататъшните дирения на Д. Съсълов е изиграло подзаглавието на труда на проф. Златарски „Епоха на хунобългарското надмощие". Това предопределя интересите му да се насочат към изясняване на забулени във времето сведения за хуните. Игра на съдбата или невероятна случайност е откриването и придобиването на книгата на J. J. M. de Groot „Die Hunnen der vorchristlichen Zeit – Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens", erster Teil (1921) („Хуните в предхристиянската епоха – китайски извори за историята на Азия", първа част). Авторът Де Гроот е световноизвестен познавач, преводач и коментатор на оригиналните древнокитайски хроники.

Включените в цитирания труд древни летописи представляват най-богатия извор на конкретни сведения за народите, обитавали значителни пространства край западните и северните предели, до които е достигал Китай. Описаните събития са точно определени във времето и географски локализирани. Прави силно впечатление непреодолимата преграда пред Китай, която населяващите Таримската котловина са представлявали за проникването му на запад. Този факт обяснява почти пълната липса на сведения за народи и събития, които са се развивали по това време западно от Памир, в плодородното междуречие на Oxos (дн. Аму Даря) и Jaxartes (дн. Сър Даря), докато далечни историци и биографи от Средиземноморието – древна Елада, Рим и Месопотамия, разказват с големи подробности. Между VI и I в. пр.Хр. в този обширен район срещу саките и масагетите до пълното им покоряване от персите воюват Кир II (558–529 г. пр.Хр.) и Дарий I (522–483 г. пр.Хр.). След персите тук са вече Александър Велики (356–323 г. пр.Хр.) и неговите наследници с познатата гръцко-бактрийска държава.

Тези исторически събития, протичали повече от пет столетия и оставили многобройни свидетелства в археологически паметници и в топонимията, са непознати за китайските книжовници.

Племената, обитаващи Таримската котловина в подножието на планината Тенгри (дн. Тиеншан), се превръщат в достоен опонент на Китай в опитите му за разширяване на запад.

Именно тук Димитър Съсълов търси прародината на българите отпреди повече от две хилядолетия.

Предпоставки за тези очаквания са описанията, намиращи се в древнокиайските хроники. Те свидетелстват, че физическият образ на тези хора е съвсем различен от китайския. Особени са били начинът им на живот, отношенията между членовете в семейството, на рода и в обществото. Различни са били обичаите и нравствените ценности. Езикът им е различен от китайския и в управата на всеки град или племе е имало преводач. За отличие от китайския политеизъм китайските летописци подчертават, че тези хора не са имали свое Тао – своя религиозна система.

И все пак в описанията на хрониките за вярванията на западните им съседи се съдържат ясно дефинирани основи на техния мироглед – Вселената, материална, в строга физическа закономерност и същевременно съответстващи морални ценности – отражение на Върховно единство.

По-нататък се разказва за основни различия в бойното изкуство, въоръженията, облеклото, в отглеждането и използването на конете както в бита, така и на полесражението. Съществена разлика е календарната система. Докато в Китай времечисленето се базира на фазите на Месечината, тези народи са определили протичането на времето по годишния слънчев кръговрат и привързаната към него цикличност на някои планети – Юпитер (със своя дванадесетгодишен цикъл) и Сатурн (с близо тридесетгодишния си цикъл).

Изглежда, че именно изброените различия и белези са напомнили на Димитър Съсълов значително по-късните описания на европейските източници за Атила, за Волжка България, за Дунавска България, за хазарите. Към това вероятно трябва да се съотнесат и отговорите на папа Николай на въпросите на българския хан Борис и пр., и пр.

Близостта на тези характерни черти подсказва, че българите на европейска сцена са родствени на тези народи, които няколко столетия по-рано са били съседи на Китай.

Изумителен е фактът, че от стотиците хиляди племена, нахлули в Европа от Евразия по времето на Великото преселение на народите, българите единствени са донесли със себе си и са съхранили календара, основан на дванадесетгодишния цикъл на Юпитер, със своеобразни наименования животни. И до днес тези цикли имат непосредствените си паралели в летоброенето на Китай, Корея, Япония и др. в далечна и тогава, и днес Източна Азия.

За идентифициране прародината на древните българи в съседство с Китай е била необходима още една трудна крачка, която Димитър Съсълов с готовност прави, колкото и усилия да му струва това. Той се стреми да открие в знаците на китайските летописци същинските звукове, които да напомнят за името „българи". Подобна задача и тогава, през тридесетте години, и сега, след повече от седемдесет години, изисква огромен труд за сравнения, анализ и съсредоточаване. При това първият том на Де Гроот, на който се основава в диренията си Димитър Съсълов, не дава подробен и окончателен отговор за поселенията в Таримската котловина. Известна надежда се крие в намерението му във втория том на труда си да спре своето внимание именно на тях. Опитите на Димитър Съсълов да се добере до този „обещан" труд не успяват и той приключва книгата си „Пътят на България" (1936) със своите собствени анализи и изводи, като е достигнал до убеждението за транскрипция на наименованията на племена, родове или държавици в Тарим с китайски знаци като „болор", „бълор", „бъгур", „богур" и др.

Няколко години по-късно, когато вече Втората световна война е в разгара си, зетят на Д. Съсълов Тодор Боров (съпруг на първа братовчедка на Съсълов), който е директор на Българския библиографски институт, открива търсената книга – част втора от труда на Де Гроот. Този труд е публикуван след смъртта на автора от неговия сътрудник проф. О. Франке. Необяснимо по каква причина книгата излиза с различно заглавие от това на част първа, а именно използвано е подзаглавието на първата книга: „Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens – zweiter Teil" (1926). Тази книга става притежание на Д. Съсълов през 1940 г. За голямо свое удовлетворение той вижда пълното препокриване на постигнатата с

упорит труд транскрипция за звучене на някои записвания с китайски знаци. Новите доказателства Д. Съсълов публикува в списанието „Известия на Българската орда“ (1940). По-късно той ги включва в ръкописа на „Българите отпреди две хилядолетия“ (1950–1957) и в пре-правки и допълнения за в случай на второ издание на книгата му „Пътят на България“ – реализирано 27 години след смъртта на автора (2000).

По време на изгнанието си в гр. Пирдоп Д. Съсълов неуморно чете, съпоставя, анализира, пише и просвещава. Постиженията и убежденията си споделя със своите чести посетители Николай Станишев, Тодор Боров, Борис Рогев, Слави Дончев, Йордан Вълчев, Вяра Гюлтелиева и мн. др.

Въпреки известни противоречия Д. Съсълов е доволен, виждайки част от основните си постижения да стават достояние на обществеността, а някои от тях и публикувани в списания или дори в отделни книги, без да ревнува, че често авторството му е премълчано.

Благодарен е и на Й. Вълчев за усилията му да издири материални свидетелства за устойчиво включване на хилядолетния дванадесетгодишен животински календарен образ по редица паметници след покръстването на българите и дори чак допреди стотина години по портали на манастири, църкви, чешми и др.

Подобно спонтанно поддържане на старовековни традиции е намерило израз и в честването на началото на следващата година в най-късия ден (21–22 декември). Освен в езическата епоха на България този ден по сведения на етнографа Д. Маринов е продължил да се празнува за Нова година дори до Освобождението ни от османско владичество под наименованието Единак, Идинак.

В семейството на Д. Съсълов и неговите наследници този ден се чества и досега като Нова година и съдържа голяма част от традиционните ритуали за Бъдни вечер.

януари 2006 г. *Със синовна обич и признателност:*
д-р арх. ст.н.с. Димитър Д. Съселов-син

12 лв.